

**T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HANEFİ MEZHEBİNİN MEZHEP İÇİ
EKOLLEŞMESİ: BAĞDAT VE ORTA ASYA
ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

MUHAMMED FERRUH ORUÇ

DANIŞMAN: PROF. DR. SAFFET KÖSE

İzmir-2021

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum ‘‘Hanefi Mezhebinin Mezhep İçi Ekolleşmesi: Bağdat ve Orta Asya Örneği’’ adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

19.07.2021

Muhammed Ferruh ORUÇ

İmza

ÖZET

Doktora Tezi

HANEFİ MEZHEBİNİN MEZHEP İÇİ EKOLLEŞMESİ: BAĞDAT VE ORTA ASYA ÖRNEĞİ

Muhammed Ferruh ORUÇ

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Hicaz bölgesinden dünyaya yayılan İslâm dininin fikhî yorumları, sahâbe neslinden muallimlerin öğretileri ile farklı topraklara ulaşmış ve onların ilmi gayretleri ile de kalıcı olabilmıştır. Irak bölgesine gönderilen isimler arasında Abdullah b. Mes'ûd, Kûfe'de oluşan re'y fikhinin mimarıdır. Kendisinin öğrencileri ile Kûfe'de gelişen re'y temelli bu fikhî yaklaşım, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin öncülük ettiği gayretli çalışmalarla sistemli bir görünüm kazanmıştır. Kısa sürede Irak'da gelişen bu fikhî metodun haberini alan ilim meraklıları bu halkaya katılmak için akın akın Irak'a yönelmişler ve daha sonra Hanefî fikhî diye isimlendirilecek olan bu fikhî mesâilî tahsil etmişlerdir. Elde ettikleri fikhî birikim onlarla birlikte İslâm coğrafyasının değişik bölgelerine ulaşmış ve buralarda farklı medreseler oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu medreseler arasından Irak, Horasan ve Mâverâünnehir medreseleri daha etkili ve baskın bir konuma sahip olmuşlardır. Medreseler arasındaki farklılaşmanın arkasında ise siyasi, coğrafi, kültürel ve ilmî pek çok neden bulunmaktadır. Çünkü mezhebin fikhî görüşlerinin medreseler tarafından farklı yorumlanması ekolleşmede ne kadar etkili ise devletin desteğine sahip olmak, halkın ön kabullerine ve ihtiyaçlarına cevap vermek de en az onun kadar etkili olmuştur. Kaldı ki sosyal olguların tek bir nedene indirgenerek açıklanması isabetli sonuca ulaşmanın önünde duran büyük bir engeldir.

İlmî nedenler ise bunlar arasında belki en çok dikkat çekenidir. Irak ve Mâverâünnehir farklılaşmasını meydana getiren konuların çoğunlukla usûl ile ilgili olduğu görülürken, bu durum Hanefî-Mu‘tezilî usûl anlayışı ile Hanefî-Mâtürîdî usûl anlayışlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Horasan medresesini ayrıştıran yönü ise diğerlerine nazaran umum belvâ ile örf ve âdete daha fazla alan tanınması olmuştur. Müslüman nüfusun çoğunluğunu temsil eden Sünnî kesim içerisinde en fazla müntesibi olan Hanefî mezhebi, yapılacak yeni çalışmalar ile yapısı ve farklı coğrafyalarda oluşan damarları açısından daha iyi anlaşılacaktır.

Çalışma kavramsal çerçevenin verildiği giriş bölümü ile başlamaktadır. Birinci bölümde, Bağdat şehir tarihi ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise Irak’ta kuruluşundan Mâverâünnehir bölgesinde istikrar dönemine kadar geçen süreçte Hanefî mezhebi tanıtılmaktadır. Üçüncü ve son bölümde ise mezhebin alt ekollere ayrılmasının nedenleri ile birlikte bu ayrışmanın göstergesi kabul edilecek olan ekoller arası fikhî görüş ayrılıkları incelenmektedir. Çalışma sonuç ve değerlendirme bölümü ile sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hanefî Mezhebi, Irak/Bağdat Ekolü, Horasan/Belh Ekolü, Mâverâünnehir/Mâverâünnehir Ekolü, Mâtürîdî-Hanefî, Mu‘tezilî-Hanefî

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy (PhD)

**INTRA-SCHOLARIZATION OF HANAFI SECT: THE CASE OF
BAGHDAD AND CENTRAL ASIA**

Muhammed Ferruh ORUÇ

İzmir Kâtip Çelebi University

Graduate School of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences Program

The fiqh interpretations of the religion of Islam, which spread to the world from the Hijaz region, reached different lands with the teachings of the mu'allims from the generation of the Companions and had a lasting effect with their scholarly efforts. Among the names sent to the Iraqi region, who was the architect of the ra'y fiqh that was formed in Kufa, was Abdullah ibn Mas'ud. This ra'y-based jurisprudence approach, which developed in Kufe with the students of Abdullah bin Mes'ud, gained a systematic appearance with the diligent studies led by Abu Hanife and his students. Knowledge enthusiasts, who received the news of this fiqh method which developed in Iraq within a short amount of time, gathered around Iraq to join this learning circle without any delay. And they studied this fiqh method which would later be called as Hanafi fiqh. The jurisprudence they acquired reached different parts of the Islamic geography with them and laid the groundwork for the formation of different madrasas.

Among these madrasas, Iraq, Khorasan and Transoxiana madrasas had the most effective and dominant position. There are multitude of political, geographical, cultural and scholarly reasons behind the differentiation between these madrasahs. So, trying to explain social phenomena by reducing possible causes to a singular factor is a major obstacle to reaching the truth. Furthermore, having the support of the state, being able to respond to the preconceptions and needs of the people and having different interpretations about fiqh views had an equal significance for being the cause

of the diversity among the madrasas. Scholarly reasons are perhaps attracts the most attention because of the intra-sect conflicts they triggered.

While it was seen that the subjects that formed the differentiation of Iraq and Transoxiana were mostly related to the method, this situation led to the emergence of the Hanafi-Mu'tazila and Hanafi-Maturidi understandings. Lastly, what distinguishes the Khorasan madrasah is that it recognizes more areas for customs and traditions compared to other madrasahs. The Hanafi School, which has the highest number of followers among the Sunni group that represents the majority of the Muslim population, will be better understood with the new studies.

The study begins with the introductory part, in which the conceptual framework is given. In the first part, the city history of Baghdad is discussed. In the second part, the Hanafi School is introduced in the process from its establishment in Iraq to the period of stability in the Transoxiana region. In the third and last part, the reasons for the division of the school into sub-schools and the differences within fiqh views between schools, which will be accepted as an indicator of this separation, are discussed. The study ends with the conclusion and evaluation part.

Keywords: Hanafi Sect, Iraq/Baghdad School, Transoxiana/Samarkand School, Khorasan/Balkh School, Maturidi-Hanafi School, Mu'tazili-Hanafi School.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
TABLO LİSTESİ.....	XIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XIV
ÖNSÖZ	XVI
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMA KONUSU ve PROBLEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ	3
3. ARAŞTIRMANIN KAPSAM ve SINIRLARI.....	3
4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	4
5. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI ve MODERN ARAŞTIRMALAR.....	5
5.1 Kaynaklar	5
5.1.1 Tabakat Kaynakları.....	5
5.1.2 Tarih ve Coğrafya Kaynakları	9
5.1.3 Fıkıh Kaynakları	10
5.2 Modern Araştırmalar	11
5.2.1 Türkçe Araştırmalar	11
5.2.2 Yabancı Dilde Araştırmalar	15
5.2.3 Devam Eden Araştırmalar.....	19
6. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAVRAMLARI	20
6.1 Mezhep	20
6.2 Fırka/Ekol	22
6.3 Selef/Halef	23
6.4 Müttekaddimûn/Müteahhirûn	24
6.5 Meşâyih	25
6.6 Sadr.....	27
BİRİNCİ BÖLÜM	29
HANEFİ MEZHEBİ VE EKOLLEŞMESİ.....	29
1.1 MEZHEBİN ARKAPLANI	29
1.1.1 Ehl-i Re`y	30
1.1.2 Mürcie	32
1.2 MEZHEBİN KURUCU NESLİ.....	36
1.2.1 Ebû Hanîfe'nin Hayatı.....	36

1.2.2	Ebû Hanîfe'nin Hocaları.....	40
1.2.2.1	İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714).....	41
1.2.2.2	Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738).....	42
1.2.3	Ebû Hanîfe'nin Talebeleri.....	43
1.2.3.1	Züfer b. el-Hüzeyl (ö. 158/775).....	44
1.2.3.2	Ebû Yûsuf (ö. 182/798).....	45
1.2.3.3	Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805).....	47
1.2.3.4	Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819).....	47
1.3	MEZHEBİN GELİŞİMİ ve EKOLLERİ.....	48
1.3.1	Mezhepleşme Öncesi Kûfe Dönemi.....	48
1.3.1.1	Kûfe Tarihi.....	48
1.3.1.2	İlim Merkezi Olarak Kûfe ve Önemi.....	50
1.3.2	Mezhepleşme Dönemi.....	53
1.3.3	Irak/Bağdat Ekolü.....	56
1.3.3.1	Kısa Tarihçesi.....	56
1.3.3.2	Ekolün Önemli İsimleri.....	63
1.3.3.2.1	Îsâ b. Ebân (ö. 221/826).....	64
1.3.3.2.2	Muhammed b. Semâa (ö. 233/848).....	65
1.3.3.2.3	Mûsâ b. Nasr er-Râzî (ö. III/IX yy).....	66
1.3.3.2.4	Kâdî Ebû Hâzîm (ö. 292/905).....	66
1.3.3.2.5	Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933).....	67
1.3.3.2.6	Ebû Tâhir ed-Debbâs (ö. IV/X yy).....	68
1.3.3.2.7	Ebû Saîd el-Berdaî (ö. 317/930).....	69
1.3.3.2.8	Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952).....	70
1.3.3.2.9	Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981).....	72
1.3.3.2.10	Ebû Abdillâh el-Cürcânî (ö. 398/1008).....	73
1.3.3.2.11	Ebû'l-Hüseyn el-Kudûrî (ö. 428/1037).....	74
1.3.3.2.12	Ebû Bekir el-Hârezmî (ö. 403/1012).....	75
1.3.3.2.13	Ebû Abdillâh es-Saymerî (ö. 436/1045).....	76
1.3.3.2.14	ed-Dâmegânî el-Kebîr (ö. 478/1085).....	77
1.3.3.2.15	Diğer Önemli İsimler.....	79
1.3.4	Horasan/Belh-Merv Ekolü.....	81
1.3.4.1	Kısa Tarihçesi.....	81
1.3.4.2	Hanefî Mezhebinin Bölgeye Gelişi ve Yayılışı.....	84
1.3.4.3	Ekolün Önemli İsimleri.....	86
1.3.4.3.1	Ebû Mutî' el-Belhî (ö. 199/814).....	86
1.3.4.3.2	Ebû Süleymân el-Cüzcânî (ö. 200/816 sonrası).....	86
1.3.4.3.3	Ebû Bekir el-Cüzcânî (ö. III/IX yy).....	87
1.3.4.3.4	Nusayr b. Yahyâ el-Belhî (ö. 268/881-882).....	87
1.3.4.3.5	Ebû'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî (ö. 336/947-948).....	88
1.3.4.3.6	Muhammed b. Seleme el-Belhî (ö. 278/891).....	89

1.3.4.3.7	Ebû Bekir el-İskâf el-Belhî (ö. 336/947-948).....	89
1.3.4.3.8	Ebû Bekir el-A'meş el-Belhî (ö. 340/952 [?]).....	89
1.3.4.3.9	Ebû Ca'fer el-Hinduvânî el-Belhî (ö. 362/973).....	90
1.3.4.3.10	Ebû Mansûr es-Sem'ânî (ö. 450/1058).....	91
1.3.4.3.11	Ebû Bekir el-Ersâbendî el-Mervezî (ö. 512/1118).....	91
1.3.4.3.12	Ebü'l-Fadl Rüknuddîn el-Kirmânî (ö. 543/1149).....	92
1.3.4.3.13	Diğer Önemli İsimler	94
1.3.5	Mâverâünnehir/Semerkant-Buhara Ekolü	97
1.3.5.1	Kısa Tarihçesi	97
1.3.5.2	Hanefî Mezhebinin Bölgeye Gelişi ve Yayılışı.....	99
1.3.5.3	Ekolün Önemli İsimleri.....	100
1.3.5.3.1	Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 216/831).....	100
1.3.5.3.2	Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/878).....	101
1.3.5.3.3	Sebezmûnî (ö. 340/952).....	102
1.3.5.3.4	Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî (ö. 381/991).....	102
1.3.5.3.5	Ebû Ca'fer el-Üsrûşenî (ö. 404/1013).....	103
1.3.5.3.6	Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039).....	104
1.3.5.3.7	Ebû Alî en-Nesefî (ö. 424/1033).....	104
1.3.5.3.8	el-Müstağfirî en-Nesefî (ö. 432/1041).....	105
1.3.5.3.9	Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060 [?]).....	105
1.3.5.3.10	Ebû Bekir ez-Zerencerî (ö. V/XI yy).....	106
1.3.5.3.11	Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]).....	107
1.3.5.3.12	Mahmûd el-Özcendî (ö. VI/XII yy).....	108
1.3.5.3.13	Zahîruddîn el-Mergînânî (ö. VI/XII yy).....	109
1.3.5.3.14	Kâdîhan (ö. 592/1196).....	109
1.3.5.3.15	Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089).....	110
1.3.5.3.16	Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100).....	111
1.3.5.3.17	Alâüddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144).....	112
1.3.5.3.18	Kâsânî (ö. 587/1191).....	113
1.3.5.3.19	Necmüddin en-Nesefî (ö. 537/1142).....	114
1.3.5.3.20	Bekir ez-Zerencerî (ö. 512/1118).....	114
1.3.5.3.21	Burhânüddîn el-Kebîr İbn Mâze (ö. 518/1124).....	115
1.3.5.3.22	Sadrüşşehîd İbn Mâze (ö. 536/1141).....	116
1.3.5.3.23	Sadrüssaîd İbn Mâze (ö. VI/XII yy).....	117
1.3.5.3.24	Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197).....	117
1.3.5.3.25	İmâdüddîn ez-Zerencerî (ö. 584/1188).....	118
1.3.5.3.26	Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244).....	118
1.3.5.3.27	Bedrüddîn Hâherzâde (ö. 651/1254).....	119
1.3.5.3.28	Hamîdüddîn ed-Darîr (ö. 666/1268).....	120
1.3.5.3.29	Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310).....	121
1.3.5.3.30	Diğer Önemli İsimler	121
1.3.6	Fakîh Aileleri ve Unvan Silsileleri	124
1.3.6.1	Pezdevî Ailesi	124

1.3.6.2	Burhân (İbn Mâze) Ailesi	126
1.3.6.3	Mahbûbî Ailesi	128
1.3.6.4	Şemsüleimme Silsilesi	130
İKİNCİ BÖLÜM.....		134
EKOLLEŞMENİN NEDENLERİ VE TEZAHÜRLERİ.....		134
2.1	EKOLLEŞMENİN NEDENLERİ	134
2.1.1	Coğrafi/Bölgesel Etkenler	135
2.1.2	Siyasi Etkenler	141
2.1.3	Sosyokültürel Etkenler	148
2.1.4	İlmî/Ahlâkî Etkenler	152
2.1.4.1	Fıkıh Alanındaki Etkileşimler	153
2.1.4.2	Akâid Alanındaki Etkileşimler	154
2.1.4.3	Tasavvuf Alanındaki Etkileşimler	160
2.2	EKOLLEŞMENİN TEZAHÜRLERİ.....	170
2.2.1	Usûl Alanındaki Görüşler	170
2.2.1.1	Delil Bahisleri	171
2.2.1.1.1	Haberin Taksimi	171
2.2.1.1.2	Âhâd Haberinin Tahsisi	172
2.2.1.1.3	Râvinin Rivâyetinin Hilafına Uygulaması	173
2.2.1.1.4	Kıyas, İllet ve Ta'lil	173
2.2.1.2	Hüküm Bahisleri	175
2.2.1.2.1	Mukayyed Vâcip	175
2.2.1.2.2	Misl-i Ma'kul ile Kazâ	176
2.2.1.2.3	Hüsün-Kubuh Meseleleri	176
2.2.1.2.4	Nass Üzerine Ziyade	178
2.2.1.2.5	Vücüb Ehliyeti	179
2.2.1.2.6	İkrâh	179
2.2.1.3	Lafız Bahisleri	179
2.2.1.3.1	Hâssın Hükümü	179
2.2.1.3.2	Emir Sigası	180
2.2.1.3.3	Âmm Lafzın Tarifi	181
2.2.1.3.4	Tahsisten Önce Âmm Lafız	182
2.2.1.3.5	Cem'-i Münekker	183
2.2.1.3.6	Hakikat ve Mecaz	183
2.2.1.3.7	Zâhirin ve Nassın Hükümü	184
2.2.1.3.8	Müteşâbihin Hükümü	184
2.2.1.4	Diğer Bahisler	185
2.2.1.4.1	İstishâbü'l-hâl	185
2.2.1.4.2	Nasslarda İsbât-Nefy Teâruzu	186
2.2.1.4.3	İcmâ'ın Neshe Etkisi	187
2.2.1.4.4	Tâbînin Sahâbeyi Taklidi	187

2.2.2	Fürû Alanındaki Görüşler.....	188
2.2.2.1	İbâdât Bahisleri.....	188
2.2.2.1.1	Taharet Bahisleri.....	189
2.2.2.1.1.1	Büyük Havuzlar.....	189
2.2.2.1.1.2	Müsta‘mel Su.....	189
2.2.2.1.1.3	Şüpheli Su.....	190
2.2.2.1.1.4	Abdestsizin Mushafa Dokunması.....	190
2.2.2.1.1.5	Mest Üzerine Mesh.....	191
2.2.2.1.1.6	Kadınlara Mahsus Hâller.....	191
2.2.2.1.2	Namaz Bahisleri.....	192
2.2.2.1.2.1	Sabah Namazının Sünnetinin Kazası.....	192
2.2.2.1.2.2	Namazda Hata.....	193
2.2.2.1.2.3	Ezan Okuma Keyfiyeti.....	193
2.2.2.1.2.4	Çocuğun İmameti.....	194
2.2.2.1.2.5	Cuma Namazı Mükellefinin Öğle Namazı.....	194
2.2.2.1.2.6	Zuhr-i âhir.....	195
2.2.2.1.2.7	Cenaze Namazının Tekbirleri.....	195
2.2.2.1.2.8	Cenazenin Defni.....	196
2.2.2.1.2.9	Hatimden Sonra İhlâs Sûresi Okunması.....	196
2.2.2.1.3	Zekât Bahisleri.....	197
2.2.2.1.3.1	Zekâtın Farziyet Şartları.....	197
2.2.2.1.3.2	Zekâtı Verilecek Malın Helâkı.....	198
2.2.2.1.3.3	Mâl-ı Dımâr.....	198
2.2.2.1.3.4	Devletin Zekât Toplama Yetkisi.....	199
2.2.2.2	Münâkehât ve Müfârakât Bahisleri.....	199
2.2.2.2.1	Gayr-i Müslimlerin Nikâhı.....	199
2.2.2.2.2	Eşlerden Birinin İrtidâdı.....	200
2.2.2.2.3	Nikahta Kefâet.....	201
2.2.2.2.4	Mehirde Fazlalık.....	201
2.2.2.2.5	Nafaka Yükümlülüğü.....	202
2.2.2.2.6	Sarih ve Kinayeli Lafız.....	203
2.2.2.3	Muâmelât Bahisleri.....	204
2.2.2.3.1	Büyü‘ Bahisleri.....	204
2.2.2.3.1.1	Akidlerde Örf İtibarı.....	204
2.2.2.3.1.2	Vadenin Belirsizliği.....	204
2.2.2.3.1.3	Ma‘dûmun Satışı.....	205
2.2.2.3.1.4	Şart Muhayyerliği.....	206
2.2.2.3.1.5	İrtifak Hakları.....	207
2.2.2.3.1.6	Bey‘ bi‘l-vefâ‘.....	207
2.2.2.3.1.7	Karz Akdi.....	208

2.2.2.3.1.8	Sarf Akdi	209
2.2.2.3.2	İcâre ve İ'âre Bahisleri	209
2.2.2.3.2.1	İcârenin Sıhhat Şartı	209
2.2.2.3.2.2	Fâsid İcâre	210
2.2.2.3.2.3	İâre Akdi	211
2.2.2.3.3	Vekâlet Bahisleri	211
2.2.2.3.3.1	Kabza Vekâlet	211
2.2.2.3.3.2	Vekalette Örf İtibarı	212
2.2.2.3.4	Yemin Bahisleri	212
2.2.2.3.5	Müzâraa, Müsâkât ve Benzeri Bahisler	214
2.2.2.3.6	Vakıf Bahisleri	215
2.2.2.3.6.1	Müşâ' Hisseli Malın Vakfı	215
2.2.2.3.6.2	Vakıf Gelirleri	216
2.2.2.3.7	Hibe Bahisleri	217
2.2.2.4	Ukûbât ve Muhâkeme Bahisleri	217
2.2.2.4.1	Ukûbât Bahisleri	218
2.2.2.4.2	Muhâkeme Bahisleri	218
2.2.2.4.2.1	Sükûtun Rızaya Delâleti	218
2.2.2.4.2.2	Mülkte Tasarruf Yetkisi	218
2.2.2.4.2.3	Hâkimin Fâsik Olması	220
SONUÇ		221
KAYNAKÇA		229

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Türkiye’de 1928-2012 Yılları Arasında Yapılan Fıkıhla İlgili Çalışmalar... 1	
Tablo 2: Irak ve Orta Asya Bölgelerinin Önemli Şehirleri..... 50	
Tablo 3: Bağdat Şehri Yerleşim Planı 59	
Tablo 4: Irak Hanefileri İçin Hoca-Talebe İlişkileri..... 78	
Tablo 5: Horasan Şehirlerinin Selçuklular Dönemindeki Yerleşim Planı..... 84	
Tablo 6: Horasan Hanefilerinin Hoca-Talebe İlişkileri 95	
Tablo 7: Hârizm, Horasan ve Mâverâünnehir Bölgeleri ve Önemli Şehirleri..... 96	
Tablo 8: Mâverâünnehir Hanefilerinin Hoca-Talebe İlişkileri 123	
Tablo 9: Pezdevî Ailesinin Fertleri 126	
Tablo 10: İbn Mâze Ailesi Fertleri 128	
Tablo 11: Mahbûbî Ailesi Fertleri 130	
Tablo 12: Şemsüleimme Olarak Anılan Âlimler Silsilesi 132	
Tablo 13: Hârizm, Horasan ve Mâverâünnehir Bölgeleri ile Belli Başlı Şehirleri . 133	

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	: aleyhisselâm
b.	: bin/oğlu
Bk.	: bakınız
bt.	: bint/kızı
b.y.	: baskı yeri yok
çev.	: çeviren
DEM	: Değerler Eğitimi Merkezi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: editör
h.	: hicri
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Vakfı
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
r.a.	: radiyallâhu anh/anhâ/anhümâ/anhüm - rahmetullâhi aleyhim
s.	: sayfa
ss.	: sayfalar arası
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
ts.	: tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜBA	: Türkiye Bilimler Akademisi
vb.	: ve benzerleri

vd./vdğr. : ve diğeri

yy. : yüzyıl

ÖNSÖZ

Söze Cenâb-ı Hakk'a hamdü senâ, âlemlerin sultanı efendimiz Hz. Muhammed Mustafa'ya (a.s.), onun pâk ve temiz ashabına (r.a.) salâtü selâm ile başlarım. Akabinde çalışma içerisinde ismen anılan İmam Ebû Hanîfe'yi, öğrencilerini ve son dönem âlimlerinden hocam İsmail Çetin de dâhil olmak üzere İmam Ebû Hanîfe'nin açtığı yoldan ilerleyen diğer bütün âlimleri (r.a.) hayırla yad ederim.

Fıkıh, getireceği düzenlemeler ile birlikte insanın hem dünya hem âhîret hayatına saadetin hâkim olmasını amaçlamaktadır. Mezhepler ise bu konuda fıkıhın yaşanan pratikleri görünümüne sahiptirler. Bu işlevleri dikkate alındığı takdirde mezheplerin tarihinin incelenmesi önem arz etmektedir. Günümüzde dünya üzerinde yaşayan Müslüman nüfusun içerisinde sayısal çoğunluğa sahip olan Hanefî mezhebi ise fikhî mezhepler içinde kurumsal anlamda oluşumunu tamamlayan ilk mezhep olması dolayısıyla onun tarihini ilgilendiren araştırmaların önemi de mezhebin bu denli köklü bir geçmişe sahip olması ile yakından ilişkilidir.

Hanefî mezhebinin üzerine inşa edildiği Kûfe fikhî yani re'y ekolü bu özelliği açısından değerlidir. Tabiri yerinde ise Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) ve öğrencilerinin bu fikhî mirası, Hanefî mezhebinin asıl nüvesini oluşturmaktadır. Abbâsî devletinin Hanefîliği resmî mezhep olarak tercih etmesi keza İmam Ebû Yûsuf başta olmak üzere İmam Ebû Hanîfe'nin ilk nesil öğrencilerinin Bağdat'a yerleşmesi ile şehir, mezhebin mütekaddim neslinin merkezi hüviyetini kazandığı görülmektedir. Kısa süre içerisinde İslam beldelerinin pek çoğuna şöhreti ulaşan İmam Ebû Hanîfe'nin fikhîni öğrenmek isteyen öğrenciler farklı coğrafyalardan Irak'a akın ettiler. Daha ilk nesil Hanefiler vasıtasıyla mezhebin görüşlerinin Horasan'a, Mâverâünnehir'e hatta Kuzey Afrika'ya ulaştığı görülmektedir. Mezhebin metot ve görüşleri çerçevesinde buralarda yeni medreseler meydana gelmiştir. Bunlardan bazıları kalıcı olma imkânı elde edebilmiş bazıları ise takipçi edinemese de mezhebin görüşlerini yeni bölgelere ulaştırmayı başarmıştır.

Çalışmamızda, Hanefî mezhebinin Irak'ta temellerinin atılışından başlayarak burada mezhebin fikhî görüşlerini tahsil eden fukahâ ile birlikte Hanefîliğin Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine taşınması sürecini incelemeye gayret gösterdik. Yaklaşık

olarak hicri üçüncü yüzyılın başlarından sekizinci yüzyılın başlarına kadar geçen beş asırlık bir dönemi içine alan bu süreçte Hanefî mezhebi Irak'tan başlayarak önce Horasan'a, oradan Mâverâünnehir bölgesine ve oradan da Şam diyarı ile Anadolu'ya taşınmaktadır.

Hanefî mezhebinin tarihi gelişimini ele almayı amaçladığımız bu çalışma; giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde öncelikle araştırmanın konusunu, amacını, izlenen yöntemi ve sınırlılıklarını ortaya koyduk. Daha sonra çalışma konusunu ilgilendiren kaynakları ve güncel araştırmaları değerlendirdik. Araştırmamız açısından önemli olduğunu düşündüğümüz temel kavramlara yer vererek giriş bölümünü tamamladık.

Birinci bölümde, mezhebin kuruluş, yayılma ve istikrar dönemleri ve bu dönemlerin yaşandığı coğrafyalar üzerinde durmaya çalıştık. İlk olarak mezhebin beslendiği ehl-i re'y hakkında muhtasar bilgiler sunduktan sonra özellikle mezhebin kurucu nesli için yapılan ircâ iddiasını temel alarak değerlendirmelerde bulunduk. Bundan sonra Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Ebû Hanîfe'nin hayatı, hocaları, öğrencileri hakkındaki bilgiler ile mezhebin kuruluş dönemine giriş yaptık. Peşinden mezhep içerisinde karşılaşılan meşhur okullar ile yayılma ve istikrar dönemlerini coğrafya bazında inceledik. Tarihi seyri de dikkate alarak Irak Hanefîlerini ilk sıraya aldıktan sonra Horasan Hanefîlerini ikinci Mâverâünnehir Hanefîlerini de üçüncü ve son sırada incelemeye çalıştık. Her ekole ayrılan bölüme ise önce tarihsel bilgileri muhtasar şekilde sunmakla başladık. Mezhebin her bölgeye nasıl ulaştığına işaret ettikten sonra bu okulların önemli temsilcileri hakkındaki bilgileri aktardık. Bölümün sonunda ise Hanefî mezhebi içerisinde görülen bu ayrışmanın arkasında olduğunu düşündüğümüz nedenleri ele aldık. Ekolleşmenin arkaplanı diye başlıklandığımız bu bölümde, mezhebin farklı bölgelere taşınmasına yol açtığına kanaat getirdiğimiz etkenleri tespit etmeye çalıştık. Bunları bölgesel, siyasi, sosyokültürel ve ilmî nedenler olmak üzere dört bölüm halinde sunmaya çalıştık. Ayrıca ilmî sebepleri de kendi içerisinde fikhî, kelâmî ve tasavvûfî etkileşimler şeklinde alt başlıklara ayırdık.

İkinci ana bölümde ise mezhebin ekolleşmesinin göstergesi olarak tanımlayabileceğimiz fikhî ihtilafları sunduk. Bu görüşleri ise kendi içerisinde usûl ve fîrû şeklinde ayırma tabi tuttuk. Bu iki başlığı ise kendi içerisinde alt bölümlere ayırdık. Usûl alanındaki görüş ayrılıklarını; delil konuları, hüküm konuları ve lafız

konuları şeklinde üç bölümde ele almayı tercih ettik. Fûrû alanındaki ihtilafî konuları sunarken İslam hukuku mesâilinin; ibâdât, muâmelât ve ukûbât şeklindeki üçlü ayırımdan yola çıktık. Araştırma neticesinde elde edilen bulgulara tekrar vurgu yaptığımız sonuç bölümü ile birlikte çalışmamızı sona erdirdik.

Mezhebin oluşumu, gelişimi, yaşadığı coğrafyalar ve bu bölgeler arasındaki geçirgenlik açısından incelenmesinin önemine dair yönlendirmeleri ile konu belirlemeden itibaren çalışmanın her aşamasında kıymetli fikirleriyle yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Saffet Köse'ye teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca sıkıştığım her zaman tekrar teze yoğunlaşma noktasında desteklerini gördüğüm Doç. Dr. Mehmet Dirik'e ve aradaki mekânsal uzaklığa rağmen sürekli yanımda olduğunu hissettiren Prof. Dr. Mehmet Bahçekapılı'ya da özellikle müteşekkirim. Kardeşim Dr. Faruk Emrah Oruç başta olmak üzere çalışmanın her aşamasında yardımcı olan hocalarımın ve arkadaşlarımla her birine ayrı ayrı şükranlarımı sunmak vefa borcumdur. Hayır dualarını sürekli üzerimde hissettiğim muhterem anne ve babama ise her daim minnettarım. Son olarak yoğun çalışmalar esnasında zamanlarından çalmama sabır ve fedakarlıkla mukabele eden değerli eşime ve sevgili çocuklarıma da teşekkür ederim. Çalışma sonunda ortaya çıkan faydalar Allah Teâlâ'nın lütfundan, hatalar ve eksiklikler ise kalemimizdendir.

Gayret bizden, muvaffakiyet Allah Teâlâ'dandır.

Muhammed Ferruh ORUÇ

İzmir-2021

GİRİŞ

Bu bölüm altında araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi, alanyazını ve ilgili kavramları hakkında bilgilere yer verilmiştir.

1. ARAŞTIRMA KONUSU VE PROBLEMİ

İslam hukuku denildiğinde ilk akla gelen fûrû konuları olsa da usûl ve tarihini konu alan alt araştırma alanları bulunmaktadır. 1928-2012 yılları arasında yurdumuzda fıkıh alanını ilgilendiren çalışmalara bakıldığında fûrû ile alakalı çalışmaların öne çıktığı göze çarpmaktadır. Nitekim Türkiye'nin akademik kurumlarında hazırlanan tezler incelendiğinde araştırmacıların ilk olarak fûrû, sonra İslam hukuk tarihi ve son olarak da usûl konularını ilgilendiren çalışmaları tercih ettikleri görülmektedir.¹

<i>Yıllar</i>	<i>Usûl Çalışmaları</i>	<i>Fûrû Çalışmaları</i>	<i>Tarih Çalışmaları</i>
<i>1928-1950</i>	-	-	-
<i>1951-1975</i>	2	9	5
<i>1976-2000</i>	153	439	246
<i>2001-2012</i>	302	543	454
<i>Toplam</i>	457	991	705

Tablo 1: Türkiye’de 1928-2012 Yılları Arasında Yapılan Fıkıhla İlgili Çalışmalar

¹ Tablo, Çilingir ve Eser’in *Türkiye’de İslâm Hukuku Çalışmaları Literatürü (1928-2012)* isimli çalışmalarında geçen “tezler” kategorileri esas alarak hazırlanmıştır. Bu noktada sözü edilen çalışmanın iki özelliğine işaret etmek gerekmektedir. İlki, eserin İslam Hukukunu ilgilendiren tüm araştırmaları bir araya getirmeyi amaçlamış olmasıdır. Yani İslamî ilimlerin herhangi bir alanında hazırlanan ve İslam hukuku ile de ilişkisi olan her çalışmaya eserde yer verilmiştir. Bir çalışmanın konusu İslam hukukunun birden fazla alanını ilgilendirdiğinde eserin farklı yerlerinde söz konusu çalışmaya değinilmesi ise diğer özelliğidir. Dolayısıyla eserden elde edilen sayısal verilerin yalnızca İslam hukuku alanında yapılan çalışmaları gösterdiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Buna rağmen aynı verilerin genel yönelime işaret ediyor olması ise anlamlı kabul edilmelidir. Bk. Hamdi Çilingir - M. Salih Eser, *Türkiye’de İslâm Hukuku Çalışmaları Literatürü (1928-2012)* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2014), 29–177, 178–248, 273–514.

İslam hukuk tarihi ile ilgili incelemelerin çoğunluğunda belirli bir şahıs ve onun fikhi düşüncesi ile fıkıh ilmindeki yerinin oluşturduğu görülmektedir. Ancak fikhî bir mezhebin tarihi ya da belirli bir kesiti üzerine yapılan araştırmalar ise daha azınlıktadır. Zira bunun gibi çalışmalar sadece İslam hukuku cephesine sahip değil aynı zamanda İslam tarihi, sosyoloji, siyaset gibi birbirinden farklı pek çok disiplini ilgilendirmektedir. İlişkili alanlar arttıkça araştırmacıların konuya ilgisinin fûrûa dair incelemelerin arkasında kaldığı gözlemlenmektedir. Yüksek lisans ve doktora gibi süreçlerin belirli ve sınırlı bir zaman diliminde tamamlanması gerektiği düşünüldüğünde bu durum daha anlaşılır bir hâl almaktadır.

Olumsuz gibi görünen bu yanına rağmen bir mezhebin tarihi gelişimi ve bunun beraberindeki etkenlerini inceleyen çalışmalar, ilgilendiği mezhebe karşı küllî bir bakış açısı kazanılmasına yardımcı olmaktadır. Bu çalışmada da konu olarak Müslüman Türk toplumunun da kahir ekseriyetinin taklit ettiği mezhep olmasının yanında dünya üzerindeki Müslüman Sünnî nüfusun çoğunluğunu temsil eden Hanefîlik ve mezhebin geliştiği coğrafyalar belirlenmiştir.

Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi Ekolleşmesi: Bağdat ve Orta Asya Örneği başlığını taşıyan çalışmamızın konusu, hicri üçüncü yüzyıl ile sekizinci yüzyılın başları arasındaki süreci içine alacak şekilde mezhebin tarihi gelişimini incelemek olacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde Hanefî mezhebinin tarihi genel hatlarıyla ele alındıktan sonra mezhebin ekolleşme süreci ile ekoller arasında önemli konuma sahip olan Bağdat ve Orta Asya medreseleri analiz edilecektir. İkinci ana bölümde ise ekolleşme sürecinin arkasındaki temel nedenler; coğrafi, siyasi, sosyokültürel ve ilmi başlıkları; meşâyih döneminde oluşan mezhep içi tercihler ise usûl ve fûrû başlıkları altında ele alınacaktır. Çalışma, sonuç bölümü ile tamamlanacaktır.

Sosyal olgu olarak mezheplerin incelenmesi konusunda önemli şahsiyetlerin ve onların etkilerinin incelenmesi tek başına anlamlı olduğu kadar hoca-talebe veya aile ilişkileri dikkate alınarak ait oldukları sosyal ağ ile birlikte incelenmeleri ise resmin bütününe görmek açısından son derece faydalı olacaktır. Çalışmanın problematiği de şu noktada düğümlenmektedir: Mezhebin tarihi gelişiminin izlendiği Hanefî damarların oluşumunda belli bölgelerdeki oluşumlar ne kadar etkili olmuştur, bunlar arasından hangileri daha öne çıkmıştır, bunların arkasında hangi nedenler yatmaktadır, vakıayı sadece devletin desteği gibi bir gerekçeye bağlamak ne kadar isabetlidir?

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Çalışmanın amacı, Irak'ta temelleri atılan mezhebin gelişim seyrini; Irak, Horasan ve Mâverâünnehir gibi İslam medeniyetinin önemli merkezleri arasındaki etkileşimi ve Hanefî fukahasının bu merkezler arasındaki dolaşımının olası nedenlerini incelemektir. Mezhebin tarihi açısından önemli konuma sahip olan bu üç medresenin birbirleri ile irtibatı Hanefî fakihler arasındaki hoca-talebe örneğinde olduğu gibi sosyal ilişkiler ile daha kolay anlaşılır bir hâl kazanmaktadır.

Meşâyih tabakası ile birlikte gerek usûl gerek fûrû alanlarında karşılaşılan mezhep içi ihtilafların anlaşılmasına yardımcı olabilmek yine araştırmanın amaçları arasındadır. Zira ekolleşme ve bölgelerde kurulan medrese farklarını incelemeye olanak sağlayan fikhî bilgiler çoğunlukla bu konularda yer almaktadır. Böylece mezhebin usûl ve fûrû alanlarındaki görüş ayrılıkları nedenleri açıklanabilir bir hâl almaktadır. Bununla birlikte Sünnî çizginin önemli temsilcilerinden Hanefî mezhebinin tarihi gelişimini açıklamaya çalışacak ayrıntılı yeni çalışmalara veri sunulmaktadır.

Mezhebin tarihini konu alan modern çalışmalar dikkate alındığında genelde bir bölge üzerine yoğunlaşan ve onun oluşumunu açıklamaya çalışan araştırmalar göze çarpmaktadır. Böylece mezhebin farklı damarları arasındaki ilişki ağı göz ardı edilmekte ve birbirlerinden bağımsız oluştukları şeklinde bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Çalışma Hanefîliğin kuruluş ve gelişim dönemlerinde merkezi konuma sahip olan üç medreseyi birlikte ele alması, aralarındaki sosyal ilişkileri izlemesi bakımından önem arz etmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLARI

Konu bir fıkıh mezhebinin tarihini ilgilendirdiği için geniş bir araştırma alanına sahiptir. Dolayısıyla birtakım sınırların belirlenmesi zorunlu olacaktır. Şayet bu sınırlar belirlenmeyecek olursa çalışma için gereken zamanın doktora çalışmaları için belirlenen zamanı aşacağı muhakkaktır. Bu sebeple Hanefî mezhebinin Irak ve Orta Asya medreseleri seçilerek çalışmanın bölgesel sınırı belirlenmiştir. Ayrıca dönemsel olarak hicri üçüncü yüzyılın başlarından sekizinci yüzyılın başlarına kadar süren beş asırlık süreç zamansal sınır kabul edilmiştir.

Mezhebin bütünü ile ilgilenen bir çalışma, o mezhebin hem usûl hem de fîrû alanındaki görüşlerini incelemek zorundadır. Aksi durumda bu iki ilmî yönden birisi ihmal edilmiş olacaktır. Sonuç sadedinde dile getirilenler ise konunun sadece bir veçhesine ait kalacaktır. Bu ise kaynak bakımından oldukça geniş bir alanla karşı karşıya kalmaya neden olacaktır. Kabul edilecektir ki; kaynakları sınırlandırarak bu açmazdan kurtulmak mümkün olacaktır. Bu sebeple çalışmanın ilgili bölümleri belirli eserlere bağlı kalınarak incelenecektir. Kaynakların tespitinde dikkate alınan özelliklerine ise ilgili başlıklarda ayrıca işaret edilecektir.

Fıkıh tarihi ile ilgili çalışmalar birden çok alanda okuma yapmayı ve incelemelerde bulunmayı gerektirmektedir. Bir taraftan mezhebin usûl ve fîrû kaynakları incelenirken diğer taraftan tarih, coğrafya ve siyaset gibi çok farklı alanlara müracaat edilmesine ihtiyaç doğabilmektedir. Abdülfettâh Ebû Gudde (1917-1997), benzer gerekçelerle fıkıh tarihi ile ilgili araştırmaların zorluğuna dikkat çekmekle birlikte mezhep tarihi ile ilgili çalışmaların dönemlere ve bölgelere ayrılmasının bir o kadar önemli olduğuna vurgu yapmaktadır.² Onun bu ifadeleri mezhebin gelişimiyle ilgilenen araştırmalarda belli başlı merkezler ve bu merkezlerin temsilcilerine yoğunlaşmanın önemini ortaya koymaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Sosyal bilimler alanında yapılan çalışmaların genelinde kullanıldığı gibi çalışmamızda da metot olarak alanyazın taraması ve elde edilen verilerin içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır. Mümkün oldukça birincil kaynaklara müracaat edilmiş, zorunlu hallerde ise konu ile ilgili ikincil kaynaklardan istifade yoluna gidilmiştir. Çalışmada referans ve kaynak gösterim metodu olarak İSNAD³ atıf sisteminin dipnotlu ikinci edisyonu tercih edilmiştir.

² Muhammed Zâhid b. Hasan Kevserî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*, ed. Abdülfettâh Ebû Gudde (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2002), (Muhakkikin mukaddimesi) 3-4.

³ İSNAD atıf sistemi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü'nce desteklenen "Ulusal İlahiyat Atıf Dizini Projesi" kapsamında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Dini İlimler Uygulama ve Araştırma Merkezi (DİMER) bünyesinde geliştirilen referans sistemidir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.isnadsistemi.org/> internet sitesi incelenebilir.

5. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE MODERN ARAŞTIRMALAR

Konu itibarıyla çalışma, İslam hukuk tarihini ilgilendirmektedir. Dolayısıyla Hanefî tabakat kitapları çalışmanın birincil kaynakları arasında yer almaktadır. Ancak konu sadece fukahâ tabakatının incelenmesiyle tamamlanamayacaktır. Tabakat kitaplarının dışında çalışma konusunu ilgilendirdikleri noktalarda fıkıh kitaplarının yanında tarih, coğrafya gibi diğer kaynaklara da başvurulması gerekli olacaktır. Bu sebeple çalışmanın kaynaklarını kategorize etmenin onları derli toplu olarak görmek gibi bazı faydaları olacaktır. Bunun için konusu ve ilgili olduğu alan farkı dikkate alınmaksızın klasik eserler “Kaynaklar” başlığı altında incelenirken günümüze daha yakın olan çalışmalar ise “Modern Araştırmalar” olarak ele alınacaktır.

5.1 Kaynaklar

Çalışma ile ilgili bilgilerin derlendiği klasik kaynaklara bu kısımda yer verilecektir. Ayrıca tabakat, tarih-coğrafya ve fıkıh eserleri şeklinde konularına göre bölümlere ayrılacaktır.

5.1.1 Tabakat Kaynakları

Necmeddîn en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Kand fî zikri 'ulemâ'î Semerkand*⁴ adlı eseri, Mâverâünnehir bölgesinde yetişen Hanefî fukaha hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kütüphanelerde pek çok yazması bulunan eserin bugün elimizde iki tahkikli neşri bulunmaktadır. İlki Nazar Muhammed el-Faryâbî tahkiki ile 1991 yılında Riyad'da yapılan neşridir. Bu neşir, Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunan tek bir nüsha esas alınarak hazırlanmasının yanında eserin tamamını ihtiva etmemektedir. Alfabetik sıranın takip edildiği eserin bu baskısında ج-أ harfleri arasında yer alması gereken fukaha bilgileri bulunmamaktadır. Daha sonra eser Yûsuf el-Hâdî'nin tahkiki ile 1999 yılında Tahran'da bir kez daha neşredilmiştir. İkinci neşirde muhakkik,

⁴ Eserin tahkikli iki neşri yapılmıştır. İlki Nazar Muhammed el-Faryâbî'ye aittir ve künye bilgisi şu şekildedir: Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî en-Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'î Semerkand*, thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî, (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1991). Diğer neşri ise Yûsuf el-Hâdî'ye aittir ve bu baskıya ait künye bilgisi ise şu şekildedir: Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî en-Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'î Semerkand*, thk. Yûsuf el-Hâdî, (Tahran: Mirâtü't-Türâs, 1999).

Riyad’da yapılan ilk neşirde esas alınan Süleymâniye nüshasının eksik bölümlerini Paris nüshasını kullanarak tamamlamıştır. Hâdî, sadece bu eksikliğin tekrar neşir için yeterli bir sebep olmadığını, Faryâbî’nin ilk neşirde tahkik açısından büyük hatalar yapmış olmasının da etkili olduğunu ifade etmektedir. Tahkikin mukaddimesinde söz konusu hatalara ise uzun uzadıya yer vermektedir.⁵

Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî’nin (ö. 990/1582) *Ketâ’ibü a’lâmi’l-ahyâr min fukahâ’i mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*⁶ başlığını taşıyan eseri, Hanefî mezhebi tarihini farklı yönleriyle ele alan hacimli bir kaynaktır. Müellifin mezhebin teşekkülünden yaklaşık yedi asır sonra yaşamış olması kendisine geriye doğru geniş bir perspektiften mezhebin ana yapısını ve damarlarını inceleme ve görme avantajı sağlamıştır. *Ketâib* bu özelliğiyle mezhep tarihi açısından değerli bir eserdir. Ayrıca fıkıh-tasavvuf ilişkisi açısından diğer tabakat kitaplarında bulunmayan bilgilere sahip oluşu ona olan ilgiyi artıracak diğer bir özelliğidir. Eserde sık sık karşılaşılan fıkıhın ahlaki temeline dayanan tasavvufî yaklaşımlar önemli bir yekûn oluşturmaktadır. Kanaatimizce Kefevî’nin sûfî kişiliği, eserinde sâlih ve velîlere yer vermesini sağlamıştır. Her ketîbede tasavvuf erbabına “ketîbenin kalbi” şeklinde birer bölüm ayırmıştır. Kütüphanelerde pek çok yazma nüshası buluna *Ketâib*’in tahkikli neşri Prof. Dr. Saffet Köse’nin de içerisinde bulunduğu bir ekip tarafından 2017 yılında tamamlanmış ve ilgililerine sunulmuştur. İkinci bir neşri ise Abdülatîf Abdurrahmân’ın tahkiki ile Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye tarafından gerçekleştirilmiştir.⁷ Bu neşrin farkı ise kişi bilgileri arasında yer verilen meselelere başlık verilmesidir. *Ketâib*’i yazarken müellif kendi zamanına kadar yazılmış olan Hanefî biyografilerini görmüş ve bunu kendi yaptığı ilavelerle de zenginleştirmiştir. Kefevî eserini tanıtırken bazı noktalara özellikle dikkat çekmektedir. İlki, Hanefî tabakatına dair kendisinden önce de pek çok eserin yazıldığıdır. Diğer, hatta kanaatimizce *Ketâib*’in ayırıcı özelliği, biyografisi verilen bir fakihin ilim aldığı silsilelerinin de sunuluyor olmasıdır. Kefevî de daha önce

⁵ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî Neseî, *el-Kand fî zikri ’ulemâ’i Semerkand*, ed. Yûsuf Hâdî (Tahran: Mirâtü’t-Türâs, 1999), 11–15.

⁶ Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî, *Ketâ’ibü a’lâmi’l-ahyâr min fukahâ’i mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, thk. Saffet Köse vdğr, I-IV (İstanbul: Mektebetü’l-İrşâd, 2017).

⁷ Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî, *Ketâ’ibü a’lâmi’l-ahyâr min fukahâ’i mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, thk. Abdülatîf Abdurrahmân, I-II (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2019).

hiçbir eserde bu özellikle karşılaşmadığını aktarmaktadır.⁸ *Ketâib*'in bir diğer özelliğini ise Hanefî tabakatına dair kaleme aldığı meşhur *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* adlı eserinde Leknevî (ö. 1304/1886) ifade etmektedir. Günümüze yakın bir zaman diliminde yaşamış olan Leknevî, eserinin mukaddimesinde buna işaret ederek gerek Hanefî müelliflerin gerek diğer mezheplere mensup müelliflerin hazırladığı eserleri incelediğini, Kefevî'nin tabakatına ulaşip inceledikten sonra ise *Ketâib*'in bu alanda hazırlanmış en güzel kitap olduğunu vurgulamaktadır.⁹

Kanaatimizce şu dikkat çekici noktaya ayrıca işaret etmek gerekecektir: Hicri onuncu asırda yaşamış olan Kefevî ve ondördüncü asrın hemen başında vefat etmiş olan Leknevî eserlerinin mukaddimesinde ortak kabul edilebilecek bir hususa değinmektedir. Kefevî, devletin farklı bölgelerinde kadılık yaptığı zamanlarda bölgenin ilmiye mensuplarını tanıdığına ve incelediği tabakat kitaplarından elde ettiği bilgiler için hamt etmektedir. Daha sonra görev yaptığı belde ahalisiyle yaptıkları gece sohbetlerinde karşılaştığı durumu şu şekilde aktarmaktadır:

“...Ne zaman sözü fakihlerin ve şeyhülislamın beyanından Hanefî imamların ve meşâyihın rivayetlerine çevirsek halkın çoğunun amelde takip ettikleri Hanefî Mezhebine mensup ashabımızdan habersiz olduklarını ve hocayı talebeden, mukallidi de müctehitten ayırt edemediklerini gördük. İşte bu durum da beni *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr ve tabakâtü zevi'l-füyâ ve kudâti'l-a'sâr*'ı yazmaya teşvik etti.”¹⁰

Leknevî de benzer bir durumu *Fevâ'id*'in mukaddimesinde daha dikkat çekici ibarelerle şöyle aktarmaktadır:

“...Çocukluktan gençliğe geçtiğim zamandan beri büyük miktarda tabakat ve tarih kitabı inceledim. Böylece büyük bir bilgi birikimine sahip oldum ve sonunda bunları bir kitapta toplamayı istedim. Zira zamanımız ulemasının özellikle beldemizin âlimlerinin tabakat bilgilerini biriktirmeyi gereksiz sayarak göz ardı ettiklerini ve bu sebeple de büyük hatalara düştüklerini gördüm. Kitaplarda lakabı veya nisbesi ile anılan ya da nesebi veya bir özelliği ile meşhur olan bir fakih hakkında âlimlerimize

⁸ Mahmud b. Süleyman Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, ed. Saffet Köse vd. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017), 1/33-34.

⁹ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire: Dâru's-Saâde, 1324), 3-4.

¹⁰ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/33.

soru geldiğinde; onların, söz konusu fakihin isminin ne olduğunu, hangi senelerde ve hangi beldede yaşadığını bilmediğini görürsün.”¹¹

Görüldüğü üzere her iki tabakat eserinin müelliflerinin de kitaplarını kaleme alma nedenleri benzer kaygılara dayanmaktadır. Ancak en dikkat çekici olanı ise Leknevî'nin aktardığı bilgidir. Çünkü Kefevî, mezhebin mensubu olan belde ahalisinin fukahayı tanımadığını naklederken Leknevî durumu bir adım ileri götürerek bazı âlimlerin kendi mezhebinin fukahasını tanımadığına işaret etmektedir.

Çalışma açısından bir diğer kaynak Nâcî Ma'rûf'un *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansiriyye* başlıklı eseridir. Kitap, Bağdat'ın eski ve bir o kadar da köklü medreselerinden olan Müstansiriyye medresesinin¹² genel tarihi ile birlikte medresede müderrislik yapan isimlerin hâl bilgilerini ihtiva etmektedir. Özellikle Hanefî fihri eğitimi veren müderrislerle ilgili bölüm, çalışmamız açısından değerli bilgiler barındırmaktadır.

Bu eserlerin dışında İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*'i¹³ ve Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sı¹⁴ gibi genel tabakat eserleri yanında Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhiru'l-mudiyye*'si,¹⁵ İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) *Tâcü't-terâcim*'i¹⁶ gibi Hanefî tabakat kaynakları da çalışmanın sıkça müracaat edilen kaynakları arasındadır.

¹¹ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2-3.

¹² Dört Sünnî mezhep fihri'nin eğitimi ile birlikte tıp dâhil pek çok alanda eğitim yapılan medrese, Abbâsi halifesi Müstansır-Billâh (ö. 640/1242) tarafından inşa ettirilmiştir. Medresenin yapımı 630 yılında tamamlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Sâmî Sakkâr - Nebi Bozkurt, "Müstansiriyye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/121-123.

¹³ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1978).

¹⁴ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985).

¹⁵ Ebü Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Misrî el-Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2. Baskı (Gîze: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l-İlân, 1993).

¹⁶ Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Misrî, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1992).

5.1.2 Tarih ve Coğrafya Kaynakları

Çalışmayı ilgilendiren tarih kaynaklarının bazısı genel nitelikte iken diğer bazısı ise belirli bir bölgenin üzerine eğilmektedir. Örneğin Belâzürî'nin (ö. 279/892-893) *Fütûhu'l-büldân*'¹⁷ hicret-i Nebî (aleyhisselam) ile başlayıp İslam topraklarının fethini aktaran genel nitelikli bir eserdir. Bunun yanında Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*'¹⁸ ise eserin başlığından da anlaşıldığı üzere yalnızca Bağdat şehrinin tarihi ve Bağdâdî olarak tanınan farklı alanlardan 7831 âlimin tercüme bilgilerine yer vermektedir. Bağdâdî'nin eseri kendisi üzerine yazılan diğer eserler ile birlikte ayrı bir alanyazın oluşturmuştur. İbnü'n-Neccâr'ın (ö. 643/1245) *Zeylü Târîhi Bağdâd*'¹⁹ bu eserlerden birisidir. Bununla birlikte Bağdâdî'nin eseri bazı içerikleri açısından tartışmalara da konu teşkil etmiştir. Hayatına yer verdiği Ebû Hanîfe ile ilgili bilgiler tartışmalara sebep olmuştur. M. Zâhid el-Kevserî (1879/1952) *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* başlığını taşıyan telifi ile bu konuda Bağdâdî'ye bir reddiye yazmıştır.

Ayrıca Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-ümem*'¹⁹ gibi genel tarih eserleri, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'²⁰ gibi coğrafya temelli ansiklopedik eserleri ile birlikte içerisinde hem tarihsel hem bölgesel bilgilere yer veren Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Hitat*'²¹ çalışma konusunu ilgilendiren değerli bilgiler barındırmaktadır. Çalışma içerisinde yeri geldikçe bu kaynak eserlere müracaat edilmiştir.

¹⁷ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî el-Bağdâdî, *Fütûhu'l-büldân*, (Kahire: Şirketü Tab'î'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1319/1901).

¹⁸ Ebü Bekir el-Hatîb Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002).

¹⁹ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî el-Bağdâdî'nin genel tarih içerikli ve *Târîhu Taberî* diye bilinen eserinin tam adı, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* şeklindedir. Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* 2. Baskı (Beyrut: Dâru't-Türâs, h. 1387).

²⁰ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977).

²¹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418).

5.1.3 Fıkıh Kaynakları

Bu başlık altında gerek usûl gerek fûrû kaynaklarına işaret edilecektir. Fıkıh kitapları, içerdikleri onlarca faydadan ziyade, mezhep içerisindeki kavillerin farklılıklarını sunmak amacıyla çalışmaya kaynaklık etmiştir. Burada ise usûl eserleri arasından Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) meşhur usûl metni üzerine Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) tarafından kaleme alınan *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*'si²² ile Hanefî-Mâtürîdî çevreden gelen ve aynı zamanda Buhârî'nin öğrencilerinden olan Habbâzî'nin (ö. 691/1292) *el-Mugnî fî usûli'l-fikh*²³ adlı muhtasarına Kâânî Hârezmî (ö. 775/1373) tarafından kaleme alınan şerh²⁴ örnek olarak seçilmiştir. Ekollerin usûl konusundaki farklı görüşleri incelenirken alanın diğer eserlerine de zaman zaman müracaat edilmiştir.

Fûrû konularında ise mezhebin geç dönem eserlerinden ikisi seçilmiştir. Bunlar, Sadrüşşerîa es-Sânî'nin (ö. 747/1346) *en-Nukâyê*'si üzerine Ali b. Sultân el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) şerhi *Fethu bâbi'l-'inâyê*'si²⁵ ile Timurtaşî'nin (ö. 1004/1596) *Tenvîrü'l-ebâr* adlı eserine Haskefî'nin (ö. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-muhtâr* isimli şerhi üzerine İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) yazdığı *Reddü'l-muhtâr*²⁶ başlıklı haşiyesidir. Bu iki eser, mezhebin genel seyrini takip etme imkânı sunuyor olmaları ve ekollerin meselelerdeki farklı görüşlerine işaret etmeleri sebebiyle çalışmanın kaynağı olarak belirlenmiştir.

²² Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, I-IV, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997).

²³ Ebû Muhammed Celâlüddîn Ömer b. Muhammed el-Hücendî el-Habbâzî, *el-Mugnî fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ, (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, h. 1403).

²⁴ Tespit edebildiğimiz kadarı ile Kâânî'nin *Mugnî* şerhinin, çalışmamızın hazırlandığı tarihe kadar, tahkikli neşri bulunmamaktadır. Ancak sözü edilen şerh bazı tez çalışmalarına konu olmuştur. Yine tespit edebildiğimiz kadarı ile eserin tamamını konu edinen ilk çalışma, Erciyes Üniversitesi'nde 2015 yılında yüksek lisans tezi olarak tamamlanmıştır ve künye bilgisi şu şekildedir: Muhammed Ferruh Oruç, *Habbâzî'nin el-Mugnî fî usûli'l-fikh Adlı Eserine Harizmi Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

²⁵ Ebü'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Fethu bâbi'l-'inâyê*, thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm, I-III (Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1997).

²⁶ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2. Baskı, I-VI (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992).

5.2 Modern Araştırmalar

Hanefî mezhebinin tarihi gelişimi ile ilgili klasik eserlerin yanında güncel çalışmalar bulunmaktadır. Bu başlıkta konu hakkındaki modern araştırmalara yer verilmektedir. Önce Türkçe hazırlanan çalışmalar daha sonra Arapça ve İngilizce dillerinde hazırlanan araştırmalar sıralanacaktır. Konumuzla ilişkili olup devam etmekte olan Türkçe incelemeler ile başlık sona ermektedir.

5.2.1 Türkçe Araştırmalar

1) Türk-İslâm tarihi, kültürü ve medeniyeti konularında araştırmalar yapmak; ilgili konularda yapılacak projelere destek olmak ve elde edilen verileri hem ulusal hem de uluslararası çevrelerle paylaşmak için kurulan İSAM²⁷, Türkiye’de dini araştırmalar açısından merkezi bir konuma sahiptir. Hepsi birbirinden değerli çalışmalar içerisinde anılmayı en çok hak eden ise *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’dir.²⁸ Çalışmamızda da kaynak olarak kullanılmasının yanında açıklama ve ayrıntılı bilgilere ulaşılması için yer yer ansiklopedinin ilgili maddelerine göndermeler yapılmıştır.

2) *Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü (Sosyal Yapının Hukuka Etkisi)*²⁹ başlıklı çalışma Ahmet Hamdi Furat’ın 2006 yılında tamamladığı doktora tezinin basılı halidir. Kitap; giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Yazar, giriş bölümünde çalışmanın çerçevesini çizmekte ve sınırlarını belirlemektedir. İlk bölüm siyasal, sosyal ve iktisadi açılardan Kûfe’nin şehir tarihine ayrılmıştır. İkinci bölüm, Hanefî mezhebinin temellerinin dayandığı Kûfe’deki re’y ekolünün kuruluğu, sahabe neslinden başlayıp İmam Ebû Hanîfe’nin ilk nesil öğrencileri ile sona eren Kûfe’de yetişen fakihlere ayrılmıştır. Üçüncü bölümde ise irtidad cezası, Sevâd arazisi hakkındaki uygulamalar ve esirlere karşı davranış biçimleri üzerinden Kûfe ekolünün

²⁷ Kurumun yapısı, işleyiş şekli, misyonu gibi konularda daha ayrıntılı bilgi için <http://www.isam.org.tr/> internet sitesi ziyaret edilebilir.

²⁸ Ansiklopedi çalışması hakkında bilgi almak ve ansiklopedi maddelerine erişmek için <https://islamansiklopedisi.org.tr/> sitesi ziyaret edilebilir.

²⁹ Ahmet Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü (Sosyal Yapının Hukuka Etkisi)*, 2. Baskı (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009).

oluşumuna sosyal olayların etkileri incelenmektedir. Kitap, sonuç bölümü ile sona ermektedir.

3) *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*,³⁰ Huzeyfe Çeker'in 2016 yılında Konya Necmettin Erbakan Üniversitesinde tamamladığı doktora tezinin basılı şeklidir. Çalışma mezhebin belirli bir coğrafyası üzerine yoğunlaşmamasına rağmen Hanefî fukahanın hayatlarını inceleyen eserleri tanıtması ve bu konuda Türkiye'de hazırlanan en kapsamlı çalışma olması açısından önemlidir.

4) Murat Şimşek'in *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*³¹ başlıklı çalışmasının aslı, yazarın doçentlik takdim tezidir. Kitap; giriş, üç bölüm, sonuç ve ek olarak sunulan üç makaleden oluşmaktadır. Giriş bölümünde İmam Ebû Hanîfe'nin hayatı ve içerisinde yetiştiği ehl-i re'y fikhî ele alınmaktadır. Birinci bölümde mezhebin tarihin arkaplanı ve teorik açıdan önemli görülen bağımsız konular ele alınmaktadır. Mezhep kavramı, Hanefî mezhebinin etkili olduğu bölgeler, menâkıb ve tabakât kavramları, tahric ve kavâid-i külliye bunlardan bazılarıdır. Yazar ikinci bölümde tabakât ve menkıbe alanyazını üzerinden mezhebi incelemektedir. Bunu için menkıbe kaynaklarından Saymerî'nin (ö. 436/1045) ünlü *Ashâbu Ebû Hanîfe*'sini, tabakât eserlerinden ise Kefevî'nin (ö. 990/1582) son dönemde büyük bir ilgiye mazhar olan *Ketâib*'ini ele almaktadır. Üçüncü bölümde ise umum belvâ, icmâ', istishâb ve illet gibi önemli usûl konuları ile birlikte Hanefî usûlünün gelişimi incelenmektedir. Sonuç bölümü ile nihayete eren çalışmanın sonunda yazara ait üç ayrı çalışmaya yer verilmiştir. Bunlardan ilki, 5-7 Mayıs 2017 tarihinde Kastamonu'da gerçekleştirilen *Şeyh Şaban-ı Veli Hanefîlik-Mâtürîdîlik Sempozyumunda* "Hanefî Geleneğinde İmam Mâtürîdî (ö. 333/944)" başlıklı tebliğidir. İkinci çalışma, yazarın *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisinde* yayımlanan "Bir Hanefî Klasiği: Mergînânî ve el-Hidâye'si" başlıklı makalesidir. Son çalışma ise 11-13 Kasım 2016 tarihlerinde Konya'da gerçekleştirilen *Şehir ve Alimleri I Sempozyumunda* "Ebû Said Muhammed Hâdimî" başlığı ile sunulan tebliğdir. Mezhebin tarihi gelişimini ilgilendiren konuları incelediği bölümler çalışmamız açısından önemlidir.

³⁰ Huzeyfe Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2018).

³¹ Murat Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, (İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019).

5) Bekir Karadağ'ın *Mısır Hanefiliği Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi* adını taşıyan çalışması³² ana konu olarak mezhebin hadise yakınlığı ile tanınan Mısır bölgesi Hanefiliğini ve önemli temsilcilerini ele almaktadır. Bunun yanında mezhebin tarihsel gelişimini ve ekolleşmenin nedenlerini incelemesi açısından önem taşımaktadır.

6) Abdullah Acar'ın *Endülüs'te Hanefîlik* başlıklı çalışması,³³ son dönemde Hanefî mezhebi tarihi ile ilgilenen çalışmalardan birisidir. Çalışma; giriş, iki bölüm ve sonuçtan müteşekkildir. Yazar, giriş bölümünde kavramsal çerçeveyi belirledikten sonra ilk bölümde mezheplerin teşekkülü öncesi Endülüs coğrafyasını ele almakta özellikle Kayrevan, Endülüs ve Sicilya bölgelerine yoğunlaşarak buralarda bulunan fukahayı tanıtmaktadır. İkinci bölüme ise Hanefî mezhebinin doğup geliştiği Irak topraklarından diğer İslam beldelerine yayılmasının temel nedenlerini incelemektedir. Bir önceki çalışmada olduğu gibi bu özelliği ile çalışmamız için önem taşımaktadır. Bölümün sonunda ise Endülüs'e gelen Hanefî fıkıh silsileleri incelendikten sonra mezhebin batıda kalıcı olamamasının nedenleri ele alınmaktadır. Kitap, sonuç ve değerlendirme bölümü ile sona ermektedir.

7) Fatmanur Alibekiroğlu Eren'in *Akılcılık, Mürcie ve Ebû Hanife Çizgisinde Bir Oluşum Olarak Ashâbu'r-Rey* başlıklı çalışması³⁴ mezhebin tarihsel oluşumu ile ilgilenen araştırmalar arasındadır. Çalışma, "Ehlu'r-Rey'in İtikadi Boyutu (Ebu Hanife Örneği)" başlıklı yüksek lisans tezinin basılı halidir. Mezhepleşme dönemi öncesini ifade eden ehl-i re'y yorumunu ele alması araştırmamız açısından önem arz etmektedir. Yine aynı yazarın 2018 yılında tamamladığı "Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi" başlıklı doktora tezi³⁵ de mezhebin kelâmî olarak Mu'tezile mezhebi ile ilişkisini incelemektedir. Kanaatimizce yazarın Hanefî mezhebinin Mürcie ve Mu'tezile gibi iki itikadi söylem ile ilişkisini araştırma konusu olarak belirlemiş

³² Bekir Karadağ, *Mısır Hanefiliği Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi*, (Ankara: Astana Yayınları, 2020).

³³ Abdullah Acar, *Endülüs'te Hanefîlik (Hanefîliğin Batıdaki Serencâmı)*, (İstanbul: Hacıveviszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019).

³⁴ Fatmanur Alibekiroğlu Eren, *Akılcılık, Mürcie ve Ebû Hanife Çizgisinde Bir Oluşum Olarak Ashâbu'r-Rey*, (Ankara: Gece Akademi, 2019).

³⁵ Fatmanur Alibekiroğlu Eren, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018).

olması ve çalışmalarını bu noktada derinleştirmiş olması Hanefilik tarihi açısından önemlidir.

8) Murteza Bedir'in *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*³⁶ başlıklı çalışması, Mâverâünnehir Hanefî okulu açısından önemli bilgiler barındırmaktadır. Yine Bedir'in *Ebu Hanife Entelektüel Biyografisi*³⁷ başlıklı çalışması ise İmam Ebû Hanîfe'nin hayatı hakkında istifade edilen araştırmalar arasında bulunmaktadır.

9) Mehmet Boynukalın'ın *Hanefî Fıkıh ve Usûlünün Doğuşu Şeybani'nin el-Asl Adlı Eserinin Tanıtım ve Tahlili*³⁸ başlıklı çalışması mezhebin gelişimi hakkında son döneme ait çalışmalar arasında bulunmaktadır. Boynukalın tetkikinde tahkikli neşrini gerçekleştirdiği *el-Asl*'ı merkeze yerleştirmektedir. Kitap; giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) hayatı hakkındaki bilgilere yer verilmektedir. Birinci bölüm, *Kitâbü'l-Asl*'in tanıtımına ayrılmıştır. Yazar bu bölümde *el-Asl*'in fıkıh eserleri içerisinde sahip olduğu konumu, eserin müellifine nisbeti, râvileri, metodu, eser üzerine yapılan diğer çalışmalar gibi konulara yer verdikten sonra kendi neşrinden önce gerçekleştirilen daha eski tarihli neşirleri tanıtmaktadır. İkinci bölüm ise *el-Asl*'in usûl ilminin konuları açısından değerlendirilmesine ayrılmıştır. Kitap, sonuç ve değerlendirme bölümü ile sona ermektedir.

10) Talgat Nurbergen'in "Hanefî Mezhebi'nin Orta Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci" başlığını taşıyan çalışma³⁹ müellifin basılmamış yüksek lisans tezidir (2005).

11) "Irak ve Semerkant Hanefî Meşâyihinin Lafızların Delaletiyle İlgili Yaklaşımlarının Mukayesesi" başlıklı çalışma,⁴⁰ Murat Sarıtaş'ın basılmamış yüksek lisans tezidir (2013).

³⁶ Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 3. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2019).

³⁷ Murteza Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografisi*, 2. Baskı (Ankara: Ay Yayınları, 2018).

³⁸ Mehmet Boynukalın, *Hanefî Fıkıh ve Usûlünün Doğuşu Şeybani'nin el-Asl Adlı Eserinin Tanıtım ve Tahlili*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020).

³⁹ Talgat Nurbergen, *Hanefî Mezhebinin Orta Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

⁴⁰ Murat Sarıtaş, *Irak ve Semerkant Hanefî Meşâyihinin Lafızların Delaletiyle İlgili Yaklaşımlarının Mukayesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

12) “Hanefî Mezhebinin Horasan’a Giriş Süreci ve Yayılışı” adlı çalışma⁴¹ da Faizul Rahman Azizi’nin basılmamış yüksek lisans tezidir (2017).

13) “Hicri VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi” başlığını taşıyan çalışma⁴² ise Mehmet Sait Arvas’ın basılmamış doktora tezidir (2018).

5.2.2 Yabancı Dilde Araştırmalar

1) M. Zâhid el-Kevserî’nin (1879-1952) *Fıkhu ehli Irâk ve hadîsühum* adlı kitabı⁴³ modern dönemde yapılan ilk çalışmalardan birisidir. Eser yazarın öğrencilerinden Abdülfettâh Ebû Gudde (1917-1997) tahkiki ile neşredilmiştir. Kitap Cemâlüddîn ez-Zeylaî’nin (ö. 762/1360) *Nasbu’r-râye*’sinin tahkikli neşrine takdim olarak hazırlanmıştır. Ancak Ebû Gudde yoğun ilgi sebebiyle bu çalışmayı müstakil olarak ilgililerine sunmuştur.

2) Muhammed Mahrûs Abdüllatîf Müderris’in *Meşâyihu Belh mine’l-Hanefiyye ve me’nferadû bihî mine’l-mesâ’ili’l-fikhiyye* başlıklı kitabı⁴⁴ mezhep ve özellikle de Belh Hanefileri hakkında hazırlanan çalışmalar arasında yer almaktadır. Kitabın aslı ise yazarın 1977 yılında Ezher üniversitesinde tamamladığı doktora tezine dayanmaktadır. Kitap giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte Belh şehir tarihi hakkında bilgiler verildikten sonra şehrin fikhî mezhepler ve özellikle Hanefî mezhebi ile ilişkisinin incelendiği birinci bölüme geçilmektedir. İkinci bölümde ise Hanefî mezhebi tarihi açısından önemli olan fukaha ve mesâil sınıflandırmaları ile mezhebin ayırt edici özellikleri ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise çalışmanın adından da anlaşıldığı gibi Belh Hanefilerinin görüşleri 36 başlık altında irdelenmektedir. Yazar, bu kısımdaki konuları Horasan Hanefilerinin medreselerinde yetişen Ebû’l-Leys es-Semerkandî’nin (ö. 373/983) *en-Nevâzil* adlı eserinden sunmaktadır. Yazarın Semerkandî’nin Belh Hanefilerinden “Küçük Ebû Hanîfe” diye

⁴¹ Faizul Rahman Azizi, *Hanefî Mezhebinin Horasan’a Giriş Süreci ve Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁴² Mehmet Sait Arvas, *Hicri VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018).

⁴³ Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî, *Fıkhu ehli Irâk ve hadîsühum*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Kahire: Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 2002).

⁴⁴ Muhammed Mahrûs Abdüllatîf Müderris, *Meşâyihu Belh mine’l-Hanefiyye ve me’nferadû bihî mine’l-mesâ’ili’l-fikhiyye* (Câmi’atü’l-Ezher, 1977).

meşhur olan Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'den (ö. 362/973) fıkıh tahsil etmesinden yola çıkmış olması dikkat çekmektedir. Çalışmadan elde edilen bulguların sunulduğu sonuç bölümü ile çalışma sona ermektedir. Yazar ayrıca sonuç bölümünde çok da alışık olunmadık şekilde İslam hukuku araştırmalarında çoğunlukla tercih edilen mezhepler arası karşılaştırmalı çalışmalar ile belli bir mezhebin görüşü esas alınarak yapılan çalışmaların olumlu ve olumsuz yönlerini ele almaktadır.

3) Ahmed b. Muhammed Nasîruddîn en-Nakîb'in *el-Mezhebü'l-Hanefî merâhîlühû ve tabakâtühû, davâbituhû ve mustalahâtuhû, hasâ'isuhû ve mü'ellefâtühû* başlıklı kitabı⁴⁵ da Arap ülkelerinde hazırlanan modern çalışmalardan birisidir. Eserin aslı, yazarın 1998 yılında Riyad İmam Muhammed Üniversitesinde tamamladığı yüksek lisans tezidir.

4) Alî Osmân Cerâdâ'nın *Medhal li dirâseti'l-mezhebi'l-Hanefî* başlıklı çalışması⁴⁶ Hanefî mezhebinin oluşumunu, kavramlarını ve alanyazınını inceleyen son dönemin araştırmalarından birisidir. Kitap, mezhebin genel hatlarını anlatmakta, teferruat sayılan bilgilere yer vermemektedir. Bu tutum çalışmanın Hanefî mezhebi tarihine giriş niteliği taşıyan kitaplar arasında sayılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

5) Âdil İsmâîl Halîl'in *Basra Araştırmaları (Beşeri Bilimler) Dergisinde* yayımlanan "el-İmâm Ebû Hanîfe en-Nu'mân ve medresetü ashâbi'r-re'y fi'l-İrâk" başlıklı makalesi,⁴⁷ son dönemde Arap akademi dünyasında üretilen ve araştırma konumuzu ilgilendiren çalışmalarından birisidir.

Bunların dışında da mezhebin önemli şahsiyetleri, eserleri ve bunların mezhebe etkilerini inceleyen Arapça çok sayıda makale ve tez bulunmaktadır.⁴⁸

6) Wilferd Madelung, "The Early Murji'a in Khurasan and Transoxiana and the Spread of Hanafism"⁴⁹ başlıklı makalesi, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde

⁴⁵ Ahmed b. Muhammed Nasîruddîn en-Nakîb'in *el-Mezhebü'l-Hanefî merâhîlühû ve tabakâtühû davâbituhû ve mustalahâtuhû hasâ'isuhû ve mü'ellefâtühû* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd,

⁴⁶ Alî Osmân Cerâdâ, *Medhal li dirâseti'l-mezhebi'l-Hanefî*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012).

⁴⁷ Âdil İsmâîl Halîl, "el-İmâm Ebû Hanîfe en-Nu'mân ve Medresetü Ashâbi'r-Re'y fi'l-İrâk", *Mecelletü Ehbâsi'l-Basra (el-'Ulümü'l-insâniyye)*, 37/2 (2012): 174-221.

⁴⁸ Dar al-Mandumah sitesi üzerinden yapılan örnek bir araştırma neticesinde makale ve tez düzeyinde kırkın üzerinde sonuç elde edilmektedir. Bk. Dar al-Mandumah, "المذهب الحنفي" (Erişim 30.06.2021).

⁴⁹ Wilferd Madelung, "The Early Murji'a in Khurasan and Transoxiana and the Spread of Hanafism", *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East* 1/1 (1982): 32-39.

görülen ilk Hanefî izlerini inceleyen çalışmalardan birisidir. Madelung'un aynı makalesi, Sönmez Kutlu tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yine Kutlu'nun derlemiş olduğu *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* adlı kitabında da yayımlanmıştır.⁵⁰ Yine Madelung'a ait olan "The Westward Migration of Hanafî Scholars from Central Asia in the 11th to 12th Centuries"⁵¹ başlıklı makale, Hanefî fukaha ile batıya taşınan Mâverâünnehir ve bölgesinin fikhî yaklaşımını ele almaktadır. Madelung'un aynı makalesinin Türkçe çevirisi, Kutlu tarafından yapılmıştır.⁵² Ancak Madelung'un Orta Asya'da oluşan Hanefî oluşumların birbirlerinden etkilenmediklerini ve her birisinin müstakilen oluştuğu yönündeki iddiası dikkate alındığında tutarlı gözükmemektedir.

7) Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law*⁵³ başlıklı çalışması ile miladi 9-10. yüzyıllarda gelişim gösteren fıkıh mezheplerini incelemektedir. Ali Hakan Çavuşoğlu oryantalist Melchert'in çalışmalarından oluşan derleme bir kitap⁵⁴ kaleme almıştır. Bu çalışma, Melchert'in savunduğu tezler açısından doyurucu bilgiler barındırmaktadır. Kitap, Melchert'in akademik araştırma alanları ve bu sahalarda ortaya koyduğu çalışmalarını tanıtan bir girişle başlamaktadır. Daha sonra bu çalışmalar arasından belirlenen makalelerin çevirisine geçilmektedir.

8) *İmam Abû Hanîfah Life and Works*,⁵⁵ Şiblî Nu'mânî'nin (1857-1914) *Sîret-i Nu'man* başlığını taşıyan Urduca eserinin M. Hâdî Hüseyin tarafından yapılan İngilizce tercümesidir. Şiblî'nin kitabı, Osmanlı'nın son dönemlerinde telif edilmiş İmam Ebû Hanîfe'nin hayatı, mezhebin kuruluşu ve temel özellikleri hakkında bilgiler ihtiva eden çalışmalardan birisidir.

9) Ashirbek Muminov'un 2003 yılında tamamladığı "The Role and Place of Hanafî Ulama in the Life of the Cities of Central Mavarounnahr (II-VII / VIII-XIII

⁵⁰ Wilferd Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", çö. Sönmez Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu (Ankara: OTTO Yayınları, 2018): 89-98.

⁵¹ Wilferd Madelung, "The Westward Migration of Hanafî Scholars from Central Asia in the 11th to 12th Centuries" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002): 41-55.

⁵² Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", çö. Sönmez Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu (Ankara: OTTO Yayınları, 2018): 387-402.

⁵³ Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law* (Leiden: Brill, 1997).

⁵⁴ Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü Din-Yorum-Dindarlık* der. ve çvr. Ali Hakan Çavuşoğlu, Gözden geçirilmiş 2. Baskı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019).

⁵⁵ Şiblî Nu'mânî, *İmam Abû Hanîfah Life and Works* çvr. M. Hadi Hussain (Yeni Delhi: Islamic Book Service, 1998).

Centuries)''⁵⁶ başlıklı doktora tezi alanda telif edilen çalışmalar arasındadır. Yine Muminov'un Prozov editörlüğünde neşredilen Kazak Ansiklopedisi için 2015 yılında kaleme aldığı "Hanefî Mezhebi" maddesi de mezhebin tarihi hakkında icmâlî bilgiler barındıran çalışmalar arasındadır.

10) Nurit Tsafrir'in, *The History of an Islamic School of Law: The Early Spread of Hanafism*⁵⁷ isimli çalışması mezhep tarihini inceleyen modern çalışmalardan birisidir. Tsafrir, çalışmasında hicri ikinci yüzyılın yarısından başlayarak üçüncü yüzyılın sonuna kadar olan dönemi incelediği eserinde Irak başta olmak üzere altı bölgeyi ele almaktadır. Ancak mezhep açısından daha sonra önemli bir konuma ulaşacak olan Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerini çalışma dışında bırakmıştır. Yazarın kitabında ortaya koyduğu diğer bir konu ise tam Hanefî ve yarı Hanefî ifadeleridir. Tsafrir, tabakat eserlerinin Hanefî oluşunda görüş birliği yaptığı isimler için tam Hanefî tabirini kullanırken hakkında farklı görüşler bulunan isimler için ise yarı Hanefî ifadesini seçmektedir.

11) Guy Burak'ın, *The Second Formation of Islamic Law: The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire*⁵⁸ başlıklı araştırması son dönemde kaleme alınan çalışmalar arasındadır. Yazar eserinde Moğol istilasından sonra 1250 yılı ile 1850 yılları arasında geçen dönemde Hanefî mezhebini devletin resmi mezhebi olarak kabul eden Osmanlı devletindeki hukuki değişimini incelemektedir. Ele aldığı zaman dilimi ve Osmanlı hakimiyetindeki bölgeye yoğunlaşmış olması açısından bu çalışmanın inceleme alanı dışında tutulmuştur.

12) Ulrich Rudolph'un, *al-Maturidi und die Sunnitische Theologie in Samarkand* başlığını taşıyan eseri, Rodrigo Adem tarafından *al-Maturidi and the Development of Sunni Theology in Samarqand*⁵⁹ şeklinde İngilizceye çevrilmiştir. Yine Rudolph'un bu eseri *Mâturîdî*⁶⁰ başlığı ile Özcan Taşcı tarafından dilimize de

⁵⁶ Ashirbek Muminov, *The Role and Place of Hanafi Ulama in the Life of the Cities of Central Mavarounnahr (II-VII / VIII-XIII Centuries)*, (Taşkent: Tarih Bilimleri, Doktora Tezi, 2003).

⁵⁷ Nurit Tsafrir, *The History of an Islamic School of Law: The Early Spread of Hanafism* (Cambridge: Harvard University Press, 2004).

⁵⁸ Guy Burak, *The Second Formation of Islamic Law: The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

⁵⁹ Ulrich Rudolph, *al-Maturidi and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, çö. Rodrigo Adem (Leiden: Brill, 2015).

⁶⁰ Ulrich Rudolph, *Mâturîdî*, çö. Özcan Taşcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016).

aktarılmıştır. Kitap, Hanefî mezhebinin kelâmî söyleminin tarihsel gelişimini konu alan modern çalışmalardan birisidir. Ayrıca Rudolph'un "Das Entstehen der Mâturîdîya" şeklinde isimlendirdiği makalesi Ali Dere tarafından Türkçe çevirisi yapılmış ve Sönmez Kutlu editörlüğünde hazırlanan *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* kitabında yayımlanmıştır.⁶¹

Bunların dışında da İngilizce olarak kaleme alınan ve Hanefîlik ile ilgilenen makale, tez ve kitap düzeyinde pek çok çalışma bulunmaktadır. İngiliz dilinin sahip olduğu gücü ve yaygınlığı dolayısıyla bu çalışmalar Batıda olduğu kadar Müslüman araştırmacıların da yöneldiği alanlar arasında bulunmaktadır.

5.2.3 Devam Eden Araştırmalar

Yukarıdaki çalışmalara ilaveten ülkemizde Hanefî mezhebinin tarihi gelişimini belirli bir bölge ekseninde ele alan ve henüz tamamlanmamış devam eden yeni çalışmalar bulunmaktadır. Konumuz ile ilgisi olanlardan öne çıkanlar şunlardır:

1) Ayşe Yılmazgöz'ün "Irak Hanefiliği ve Ebu Hanife'nin İlim Halkası" başlıklı doktora tezi.

2) Hüseyin Akıncı'nın "Hanefilikte Bağdat ve Maverâünnehir Mukayesesi" başlıklı doktora tez çalışması.

3) Adem Lök'ün, "Hanefiliğin Oluşum Süreci ve İtikadi Mezheplerle İlişkisi" başlıklı doktora tez çalışması.

4) Aivaz Valiyev'in "Maverâünnehir Hanefi Fıkıh Ekolü ve İslam Hukukundaki Yeri" başlıklı doktora tezi.

5) Obaidullah Muhammadullah'ın "Hanefî Belh Ekolü" başlıklı doktora tez çalışması.

6) Adnan Hoyladı'nın "Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci" başlıklı doktora tezi.

7) Mine Demirbilek'in "Maverâünnehir'de Hanefiler Arasındaki Farklılaşmalar (3-4-5. Asırlar)" başlıklı doktora tez çalışması.

⁶¹ Ulrich Rudolph, "Mâturîdîliğin Ortaya Çıkışı", çev. Ali Dere, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu, 8. Baskı (Ankara: OTTO Yayınları, 2018): 313-322.

8) Okan Kadir Yılmaz'ın “Orta Asya Hanefi Fetva Literatüründe Değişim (4/10-7/13. Yüzyıllar)” başlıklı doktora tezi.

Bu çalışmaların dışında Hanefî mezhebinin tarihi gelişimini ilgilendiren pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları tez bazıları ise makale düzeyindedir. Mezhep hakkındaki araştırmalar ile birlikte geniş alanyazın gelişmeye devam etmektedir.

Çalışmamızda, Irak'ta temelleri atılan mezhebin gelişim seyrinin, bölgeler arasındaki dolaşımının arkasındaki ana nedenlerin incelenmesi amaçlanmaktadır. Sonrasında ise meşâyih tabakası ile başlayan yeni dönemde gerek usûl gerek fûrû alanlarında görülen mezhep içi ihtilaflara yer verilmektedir. Böylece muhtasar bir kimliğe sahip olsa da konu hakkında dağınık halde bulunan bilgilerin derli toplu bir şekilde sunulması amaçlanmaktadır. Konu hakkında bir mukaddime olarak görülecek bu araştırmanın, alanda yapılacak yeni çalışmalara yardımcı olması hedeflenmektedir.

6. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAVRAMLARI

Her çalışma açısından bazı anahtar kavramların belirlenmesi ve bunlar üzerinden yol alınması tabiidir. Biz de çalışmamız için belirlediğimiz şu kavramların önemli olduğunu düşünmekteyiz.

6.1 Mezhep

“Mezhep” kelimesi; gitmek, geçmek, uğramak gibi sözlük anlamlarına sahip olan ذهب kökünden türemiştir.⁶² Kelime, mastar anlamını ifade etmek için kullanıldığı gibi zaman ve mekân ismi anlamlarını ifade edecek biçimlerde kullanılmaktadır. Örneğin; Arapların ذَهَبَ مَذْهَبَ فَلَانٍ ifadesi, birisinin gittiği yoldan gitmek veya onun

⁶² Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, ed. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1/130; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 1/394; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2005), 86; Şükrü Haluk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK Yayınları, 2011), 1675.

söylemini takip etmek anlamına gelmektedir.⁶³ Böylece kelimenin terim anlamı ile sözlük anlamı arasındaki ilişkinin devam ettiği görülmektedir.

Terim olarak ise dinin inanç ya da uygulama alanındaki hükümlerini kendi iç dinamiği ve sistemi içerisinde ortaya koyan yapıları ifade etmektedir.⁶⁴ İnanç ile ilgilenen yapıları Kelam ve İslam Mezhepler Tarihinin, amel ile ilgili olan yapıları ise Fıkıh'ın ilgi alanına girmektedir. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684), “mezhep” kelimesinin inanılan, asıl, tarikat gibi anlamları olduğunu aktardıktan sonra kelami olarak kişinin inandığı şeyi destekleyecek delilleri kıyas yolunu kullanarak sunması anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁶⁵ Kelime terim anlamında kullanıldığı zaman “kelam mezhepleri”, “fıkıh mezhepleri” veya “dilsel mezhepler” gibi tamlamalar ile kullanım alanı kazanmakta, böylece hangi ilim dalına ait söylem olduğuna da işaret edilmektedir.

Bedir, kelimenin kavram olarak Müslüman bireyin inanç dünyasını, gündelik hayatını düzenleyen ve kişiler tarafından takip edilen kurumsal düzeni ifade ettiğini belirtmektedir.⁶⁶ Kavrama ahlakî hayatı da kapsayacak şekilde bir anlam kazandırılmış olması her ne kadar pratikle uyum gösteriyor olsa da *itikadi* ve *fikhi mezhep* şeklindeki ikili ayırmadan bir nebze de olsa farklılaştırmaktadır.

Fıkıh söz konusu edildiğinde mezhep, amel/günlük hayatta yapıp etmeler bağlamında din-hayat ilişkisini belli bir yöneme göre kuran ve belli bir süreçte kurumsallaşan yapıları kapsamına almaktadır.⁶⁷

⁶³ Alî Mer'â, “el-Mezâhibü'l-fikhiyye”, *el-Mevsû'atü'l-İslâmiyye'l-âmmе*, ed. Mahmûd Hamdî Zakzûk (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 2003), 1274.

⁶⁴ Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi'ş-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1987), 80; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, ed. Muhammed Sıddîk Mişâvî (Kahire: Dâru'l-Fadîla, ts.), 174; İlyas Üzüm, “Mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 526; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 375; İbrahim Paçacı, “Mezhep”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 441.

⁶⁵ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, ed. Adnan Derviş - Muhammed Mısıri (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 868.

⁶⁶ Murteza Bedir, “Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, ed. İsmail Safa Üstün (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 621.

⁶⁷ Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 171.

“Mezhep” kelimesi, İslâm devletlerinde belirli zaman mer‘î kanun olan herhangi bir fikhî ekolün görüşlerini tanıttak şekilde de kullanılmıştır.⁶⁸ Fıkıhın tamamını ihata etmiyor olsa bile bu kullanımın en estetik örneklerinden birisi Osmanlı’nın son dönemlerinde Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınarak hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*’dir.⁶⁹

6.2 Fırka/Ekol

Fırka, “bölmek, ayırt etmek, farklı olmak, hüküm vermek” gibi anlamlara gelen Arapça فرق kökünden türemiştir. Kökten isim olarak türeyen “fırka” kelimesi ise insan topluluğu anlamı için kullanılmaktadır. Çoğulu ise “fırak”tır.⁷⁰ Dilimize de Arapça aslından girmiş ve insan topluluğu, parti, tümen anlamlarında kullanılmaktadır.⁷¹

Terim olarak ise i‘tikâdî veya siyasi bir düşüncenin etrafında yapılan daha küçük oluşumları ifade edecek şekilde kullanılmıştır.⁷² Çoğulu olan “fırak” kelimesi ise İslâm mezhepleri tarihi alanında te’lif edilen eserleri tanıttak üzere “fırak edebiyatı” şeklinde kullanılmaktadır.

Dilimize sonradan giren ekol kelimesi; okul, medrese ve mezhep gibi anlamlara gelen Fransızca “école” kelimesinden türemiştir. *Türkçe Sözlük*’te, kelimenin anlamı: “Bir bilim ve sanat kolunda ayrı nitelik ve özellikleri bulunan yöntem veya akım, okul” şeklinde verilmektedir.⁷³ Günümüz akademik çalışmalarında da kelime terim olarak herhangi bir mezhebin alt kollarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bununla birlikte aynı söylemin uzantıları olan ekoller, ilişkili oldukları mezhebe paralel olarak sistematik yapıyı devam ettirmektedir.

Mezhep ve ekol kelimelerinin sözlük ve terim anlamları verildikten sonra çalışmada kullanıldıkları zaman bu kavramlar ile ifade edilmek istenen anlamları şu

⁶⁸ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 375; Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 243.

⁶⁹ İslam hukuku kurallarına göre hazırlanan bu ilk kanun metni hakkında bilgi için bk. Mehmet Akif Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/231-235.

⁷⁰ Cevherî, *es-Sihâh fi’l-luga*, 4/1542; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 10/300; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, 917.

⁷¹ Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 869.

⁷² Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 95–96.

⁷³ Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, “ekol”, 769.

şekilde sunmak mümkündür: Mezhep, dinin fer'î alanına ait olan hükümlerin delile dayalı bir şekilde tespiti için müctehid tarafından ortaya konulan ana yapıyı anlatmaktadır. Ekol ya da fırka ile bu ana yapıya dâhil olmakla birlikte usûlü ve fûrûâtı ilgilendiren bazı konularda mezhebin diğer kollarından farklı söylemlere sahip olan gruplara işaret edilmektedir.

6.3 Selef/Halef

Selef, “toprağı düzeltmek, geçmek, önce olmak” anlamlarına gelen سلف kökünden türemiştir ve öncekiler, atalar anlamında kullanılmaktadır. Halef ise “peşinden gitmek, yerini almak, uzakta kalmak” anlamlarına gelen خلف kökünden türemiştir ve selefinden sonra gelen ve bedel anlamında kullanılmaktadır.⁷⁴ Ancak bazı dil bilginleri selefinin yerini dolduramayan, hayırlı bir neslin arkasından gelen şerli nesil için ortasının sükunu ile “half”; hayırlı neslin yerini alan ve hayrı devam ettiren nesil için ise bütün harfleri fetha ile “halef” şeklinde okunacağını rivayet etmektedir.⁷⁵ Bu farkı desteklemek için “Onların ardından kitaba vâris olan ve ‘Nasıl olsa bağışlanacağız’ diyerek şu dünyanın geçici menfaatine sarılan bir kuşak geldi”⁷⁶ ve “Kendilerinden sonra namazın hakkını vermeyen ve nefislerine hoş gelen işleri yapan bir nesil geldi. Bundan dolayı onlar büyük bir azapla karşılaşacaklar”⁷⁷ mealindeki ayetleri örnek olarak getirmektedirler. Çünkü âyetlerde sözü edilen sonraki nesiller, şer ve masiyet işleyen nesilleri tanıtmaktadır ve “half” şeklinde gelmiştir. Bununla birlikte kullanımda da hem ortası sakin hem de bütün harfleri fetha ile okunmasının mana açısından bir fark oluşturmayacağını belirten âlimler de bulunmaktadır.⁷⁸

Anlam çifti olan bu iki kavram dilimize de Arapça karşılıkları ile girmiştir. Birbirinin karşıtı olarak kullanılan bu iki kelimedenden halef, “birinin ardından gelen ve onun makamına geçen kişi, ardıl” anlamına gelirken selef ise “bir makam ya da görevde kendinden önce bulunan kişi, öncel” anlamına gelmektedir.⁷⁹ Ayrıca bir

⁷⁴ Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, 4/1354, 1376; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/88, 158; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 807, 820–821.

⁷⁵ Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, 4/1354.

⁷⁶ A'râf, 7/169.

⁷⁷ Meryem, 19/59.

⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/89.

⁷⁹ Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 1032, 2062.

makam veya görevde peş peşe bulunan kişileri ifade etmek üzere “halef selef olmak” deyimini de kullanılmaktadır.

Terim olarak kullanımında ise “selef”, “mütekaddimûn” terimine yakın bir kullanıma sahiptir. Ancak kelimenin ashab ve onlardan sonra gelen tâbiîn nesli anlaşılacak şekilde kullanıldığı da görülmektedir. Zira bütün İslâmî ilimler açısından Hz. Peygamber (a.s.) ile diğer nesillerin irtibatını bu iki nesil sağladığı için kendilerinden selef diye bahsedilmektedir. Hanefî fikhî için selef ile kurucu imamlar nesli yani İmam Ebû Hanîfe’den başlayarak İmam Muhammed’in de dâhil olduğu zaman kastedilmektedir. Halef kelimesi ile İmam Muhammed’den sonra başlayıp Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060 [?]) ile sona eren zaman dilimi anlaşılmaktadır.⁸⁰

6.4 Mütekaddimûn/Müteahhirûn

Kelime olarak, önde gelenler anlamına gelen “mütekaddimûn”, köken olarak tefâ‘ul vezninde تَقَدَّمَ fiilinden ismi failin çoğuludur ve “önce gelenler, önde olanlar, ilerleyenler, yaklaşanlar, bir şeyi vaktinden önce yapanlar” gibi anlamlara gelmektedir.⁸¹ Sonra gelenler anlamı verilen “müteahhirûn” ise aynı vezinde تَأَخَّرَ fiilinden türetilmiş çoğul ismi faildir ve “gecikenler, geride kalanlar, bir yükümlülüğü yerine getiremeyenler” gibi anlamlara gelmektedir.⁸²

Bu iki kelime terim olarak birbirini tamamlayan kavram çifti için kullanılmaktadır. Başka bir deyişle “mütekaddimûn” ilk nesilleri anlatırken “müteahhirûn” daha sonra gelen nesilleri anlatmaktadır. Genel olarak mütekaddimûn, ilimlerin sistemleşmeye başladığı ilk nesil âlimler ile başlamaktadır. Ancak “müteahhirûn” terimi kullanıldığı ilim dallarında değişen zaman dilimlerini kapsamaktadır. Örneğin Erdoğan, Hanefî fukaha hakkında hicri dördüncü asırdan sonrası için “müteahhirûn” tabirini kullanmayı tercih ederken Topaloğlu ve Çelebi,

⁸⁰ Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, 511; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 240–241; Sa'dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsü'l-fikhî* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 121; Muhammed 'Amîmü'l-ihsân Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 193.

⁸¹ Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, 5/2006-2007; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/465-472; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1147.

⁸² Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, 2/576; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/12; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 342.

Kelam ilmindeki değişimleri dikkate alarak Gazzâlî'den (ö. 505/1111) yani hicri altıncı yüzyıldan itibaren müteahhirûn dönemini başlatmaktadırlar.⁸³ Bereketî (ö. 1395/1975), Zehebî'den naklen mütekaddim ile müteahhir nesillerini ayıran çizginin hicri üçüncü asrın başı olduğunu aktarmaktadır.⁸⁴ Kaya, Hanefî mezhebi için mütekaddimûn ve müteahhirûn nesillerini birbirinden ayıran çizgiyi Halvânî (ö. 452/1060 [?]) ismi üzerinden belirlemektedir. Zira Mâverâünnehir Hanefîlerinin mezhebe hâkim olması, Halvânî ile talebelerinin eserleri ile gerçekleşmiştir.⁸⁵ Görüldüğü üzere bu farklı değerlendirmeler, ilgili olduğu alanda bir yenilik ya da kendisinden sonrakilerin takip ettiği yeni bir bakış açısı, bir telif meydana getirmelerinden kaynaklanmaktadır.

Ebü'l-Bekâ (ö. 1095/1684), Hanefî kaynaklarda “mütekaddimûn” denildiği zaman İmam Ebû Hanîfe ile arasına başka bir hoca girmeden kendisinden fıkıh eğitimi alan öğrencilerinin anlaşıldığını, “müteahhirûn” denildiğinde ise İmam Ebû Hanîfe'ye yetişemese de mezhepte müctehid kabul edilen fukahannın kastedildiğini dile getirmektedir.⁸⁶ Ancak burada daha belirleyici olması açısından dönem olarak hicri dördüncü asırdan sonrası, isim olarak ise Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060 [?]) bir dönüm noktası olarak görülmüştür.⁸⁷ Halvânî'nin elimize ulaşan telifatı yok denecek kadar az olsa da yetiştirmiş olduğu Serahsî (ö. 483/1090 [?]), Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) ve Bekir ez-Zerencerî (ö. 512/1118) gibi önemli talebeleri ile mezhep tarihi açısından yeni bir dönemin başlamasında etkili olmuştur.

6.5 Meşâyih

Bu kelime, “yaşlanmak, kocamak” anlamlarına gelen شبيخ/شايخ kökünden türemiş bir isimdir. Meşâyih ise sözlük anlamları arasında “ihtiyar, yaşlı, bilge, kabile lideri,

⁸³ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 436. Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 240–241.

⁸⁴ Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye*, 193.

⁸⁵ Eyyüp Said Kaya, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 188.

⁸⁶ Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, 511.

⁸⁷ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 240–241; Ebû Habîb, *el-Kâmûsü'l-fikhî*, 121; Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye*, 193; Muhammed Ravvâs Kal'acî, *Mu'cemu'lugati'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2010), 401.

başkan” gibi anlamlar bulunan شيخ kelimesinin çoğullarından birisidir.⁸⁸ Dilimizdeki kullanımında ise kelimenin tarikat lideri ve kabile başkanı anlamları öne çıkarılmaktadır.⁸⁹

Kelimenin terim anlamı sözlük anlamından çok uzak değildir. Bereketî (ö. 1395/1975), bir ilim dalında kullanıldığı zaman yaş olarak genç olsa da ilim olarak takip edilen, kendisine uyulan kişi anlamına geldiğini belirtmektedir.⁹⁰ Hanefî fıkhında “eş-Şeyhân” tabiri, İmam Ebû Hanîfe ile İmam Ebû Yûsuf için kullanılmaktadır. Bu terim ile genel İslami gelenekte ise hulefâ-i râşidinden Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer (r.a.) kastedilmektedir. Diğer ilim dallarında kullanımında ise farklı kişilere işaret edilmektedir. Örneğin hadis ilminde İmam Buhârî (ö. 256/870) ve İmam Müslim’e (ö. 261/875) işaret edilmektedir.

Osmanlılardaki kullanımına bakıldığında ise bu kelime, din işleri ile ulema sınıfını en üst seviyede temsil eden makam, yani şeyhülislâmlığı ifade etmektedir ve böylece “şeyh” ile “İslâm” kelimelerinin terkihi ile yeni bir kullanım kazanmıştır. Söz konusu makamı ifade etmek üzere aynı kökten “meşihat” kelimesi de kullanılmıştır.⁹¹ Bu kullanımı ile birlikte kelimenin ilk sözlük anlamı olan yaşlılık ifade dışında kalmakta ve bilgin anlamı öne çıkmaktadır.

“Meşâyih” kelimesi ile Hanefî fıkıh eserlerinde sıkça karşılaşılmaktadır. Bu kullanımda anlatılmak istenen ise mezhebin kurucu imamlarından hiçbirine ulaşamayan ve onlardan sonra gelen tabakalarda kendilerine yer verilen Hanefî fukahadır. İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), meşhur haşiyesinde *meşâyih* tabirinin İmam Ebû Hanîfe’nin zamanına yetişemeyen mezhep âlimlerini ifade ettiğini aktarmaktadır.⁹² ‘*Ukûdü resmi’l-müftî* isimli manzum eserinde ise mezhep içi görüşlerin üçüncü ve son kısmı olan nevâzili aktarırken “eşyâh” tabirini kullanmaktadır.⁹³ Bu tabirin açıklaması

⁸⁸ Cevherî, *es-Sihâh fi’l-luga*, 1/425; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 3/31-33; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, 254.

⁸⁹ Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 2219.

⁹⁰ Bereketî, *et-Ta’rifâtü’l-fikhiyye*, 125.

⁹¹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 370.

⁹² Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımeşkî İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr* (Beyrut: Dâru’l-Fıkr, 1992), 4/495.

⁹³ Manzum risalenin 16. beytinde geçen ifade şu şekildedir:

وبعدھا مسائل النوازل * خرّجھا الأشياخ بالدلائل

olarak müteahhir müctehidleri sunmaktadır. Söz konusu halkayı İmam Ebû Hanîfe'nin ilk talebelerinden fıkıh eğitimi alanlarla başlatmaktadır.⁹⁴ Bardakoğlu da bu tabiri şekillendiren iki özelliği ön plana çıkarmaktadır. Bunlar, bir bölgedeki belirli bir fakihin etrafında toplanmak ve benzer fikhî görüşleri savunmaktır.⁹⁵

6.6 Sadr

“Sadr”, sözlükte “ortaya çıkmak, meydana gelmek, işe başlamak, kanun çıkarmak, kitap yayınlamak” gibi anlamlara gelen صدر kökünden türemiş isim soylu bir kelimedir. Bu kelime, “göğüs, ön, bölüm, başkan, reis” vb. anlamları ifade etmektedir. Çoğulu ise sudûr şeklinde gelmektedir.⁹⁶ Arapça aslından dilimize de girmiş olan kelime, “göğüs, sine, kalp, yürek” gibi anlamlarda kullanılmasının yanı sıra kazaskerlere unvan olarak verilmiştir.⁹⁷ Bu ise sadrazam teriminden önce de “sadr” kelimesinin Türkler arasında makam ve mevki ifade etmek için kullanıldığını düşündürmektedir.

Kelime, terim olarak ilgili olduğu ilim dalına göre farklı anlamlar kazanmaktadır. Tasavvuf alanında sadr, ilâhî feyzlerin tecelligahı olan kalbin yedi mertebesinden birisi anlamında kullanılan bir terimdir. Osmanlıların uygulaması dikkate alındığında baş vezir anlamında kullanılan “sadrazam” kelimesi de yine “sadr” ve “azam” kelimelerinin terkididir.

Üzerinde durmak istediğimiz anlam ise kelimenin Mâverâünnehir ve diğer bölgelerinde bazı önemli görevleri yerine getiren devlet yöneticisini tanıtan kullanımınıdır. Buna göre *sadr*, *Kâdilkudât* ve *Şeyhülislâm* makamında bulunan yöneticilerin bazı yetkilerine sahip önemli bir mevkiyi tanıtmaktadır. Mâverâünnehir

Bk. Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimeşkî İbn Âbidîn, *Şerhu 'Ukûdi resmi 'l-müftî*, ed. Hâmid Alî Alîmî (Karaçi: Dâru'n-Nûr li't-Tahkîk ve't-Tasnîf, 2015), 43.

⁹⁴ İbn Âbidîn, *Şerhu 'Ukûdi resmi 'l-müftî*, 91.

⁹⁵ Ali Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/9.

⁹⁶ Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, 2/709-710; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/445-450; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 423.

⁹⁷ Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 2001.

bölgesinde ise Hanefî âlimler için kullanılan bir unvan olmaktan fazlasını ifade etmektedir.⁹⁸

Makdisî (ö. 390/1000 civarı) de İslam coğrafyasının doğu bölgesinde fakihlerin çok önemli mevkilerde bulduklarını hatta saltanat sahipleri gibi karşılandıklarını belirtmektedir.⁹⁹ Bu ise Mâverâünnehir bölgesinde ilk defa Burhân ailesi fertleri ile karşılaşılan *sadr*lık öncesinde de fukahanın etkili bir konuma sahip olduklarını göstermektedir.

⁹⁸ J. Calmard vd., “Sadr”, *The Encyclopedia of Islam -EI New Edition-* (Leiden: E. J. Brill, 1995), 748; Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 32.

⁹⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, ed. Şâkir Lu'aybî (Abudabi: Dâru's-Süveydî, 2003), 239.

BİRİNCİ BÖLÜM

HANEFİ MEZHEBİ VE EKOLLEŞMESİ

Fıkıh tarihi, içerisinde pek çok yönü barındıran bir araştırma alanıdır. Zira Hz. Peygamber (a.s.) dönemini ilgilendiren araştırmalardan başlayarak günümüz ile ilgili olan çalışmaları da kapsadığı düşünülürse durum daha anlaşılır olacaktır. Dolayısıyla yapılacak bir çalışmanın fıkıh tarihini tam anlamıyla kapsayıcı bir araştırma olması beklenmemelidir. Son devrin önemli âlimlerinden Abdülfettâh Ebû Gudde (1917-1997) de fıkıh araştırmalarının bu özelliğine binaen çalışmaların bölge bölge hatta belli başlı isimler üzerinden yapılmasının daha faydalı olacağına işaret etmektedir.¹⁰⁰ Bu bölümde mezhebin tarihsel gelişimi ve önemli bölgelere yayılması incelenmektedir.

1.1 MEZHEBİN ARKAPLANI

Hanefî mezhebi, Kûfe'de temelleri atıldıktan kısa bir süre sonra İslam coğrafyasının birbirinden farklı pek çok bölgesine yayılmıştır. Bununla birlikte mezhep ilk zaman diliminde Irak fikhî ya da re'y fikhî şeklinde tanınmıştır. Ancak İmam Ebû Hanîfe'nin talebeleri tarafından sistemleştirildikten sonra kendi adı ile anılan bir mezhep şeklini almıştır. Bu sebeple İmam Ebû Hanîfe'nin hem itikad alanında hem de fıkıh alanında yetiştiği çevreler ve kendisinin dinin bu iki aslına yaklaşımı mezhebin arkaplanı olarak karşımızda durmaktadır. Kanaatimizce, bu noktada, İmam Ebû Hanîfe'nin kendisinin de mensubu olduğu iddia edilen *mürchie* ile hocalarından teslim alıp sistemleştirdiği fikhî birikimi anlatan *ehl-i re'y* kavramları üzerinde durmak faydalı olacaktır.

¹⁰⁰ Kevserî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*, (Muhakkikin mukaddimesi) 3-4.

1.1.1 Ehl-i Re'y

Kelime *ehl* ve *re'y* sözcüklerinin terkiibinden meydana gelmektedir. Ehl, “evlenmek, cana yakın olmak, mesken tutmak, yetkin olmak” gibi sözlük anlamlarına gelen kökten türemiş bir isimdir. Ehlü'r-re'y tabirinde ise sahip, taraftar anlamı kazanmaktadır.¹⁰¹ Arapça aslından dilimize geçen kelime, “yetkin, erbab, sahip, eş, cemaat” anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁰² Bu da kelimenin sözlük anlamlarını koruyarak dilimize aktarıldığını göstermektedir.

Re'y kelimesi, “görmek, bilmek, karar vermek” gibi anlamlara gelen رأى kökünden mastardır.¹⁰³ Arapçadan dilimize giren kelime, “düşünce, görüş, fikir ve oy” anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁰⁴ Terim olarak ise bazı öncüllerin zihinde hazırlanarak bunlar üzerinde düşünüp bir yargıya varmak ve zann-ı gâlib anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁵ Fıkıh ilmi açısından ise hakkında nass olmayan bir konuda hükmün tespiti için kıyas, örf gibi vasıtalar kullanılarak gerçekleştirilen içtihadı ifade etmektedir. Ehlü'r-re'y tabirinde geçen re'y, “görüş, zihinsel faaliyet” anlamlarını ifade etmektedir. Aynı anlam için ashâb-ı re'y tabiri de kullanılmaktadır.

Tabir kıyas taraftarlarına işaret etmekle birlikte süreç içerisinde daha çok Hanefî fukaha için kullanılır bir hâl almıştır.¹⁰⁶ Mezheplerin sistemleşmesinin öncesinde ise iki kullanım dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki coğrafya merkezli “Ehl-i Irak” ve “Ehl-i Hicaz” isimlendirmesidir. Diğer ise yöntemsel niteleme olan “Ehl-i re'y” ve “Ehl-i hadis” adlandırmasıdır. Öte yandan re'y taraftarları genellikle Irak bölgesinde bulunurken hadis temelinde fıkıh yaklaşımı gösteren âlimler ise Hicaz bölgesini merkez edinmişlerdir. Bölgesel nitelemenin yanında ehl-i hadis ve ehl-i re'y şeklinde iki farklı fikhî yaklaşım bulunmakta idi. Bu isimlendirmenin temelinde ise âlimlerin fikhî hükümleri açıklamada benimsedikleri metotları belirleyici olmaktadır. Diğer bir ifade ile hükümleri belirlemede daha çok hadis ve rivayete yer veren, kıyas

¹⁰¹ Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, 4/1629; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/28-30; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 963-964.

¹⁰² Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 764.

¹⁰³ Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, 6/2347-2348; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 14/291-292; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1285-1286.

¹⁰⁴ Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 1978.

¹⁰⁵ Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, 67, 480.

¹⁰⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1286; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, 131; Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye*, 29; Kal'acî, *Mu'cemu'lugati'l-fukahâ*, 70.

kullanımından uzak durmaya çalışan fukaha için ehl-i hadis; rivayeti tamamen saf dışı tutmamalarının yanında hasımlarına göre kıyasa daha fazla yer veren fukaha için ise ehl-i re'y tabiri kullanılmaktadır.¹⁰⁷

Re'y fikhını kullananlar çoğunlukla Irak bölgesinde Hz. Ali (ö. 40/661) ve İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-653) -r.a.- ilmi mirasını devam ettiren âlimlerdir. Hadis fikhını uygulayanlar ise çoğunlukla Hicaz bölgesinde bulunan, Hz. Ömer (ö. 23/644) ve oğlu Abdullah'ın [r.a. (ö. 73/693)] ilmi mirasını devralan âlimlerdir. İbn Sa'd (ö. 230/845) da bu konuda İbrahim en-Nehaî'den (ö. 96/714) aktardığı bir rivayette sahâbelerden rıdvan beyatine katılan 300, Bedir Gazvesine katılan 70 kişinin Kûfe'ye geldiğini aktarmaktadır.¹⁰⁸

Bununla birlikte ehl-i hadis olarak sayılan isimlerin re'y ve içtihadı hiç yönelmedikleri şeklinde hatalı bir anlamaya mahal vermemek için özellikle vurgu yapılmaktadır. İbn Kuteybe (ö. 276/889) de ehl-i hadisten olduğu bilenen İmam Evzaî (ö. 157/774) ve İmam Mâlik (ö. 179/795) gibi isimleri kıyası kullandıkları için ehl-i re'y arasında anmaktadır.¹⁰⁹ Dolayısıyla Hanefî mezhebinin kendisinden beslendiği ilim, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd (r.a.) gibi ashâbın ileri gelenleri tarafından dikilen tohumu eseridir. Irak topraklarından yayılan Hanefî mezhebi temsil yolu ile şu şekilde anlatılmaktadır:

“Fıkıh, Abdullah b. Mes'ûd tarafından ekilen bir tohumdur. Alkame bu tohumu sulamış, Nehaî hasadını yapmış, Hammâd öğütmüş, Ebû Hanîfe un haline getirmiş, Ebû Yûsuf hamurunu yoğurmuş, Şeybânî ekmek şeklinde pişirmiştir. Diğer insanlar ise işte bu ekmeği yemekteler.”¹¹⁰

Kûfe'de kurulan ehl-i re'y fikhının İmam Ebû Hanîfe ve onun yöntemini takip eden âlimleri etkilediği ve daha sonra onun ismi ile Hanefî mezhebi olarak tanınacak fikhî oluşuma zemin hazırladığı ortadadır. Temelleri Kûfe'ye yerleşen sahâbe nesli tarafından atılan, gelişimi onların ilim meclislerinde yetişen tâbiîn nesli ile

¹⁰⁷ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî Cürçânî, *et-Ta'rifât*, ed. Muhammed Abdurrahmân Maraşlı (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2018), 98; Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye*, 29; Kal'acî, *Mu'cemu'lugati'l-fukahâ*, 70-71.

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 6/89.

¹⁰⁹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, ed. Servet Ukâşe (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992), 496-499.

¹¹⁰ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/380-381.

tamamlanan re'y fikhî Hanefî mezhebi açısından ilk nüve olarak karşımızda durmaktadır.

1.1.2 Mürcie

Kaynaklarda mürcie lafzı için iki iştikak verilmektedir. Bunlar hemze ile رجا ve vav ile رجو kökleridir. Kelimenin son harfi hemze olduğu takdirde “geciktirmek, tehir etmek” gibi anlamlara gelirken vav olduğunda ise “umut etmek, beklemek, dilemek, istemek” gibi anlamları ifade etmektedir.¹¹¹ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), mürcie kelimesinin hemzeli kökten türemekle birlikte kullanım açısından hem hemzeli hem de hemzesiz okunabildiğini belirtmektedir.¹¹²

Mezhepler tarihi terimi olarak ise kafire yaptığı iyiliklerin mümine de işlediği günahın zarar vermeyeceğini kabul eden topluluğun ismini ifade edecek şekilde kullanılmaktadır.¹¹³ Ebü'l-Bekâ (ö. 1095/1684), cehennem ve azabın ancak kafirler için olduğunu, müminin ise taşıdığı imanı sebebiyle büyük günah işlese bile azap görmeyeceğini kabul eden fırkaya mürcie denildiğini aktarmaktadır. İmam Ebû Hanîfe'ye de isnad edilen ircâ' görüşü ise sevap ya da ceza hakkında kesin hüküm vermemek ve hükmü ileri bir zamana bırakmak şeklinde karşılığını bulmaktadır.¹¹⁴

Kelâmî mezheplerin oluşum ve gelişimi dikkate alındığında mürcie ifadesinin kimi ifade ettiğini açıklamak için iki farklı yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Birinci yaklaşım, ilk dönem ircâ' düşüncesi ile birlikte birçok fakihin mürciî olduğunu kabul etmek şeklindedir. Zira ilk dönem mürciîler daha çok ılımlı söylem sahibi ve günah işleyen bir Müslüman hakkında ne cennetlik ne de cehennemlik olduğuna dair görüş belirtmeyen, son hükmü Allah'a havale eden kimselerdir. Bu da sünnî söylemden ayrılan bir yaklaşım değildir. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde İmam Ebû Hanîfe ve ashabını Mürcie mensupları arasında saymaktadır. Ancak eserin muhakkiki Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd Mezhepler tarihi araştırmalarında İmam Ebû Hanîfe ve taraftarları için kullanılan ircâ'

¹¹¹ Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, 468.

¹¹² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 41, 1287.

¹¹³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 2018, 293.

¹¹⁴ Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, 869.

tabirinin örfî anlamında değil sözlük anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.¹¹⁵ Kutlu da ilk zamanlar Irak ve civarında etkili olan Mürcie fırkasının daha sonra Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine taşındığını, mezhebin görüşlerinin Mâtürîdîlik içerisinde devam ettiğini belirtmektedir. Bunun yanında Mürcie fırkaları arasında Ehl-i sünnet akâidini devam ettiren tek fırkanın Mâtürîdîlik olduğunu¹¹⁶ ifade etmektedir.

Diğer yaklaşım sahipleri ise İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî mezhebi ile Mürcie arasını ayırmaktadır. Bu ayrıştırma çabası ise Mürcienin bazı alt kollarının oluşmaya başlaması ve bu kollar tarafından savunulan bidat fikirlerin yaygınlaşmasından sonra ortaya çıkmıştır. Örneğin; Gaylânî ekole göre iman, Hz. Peygamber'in (a.s.) getirdiği ahkama sevgiyle gönülden bağlanmak ve tevazudan ibarettir. Bunlara göre kişinin imanı yalın bir sevgidir ve kalbine bu sevgi yerleşen kişiye işlediği hiçbir masiyet zarar vermez.¹¹⁷ Sünni akideye uygun olmayan bu ve benzeri iddia sahibi fırkalar yaygınlaştıktan sonra İmam Ebû Hanîfe'nin ve mezhebin Mürcie ile ilişkisi olmadığı söylemi ortaya çıkmıştır. Daha sonraları ise Mürcie fırkalarının dahi bazı inanç prensiplerine dayanarak birbirini tekfir ettiği gözlemlenmektedir.¹¹⁸

Buna rağmen Hanefî mezhebi ile Mürcie arasında bir irtibat kurma çalışmalarının arkasında iki gerekçe olduğu dile getirilmiştir. Bunlardan ilki İmam Ebû Hanîfe'nin "İman, tasdikdir; eksilmez ve artmaz", "Şirk dışında kalan günahları işleyip tevbe etmeden ölenler iman üzeredir, Allah dilerse azaba çarptırır dilerse bağışlar" şeklinde ortaya koyduğu inanç ilkeleridir. İmam Ebû Hanîfe'nin imanı sadece kalple tasdikten ibaret kabul etmesi Mürcienin iman hakkındaki söylemlerine benzemektedir. Hanefî mezhebi mensuplarının inanç alanında Mürcie takipçisi olduğunu söyleyenler buna dayanmaktadır. Diğer neden ise Mu'tezile kelâmcılarının ithamlarıdır. Çünkü

¹¹⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn*, ed. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 1/219.

¹¹⁶ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/43.

¹¹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn*, 1/217; Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, ed. Muhammed Abdülazîz Vekîl (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968), 1/139.

¹¹⁸ Ebû Şekûr Muhammed b. Abdisseyid b. Şuayb el-Leysî Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, ed. Ömür Türkmen (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 354.

Mu‘tezile mensupları muhalifleri Hanefî bile olsa kendileri gibi düşünmeyenleri Mürcî olmakla suçluyorlardı.¹¹⁹

Hanefî mezhebinin Mâverâünnehir bölgesindeki önemli isimlerinden olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ise ircâ’ konusuna büyük günah işleyen Müslümanın ahiretteki durumu üzerinden yaklaşmaktadır. İrcâ’ tartışmalarının altında yatan anlam bu ise bütün Müslümanların bu konuda ircâ’ görüşünü benimsemesi gerektiğini ifade etmektedir.¹²⁰ Zira büyük günah işleyen bir mümin tövbe etmeden öldüğünde hakkındaki son hüküm Allah Teâlâ’ya havaledir. Dilerse fazlından onu affeder, dilerse adaleti gereği onu bir müddet cezalandırır. Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. 460/1068 sonra) de İmam Ebû Hanîfe’nin Mürcie mensubu olmadığını belirtmektedir. Bu görüşünü ise Osman el-Bettî’ye (ö. 143/760 [?]) gönderdiği mektubunda bizzat İmam Ebû Hanîfe’nin ortaya koyduğunu ifade etmektedir.¹²¹ Sözü edilen cevapta İmam Ebû Hanîfe, Mürcie mezhebini ikiye ayırmaktadır. Birisi, Mürcie-i merhume olarak isimlendirilmektedir ki ashabın pek çoğu bu şekilde anılmaktadır. İkinci fırka ise Mürcie-i mel‘ûne olarak anılmaktadır ve sonradan ortaya çıkan bid‘at i‘tikad sahipleridir.

Her iki yaklaşımı kısaca inceledikten sonra şu değerlendirmeyi yapmak mümkün olacaktır. Hanefî imamları ile ilk Mürcie mensuplarının benzer söylemler ortaya koymaları muhtemeldir. Zira ilk tabaka Mürcie mensupları inanç konularında ve siyasi söylemlerde sert bir tavırdan ziyade daha çok uzlaştırmacı bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Kelâmî meseleler hakkında ayrışmalar netleştikten sonra ortaya çıkan ve Mürcienin sapkın alt kolları olarak incelenebilecek ekoller oluştuğu görülmektedir. Müslüman toplumu bölmekten uzak duran ilk tabaka ile uyumu dikkate alıp daha sonra meydana gelen ihtilafları dikkate almamak çok tutarlı bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Kaldı ki mezhepler tarihi alanında telif edilen klasik kaynakların nerede ise tamamı Mürcie ile Hanefî mezhebini birbirinden ayrı

¹¹⁹ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, ed. Mervân Muhammed Şa‘âr (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2019), 166–167; İsmail Çetin, *İttibâ' Ehl-i Sünnete'dir* (Isparta: Dilara Yayınları, 2010), 271–277.

¹²⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, ed. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 495–498.

¹²¹ Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, 354.

tutmaktadır.¹²² İmam Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile ilişkisinin izleri en doğru şekilde Osmân el-Bettî'ye (ö. 143/760 [?]) gönderdiği risalede görülmektedir. Hanefî mezhebi ile Mürcie mezhebini birlikte ele alan Kutlu da bu risaleyi İmam Ebû Hanîfe'ye nisbeti en kuvvetli kaynak olarak kabul etmektedir.¹²³ Risalede ashab arasında ortaya çıkan ve bazı isimlerin öldürülmesi ile sonuçlanan siyasi mücadelede öldüren tarafın hükmünün Allâh Teâlâ'ya havalesi tercih edilmektedir. İmam Ebû Hanîfe bunu mektubunda Osman el-Bettî'ye açıkladıktan sonra kendisine Mürciî denmesine itiraz etmektedir. Bu konuda kendisi ile aynı düşünen insanların sünnet akidesinden ayrılmadıklarına işaret etmekte ve böyle düşünenlere bidat ehlinin isminin verilmesini eleştirmektedir.¹²⁴ Risalenin tahkikli neşrini gerçekleştiren Kevserî (ö. 1371/1952) de Hanefî mensuplarını Mürciî olarak isimlendirmeyi eleştirdikten sonra sünnet akide sahiplerine Mürcie ithamını yönelten ilk kişinin Nâfi' b. el-Ezrak (ö. 65/685) olduğunu aktarmaktadır.¹²⁵

İşaret edilen bu isimlendirme farkını belirginleştirmek amacıyla Mürcie mezhebini sınıflandırma yolu tercih edilmiş ve İmam Ebû Hanîfe gibi kendilerine Mürcie mensubiyeti yöneltilen ilk dönem âlimleri hakkında “sünnet ircâi”, “fukaha ircâi” gibi tabirler kullanılmıştır.¹²⁶ Kûfeli Gassân el-Mürçiî (ö. II/VIII yy), her ne kadar İmam Ebû Hanîfe ile aynı inaçlara sahip olduğunu iddia etse de onun bu iddiasının yerinde olmadığı, İmam Ebû Hanîfe'nin ehl-i sünnet temsilcileri arasında olduğu belirtilmektedir. Gassân ve taraftarları ise Gassân'ın Kûfeli olmasına istinaden Kûfe Mürciesi ya da Irak Mürciesi şeklinde anılmaktadır.¹²⁷

¹²² Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî el-İsferâyînî Bağdâdî, *el-Fark beyne 'l-fırak ve beyânü 'l-fırkati 'n-nâciye minhüm*, ed. Muhammed Zâhid b. Hasan Kevserî (Kahire: Mektebü Neşri's-Sakâfeti'l-İslâmiyye, 1948), 20–21; Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şâhfür b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî İsferâyînî, *et-Tebşîr fi 'd-dîn ve temyîzi 'l-fırkati 'n-nâciye 'ani 'l-fırakı 'l-hâlikîn*, ed. Muhammed Zâhid b. Hasan Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955), 90–92; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî Râzî, *İ'tikâdâtü fırâki 'l-müslimîn ve 'l-müşrikîn*, ed. Ali Sâmi Neşşâr (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1938), 70–71.

¹²³ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 22.

¹²⁴ Mustafa Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 63, 84.

¹²⁵ Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 85.

¹²⁶ İsferâyînî, *et-Tebşîr fi 'd-dîn ve temyîzi 'l-fırkati 'n-nâciye 'ani 'l-fırakı 'l-hâlikîn*, 91.

¹²⁷ Bağdâdî, *el-Fark beyne 'l-fırak ve beyânü 'l-fırkati 'n-nâciye minhüm*, 25, 123.

Kanaatimizce Mürcî' olarak anılan grupların hepsi aynı bakış açısı ile incelenmemelidir.¹²⁸ Çünkü İmam Ebû Hanîfe'nin de aralarında olduğu ilk nesil âlimleri için kullanılan ircâ, kelimenin sözlük anlamından öteye geçmemektedir. İman-amel ilişkisi hakkındaki açıklamalarıyla birlikte farklı yapılara evrilen fırkalar için kullanılan ircâ ise özel bir isimlendirme olarak kabul edilmelidir. Dolayısıyla iki Mürcienin aynı kalıba yerleştirilmesi çok isabetli gözükmemektedir.

1.2 MEZHEBİN KURUCU NESLİ

Hanefî mezhebinin kurulduğu ve yayılmaya başladığı Kûfe ve Irak bölgesi, buraya yerleşen sahâbe nesli ile onların öğrencileri olan tâbiünden pek çoğuna mesken olmuştur. Dolayısıyla mezhep, re'y yaklaşımını sistemleştiren ve ona bir mezhep hüviyetini kazandıran İmam Ebû Hanîfe'nin ismi ile anılıyor olsa da mezhebe etki eden simalar bu çalışmada değinilenlerden çok daha fazladır. Ancak her birisi için ayrı başlıklar açıp uzun uzadıya incelenmesi daha ayrıntılı çalışmaların konusudur. Bu sebeple kurucu nesil başlığı altında İmam Ebû Hanife, kendisini etkileyen hocası Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738) ile onun hocası İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714) ve İmam Ebû Hanîfe'nin ilk tabaka öğrencilerinden dört isim İmam Züfer (ö. 158/775), İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798), İmam Muhammed (ö. 189/805) ve İmam Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819) incelenecektir.

1.2.1 Ebû Hanîfe'nin Hayatı

Fıkıh ilminin bir disiplin olarak doğuşunda önemli bir pâyeye sahip olan ve kendi adıyla anılan mezhebin kurucusu olan imamın adı, Nu'man b. Sâbit'tir. Nesebi ve soyu hakkında kaynaklarda aralarında çelişkili bilgilerin de bulunduğu dağınık rivayetler bulunmaktadır. Rivayetlerin birisinde ismi Zota olarak anılan dedesi, Kâbil ahalisindedir. Teymullah b. Sa'lebe oğullarının kölesi iken daha sonra azat edilmiştir. Oğlu Sâbit de babası hürriyetine kavuştuktan sonra ve Müslüman olarak dünyaya gelmiştir. Bu rivayet, İmam Ebû Hanîfe'nin torunu Ömer b. Hammad'a (ö. III/IX yy)

¹²⁸ Muhammed Ferruh Oruç, "Orta Asya İlim Geleneğinde Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf İlişkisi", *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslamî İlimler: Şehirler-Âlimler-Eserler-Meseleler Sempozyumu*. Bu bildiri, 3-5 Haziran 2021 Tarihlerinde Karabük Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen sempozyumda sunulmuştur.

dayanmaktadır. Diğer bir torunu İsmâil b. Hammad (ö. 212/827) kanalıyla gelen rivayette ise Ebû Hanîfe'nin nesline kölelik uğramamıştır ve dedesinin adı da Zota değil kendisi gibi Nu'man'dır.¹²⁹

Bu arada şu ayrıntıyı vurgulamanın önemli olduğu kanaatindeyiz. Zira Ebû Hanîfe hakkında verdiği bilgiler pek çok müellif tarafından kullanılan Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), hacimli eseri *Târîhu Bağdâd*'ın Ebû Hanîfe maddesinde aktardığı rivayetler dolayısıyla bazı ilim adamları tarafından eleştirilmiştir. Hatta eserindeki bu bilgiler etrafında küçük çaplı bir alanyazın oluşmuştur. Bağdâdî'ye verilen cevaplar ile bunlara yapılan itirazlardan oluşan eserler birbirini izlemiştir. *Târîhu Bağdad*'ın muhakkiki Beşşâr Avvâd Ma'rûf, ilgili maddenin açıklama dipnotunda şöyle söylemektedir:

“Hatîb'in [Ebû Hanîfe hakkındaki] bu hal tercümesi hem muhalif hem de destekçi tarafların farklı i'tikad ve fikhî görüşlerindeki ayrılıklara dayanan sahih ve zayıf rivayetleri içerdiği için ilim erbabı arasında pek çok çekişmeye neden oldu. Hatîb'in ise genel tutumu hal tercümesini sunduğu kişinin lehinde ve aleyhinde olan rivayetleri sunmak şeklindedir. Fakat kendisi gibi isnadların illetlerini çok iyi bilen mahir bir tenkid uzmanı müelliften beklenen ister övgü ister kınama ifade etsin bütün rivayetlerin durumunu tam olarak belirtmesidir. Ancak Hatîb bu yolu tercih etmemiş, rivayetleri hiçbir açıklama yapmadan olduğu gibi alarak cerhe açık bir şekilde sunmuştur. Akabinde el-Melikü'l-Muazzam İsa (ö. 624/1227) *es-Sehmü'l-musîb fî kebidi'l-Hatîb* (Kahire'de basıldı); Şeyh Muhammed b. Zâhid el-Kevserî, (1879-1952) *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* (Kahire, 1361) isimli eserlerini kaleme aldılar. Daha sonra Allâme Muhakkik Abdurrahman el-Muallimî el-Yemânî (1895-1966) *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl* adlı eseriyle Kevserî'ye cevap verdi. Bu eserler ise ilim ehline yakışmayacak çirkin cerh ifadeleri ile doludur. Bu sebeple Hatîb'in Ebû Hanîfe hakkında aktardığı bu geniş tercemedeki rivayetleri taassuba kapılmadan, cerh ve ta'dîl ilminin metodunu kullanarak iyiden iyiye incelemenin ve hiçbir delile dayanmayan zayıf rivayetleri ayıklamanın asıl görevimiz olduğuna inanıyoruz.”¹³⁰

¹²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/445-448; Hüseyin b. Ali Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 15-16.

¹³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/444-445.

Kandemir ve Avcı gibi bazı araştırmacılar ise Ebû Hanîfe'ye yöneltilen ağır ithamların Bağdâdî'ye ait olmadığı, bu ve benzeri ifadelerin Hanefî mezhebi muhalifleri tarafından zamanla eserin yazma nüshalarına katıldığına ilişkin rivayetlerin bulunduğunu aktarmaktadır.¹³¹

Benzer değerlendirmeleri başka ilim erbabı hakkında da bulmak mümkündür. Örneğin; Şehristânî (ö. 548/1153) eğitim aldığı hocaları ve yetiştiği bölge dikkate alındığında amelde Şâfiî, akâidde ise Eş'arîdir. Ancak meşhur eseri *el-Milel ve'n-nihal*'de aktardığı diğer mezheplerin inanç görüşlerine dayanılarak hakkında Şii olduğu gibi ithamlarla karşılaşmak mümkündür.¹³²

M. Zâhid el-Kevserî (1879-1952), İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) İmam A'zam hakkındaki eleştirilerin yersizliğini ifade ederken, Heytemî'nin kendisinin de durumun anlattıklarından farklı olduğunu bildiğini aktarmaktadır.¹³³ Esasen Heytemî, Bağdâdî'nin yaptığı nakillerin tarihçi kimliğinden kaynaklandığını ve İmam Ebû Hanîfe hakkında getirdiği nakillerin onun tercihini tam anlamıyla yansıtmadığını belirtmektedir. Çünkü Bağdâdî, önceliği İmam Ebû Hanîfe'yi öven rivayetlere vermiş ve olabildiğince bunları uzun tutmuştur. Diğer taraftan hakkındaki olumsuz rivayetlerin çoğunda rivayeti açısından cerh edilen kişiler olduğunu belirtmiştir. Kaldı ki medih rivayetlerini aktaranlar da nakillerini yine Bağdâdî'ye dayandırmaktadırlar. Bütün bunlar ışığında Bağdâdî'nin İmam Ebû Hanîfe hakkında olumsuz bir düşünceye sahip olduğu ya da bunların kaynağının Bağdâdî'nin kendisi olduğunu söylemek çok isabetli olmayacaktır.¹³⁴

Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) de İmam Ebû Hanîfe'nin sahip olduğu dereceyi gösteren en önemli delil olarak hakkında anlatılan menkıbelerin çokluğunu sunmaktadır. Ayrıca muhaddislerin sıhhatini kabul etmedikleri bazı hadislere

¹³¹ M. Yaşar Kandemir, "Hatib el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/455; Casim Avcı, "Târihu Bağdâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/88.

¹³² Ömer Faruk Harman, "Şehristânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/467-468.

¹³³ Muhammed Zâhid b. Hasan Kevserî, *Te'nübü'l-Hatib alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* (Kahire: y.y., 1990), 9.

¹³⁴ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, ed. Abdülkerîm Mûsâ El-Muhaymid (Dimaşk: Dâru'l-Hudâ ve'r-Reşâd, 2007), 170-171.

yönelmenin yersiz olduğunu dile getirmektedir.¹³⁵ Kendisinin hadisçi kimliği dolayısıyla sahih olduğuna hükmedemediği hadislerle istişhad etmenin İmam Ebû Hanîfe'yi yüceltmek yerine yereceğine kanaat getirmiş ve bu yolu tercih etmiş olmalıdır.

İmam Ebû Hanîfe ve hakkında ki iki uç anlatımla karşılaşılan âlimlerle ilgili en sağlıklı ve mutedil yol Şâfiî âlim Tâceddin es-Sübki'nin (ö. 771/1370) ibarelerinde görülmektedir. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* adlı eserinde şöyle söylemektedir:

“En başında şunları söyleyeceğiz. Ey doğru yolu arayan senin geçmiş imamlara karşı edebi koruman ve onların bir kısmının diğerleri hakkında söylediklerinde bakmaman gerekir. Apaçık bir delile dayanırsa başka. Sonra imamlar hakkında cerh ifade eden rivayetleri tevil etmen ya da hüsnü zan ile karşılamam mümkünse sana bu yakışır. Aksi taktirde sen onlar arasında cereyan eden bu olaylardan yüz çevir. Çünkü sen bunun için yaratılmadın. Seni ilgilendiren işlere yönel, ilgilendirmeyenleri ise terk et. Bir ilim talebesi selef arasında geçen olaylara dalıp onlardan bazısının karşısında bazısının ise yanında yer almadıkça benim gözümde değerlidir. Seni Ebû Hanîfe ile Süfyân es-Sevrî arasında, Mâlik ile İbn Ebû Zi'b arasında, Ahmed b. Sâlih ile Nesâî arasında, Ahmed b. Hanbel ile el-Hâris el-Muhâsibî arasında meydana gelen olaylar ve Şeyh İzzeddîn b. Abdüsselâm ile Şeyh Takıyyüddîn b. es-Salâh zamanına kadar meydana gelen benzer olaylara kulak kabarmaktan sakındırırım. Bu işlerle meşgul olursan zarar görmenden korkarım. Çünkü onların hepsi büyük imamdır. Tercihlerinin dayanakları vardır. Ola ki sen anlamamışsındır. Bize ancak onların hakkında hayırla dua etmek ve aralarında cereyan eden olaylara karşı sükût etmek düşer. Aynen sahâbe -r.a.- arasında vuku bulan olaylarda olduğu gibi...”¹³⁶

Haskefî (ö. 1088/1677), mezhebine son derece bağlı bir Şâfiî âlimi olmasına rağmen Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) İmam Ebû Hanîfe'yi takva yolunda da nisbet sahibi bir isim olarak anlattığını aktarmaktadır.¹³⁷ Kuşeyrî'nin hocası Ebû Alî ed-Dekkâk'ın (ö. 405/1015) tarikat ilmini İbrâhim b. Muhammed en-Nasrâbâdî'den (ö. 367/978), onun Ebû Bekir eş-Şiblî'den (ö. 334/946), onun Cüneyd el-Bağdâdî'den (ö. 297/909),

¹³⁵ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye ft esmâ'i'l-Hanefiyye*, ed. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed (Bağdat: Dîvânü'l-Vakfi's-Senî, 2009), 1/134.

¹³⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 2/278.

¹³⁷ Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenviri'l-ebşâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 1/60.

onun Serî es-Sekatî'den (ö. 251/865), onun Ma'rûf el-Kerhî'den (ö. 200/816 [?]), onun Dâvûd et-Tâî'den (ö. 165/781 [?]) nihayet onun da İmam Ebû Hanîfe'den zâhirî ve bâtinî ilimleri aldığını dile getirmektedir. İbn Âbidîn de (ö. 1252/1836) aynı yerde ancak ilim ve amel yoluyla nefsin hastalıklarından arındırılması ile tasavvuf ilminde bahsedilen hakikate ulaşılabileceğine işaret ettikten sonra İmam Ebû Hanîfe'nin diğer mezhep imamları tarafından bu özelliği ile övülen bir kimliğe sahip olduğuna dikkat çekmektedir.¹³⁸

Her ne kadar Haskefî (ö. 1088/1677), Ebû Alî ed-Dekkâk'dan (ö. 405/1015) Dâvûd et-Tâî'ye (ö. 165/781 [?]) ulaşan tarikat silsilesini aktarırken Kuşeyrî'den (ö. 465/1072) nakilde bulunuyor olsa da Kuşeyrî *Risâle*'de Dâvûd et-Tâî'den sonra İmam Ebû Hanîfe'yi ismen anmamakta, Tâî'nin tabaka olarak tâbiîn nesline ulaştığını ifade ile yetinmektedir.¹³⁹ Bununla birlikte Dâvûd e-Tâî'nin zühd yoluna yönelmeden önce İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh derslerine katıldığı ve hocasının iltifatına mazhar olduğu kaynaklarda aktarılan bilgiler arasındadır. Ayrıca İmam Ebû Hanîfe'nin zâhid kimliğini anlatan rivayetler fikhî yönüne işaret eden rivayetlerden az değildir. Bu durum göz önüne alındığı takdirde Haskefî'nin yaklaşımı yadırganacak bir açıklama olmayacaktır.

1.2.2 Ebû Hanîfe'nin Hocaları

Mezhebe ismini veren İmam Ebû Hanîfe, tâbiîn neslinin büyükleriyle görüşmüş ve onlardan ilim almıştır. Dolayısıyla tebeu't-tâbiînden kabul edilmektedir. Ancak bazı kaynaklarda ise İmam Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde on beş kadar sahabînin hayatta olduğu, onun bu isimlerin bazısı ile görüştüğü, dolayısıyla tâbiînden sayılması gerektiğine dair nakiller bulunmaktadır. Taşkoprizâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-sa'âde*'si üzerine oğlu Kemâleddîn Mehmed Efendi (ö. 1030/1621) tarafından yapılan tercümede İmam Ebû Hanîfe'nin ashabdan Enes b. Mâlik'i (ö. 93/711-712) -r.a.- Basra'da gördüğü aktarılmaktadır. Bu görüşmesi esnasında İmam Ebû Hanîfe on bir veya on üç yaşlarındadır, bunun da kendisini tâbiînden yapmaya yeterli olacağı ifade

¹³⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/60.

¹³⁹ Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *er-Risâle*, ed. Ma'rûf Mustafa Zürayk (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2001), 297; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/448.

edilmektedir.¹⁴⁰ Taşköprizâde, İmam Ebû Hanîfe'nin Basra seyahatlerini en az bir seneyi orada kalacak şekilde geçirmesine dayanarak imamın bu yolculuklarını Basra'da vefat eden Enes b. Mâlik'den (r.a.) hadis duymasını gerekçe göstermektedir. Kanaatimizce İmam Ebû Hanîfe'nin tâbiîn veya tebeu't-tâbiînden olması onun arkasında bıraktığı fikhî miras açısından bir değişikliğe sebep teşkil etmemektedir. Burada amaçlanan İmam Ebû Hanîfe'nin kendisinden bir önceki kuşağa çıkartılarak tazimi ise bu da gereksizdir. Çünkü İmam Ebû Hanîfe'nin yaşadığı nesil, Hz. Peygamber'in (a.s.) övgüsüne mazhar olan ilk üç nesil arasındadır.

İmam Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönem ve seyahatleri neticesinde görüştüğü ilim erbabının sayısı bundan kat kat fazla olduğu kabul edilmekle birlikte kendisinden fıkıh rivayeti çoğunluk tarafından kabul edilen iki önemli isim üzerinde durulacaktır. Bu isimler, İbrâhîm en-Nehâî (ö. 96/714) ile Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738) olacaktır. Diğer isimler çalışmanın kapsamına dâhil edilmeyecektir.

1.2.2.1 İbrâhîm en-Nehâî (ö. 96/714)

Tam adı, **Ebû İmrân İbrâhîm b. Yezîd b. Esved en-Nehâî el-Yemânî el-Kûfî**'dir.¹⁴¹ Irak'ın fikhî mirasını sonraki nesillere ulaştıran tâbiîn neslinin büyüklerindedir. Zehebî (ö. 748/1348), ismini İbrâhîm b. Yezîd b. Kays b. Esved şeklinde verdikten sonra kendisinden rivayette bulunduğu isimleri saymaktadır. Ancak kendisinin sahâbe neslinden aktardığı herhangi bir rivayetini tespit edemediğini aktarmaktadır.¹⁴² **Hammâd b. Ebî Süleymân**'ın (ö. 120/738) da aralarında bulunduğu birçok kimse kendisinden rivayette bulunmuştur.

Her ne kadar daha fazla kişiden ilim almış olsa da sahâbe neslinden gelen fıkıh silsilesini göstermesi açısından şu isimler daha önem taşımaktadır: Hz. Ali b. Ebî Tâlib'in (ö. 40/661) -r.a.- ashabından Ebû Abdîrrahman es-Sülemî¹⁴³ (ö. 73/692 [?])

¹⁴⁰ Ahmed Efendi Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, ed. Kemâleddîn Mehmed Efendi (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313), 1/645.

¹⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/279; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, ed. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970), 82.

¹⁴² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/520.

¹⁴³ Ebû Abdîrrahman Abdullah b. Habîb b. Rubeyyi'a es-Sülemî el-Kûfî hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/267-272.

ile Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-653) -r.a.- ashabından Alkame b. Kays¹⁴⁴ (ö. 62/682) ve Esved b. Yezîd¹⁴⁵ (ö. 75/694).¹⁴⁶ Burada dikkat çekici diğer bir özellik ise İbrâhîm en-Nehaî ile kendisinden sahâbe fikhını öğrendiği iki hocası Alkame ve Esved'in Yemen'den gelen aynı kabileye mensup bir ilim ailesinden geliyor olmasıdır. Esved b. Yezîd, İbrâhîm en-Nehaî'nin dayısıdır. Alkame b. Kays da Esved b. Yezîd'in amcasıdır.

İbrâhîm en-Nehaî, yaşadığı dönemin siyasi çalkantılarına ve bunları izleyen kelâmî tartışmalara açıktan taraf olmamıştır. Kaynaklarda Hz. Ali'yi (ö. 40/661) Hz. Osman'dan (ö. 35/656) -r.a.- daha üstün gördüğünü söyleyen şiihlere iltifat etmediği, yeni ortaya çıkan fırkaları tasvip etmediği, sünnete ittibaya teşvik ettiği aktarılmaktadır. Mürcie hakkında da olumlu düşüncelere sahip olmadığı ve bu görüşü benimseyenleri kendi meclisinden uzaklaştırdığı rivayet edilmektedir.

İbrahim en-Nehaî, 96 senesinde 46 yaşında iken vefat etmiştir. Cenaze namazını ise dayısı Esved'in oğlu Abdurrahman¹⁴⁷ (ö. 99/717) kıldırmıştır. Siyasi takipten çekinildiği için cenazesinin gece defnedildiği ve bu esnada yedi ya da dokuz kişinin hazır bulunduğu aktarılmaktadır. Vefatından sonra muasırı tâbiîn âlimlerinden Şa'bi'nin (ö. 104/722) "Onun ölüsü bizim dirimizden daha fakihdir" dediği nakledilmektedir.¹⁴⁸

1.2.2.2 Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738)

Tam ismi, **Ebû İsmâîl Hammâd b. Ebî Süleymân Müslim b. Yezîd el-İsfahânî el-Kûfî**'dir. Enes b. Mâlik'den [r.a. (ö. 93/711-712)] hadis dinlemiştir. Dolayısıyla Kûfe'de bulunan tâbiîn neslindedir. Nitekim Zehebî (ö. 748/1348), kendisine tâbiîn neslinin üçüncü tabakasında yer vermektedir.¹⁴⁹ Dolayısıyla Kûfe ve

¹⁴⁴ Ebû Şibl Alkame b. Kays b. Abdillâh b. Mâlik b. Alkame b. Selâmân en-Nehaî el-Kûfî hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/53-61.

¹⁴⁵ Ebû Amr el-Esved b. Yezîd b. Kays en-Nehaî el-Kûfî hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/50-53.

¹⁴⁶ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/288.

¹⁴⁷ Ebû Hafs Abdurrahman b. el-Esved b. Yezîd en-Nehaî el-Kûfî hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/11-15.

¹⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/279-291; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 1/463-464; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 82; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/520-529; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/288-292.

¹⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/231.

civarında bulunan tâbiînin büyüklerinden istifade etmiş ve kendilerinden rivayette bulunmuştur. Ancak kendisi daha çok “**Nehaî'nin râvisi**” olarak tanınmıştır. Hocasının vefatından sonra Kûfe’de fıkıh halkasının başına geçmiş ve uzun yıllar devam etmiştir. 18 sene gibi bir süre derslerinden ayrılmamış olan İmam Ebû Hanîfe’nin de aralarında bulunduğu birçok isim kendisinden rivayette bulunmuştur. Hammâd b. Ebî Süleymân, 120 senesinde Kûfe’de vefat etmiştir.¹⁵⁰

İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), Hammâd’ın mürcie mensubu olduğunu kaydetmektedir.¹⁵¹ Zehebî (ö. 748/1348) ise Hammâd b. Ebî Süleymân’a yöneltilen ircâ’ın fukaha ircâsı olduğunu aktarmaktadır.¹⁵² Dolayısıyla Zehebî’nin bu tercihi ile Hammâd’ı sünnilikten uzak olmayan bir çizgiye oturtmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

1.2.3 Ebû Hanîfe’nin Talebeleri

Mezhebin kurucusu İmam Ebû Hanîfe hayatta iken kendisinin şûrâ halkasında yer alan 40 kadar ismin dışında derslerine katılan isimlerin sayısının daha fazla olduğu aktarılmaktadır.¹⁵³ Mezhebin ilk taşıyıcıları olan mütekaddim nesli mezhebin tesis edildiği Irak topraklarında tahsil ettikleri ilmi birikimi gerek kadılık gibi görevlerle gittikleri şehirlerde gerek Irak’tan geri döndükleri İslam coğrafyasının değişik bölgelerindeki memleketlerine ulaştırdılar.¹⁵⁴

İmam Ebû Hanîfe, talebelerinin ne derece yetişmiş ve yetkin olduğuna kendisi işaret etmiştir. İsmâîl b. Hammâd b. Ebî Hanîfe¹⁵⁵ (ö. 212/827) İmam Ebû Hanîfe’nin şu sözünü aktarmaktadır: “Ashabımız şu 36 adamdır. Onların içinden 28 kişi kadılığa, 6 kişi de fetva vermeye uygundur. Şu ikisi ise kadıları ve müftüleri yetiştirmeye ehildir.”¹⁵⁶ Kadı ve müftü yetiştirmeye uygun olarak nitelediği iki kişi için ise İmam

¹⁵⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/324-325; İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 1/474; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 83; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/231-239; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/321-323.

¹⁵¹ İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 1/474.

¹⁵² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/233.

¹⁵³ Kevserî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*, 55-57.

¹⁵⁴ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/41.

¹⁵⁵ İsmâîl b. Hammâd b. Ebî Hanîfe hakkında bilgi için bk. Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısri Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, ed. Abdülfettâh Muhammed Hulv (Gize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l-Îlân, 1993), 1/400-403; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/516-517.

¹⁵⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 158; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/380.

Züfer ve İmam Ebû Yûsuf'a işaret ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla sayıları daha fazla olmakla birlikte bu başlık altında İmam Ebû Hanîfe'nin ilk nesil öğrencilerinden İmam Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798), İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve İmam Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819) vefat tarihlerine göre kısaca tanıtılacaktır. Diğer önemli isimler ise ilerleyen başlıklarda bölge bazında incelenecektir.

1.2.3.1 Züfer b. el-Hüzeyl (ö. 158/775)

İsmi tam olarak, **Ebü'l-Hüzeyl Züfer b. el-Hüzeyl b. Kays el-Anberî el-Basrî**'dir. Kefevî (ö. 990/1582), doğum tarihi olarak 110/728 senesini kaydetmektedir.¹⁵⁷ Önceleri ehl-i hadis çizgisinde iken daha sonra fikhî meselelere yaklaşımlarından etkilendiği re'y yolunu tercih ettiği görülmektedir. Öte yandan İbn Sa'd (ö. 230/845), İmam Züfer'in hadis ilminde önemli bir yere sahip olamadığını iddia ederken¹⁵⁸ Zehebî (ö. 748/1348) ise İmam Züfer'in sika ve güvenilir bir râvi olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁹ Esasında mezheplerin henüz tesisleşmesini tamamlamadığı bu rivayet ve isnad temelli ilim geleneğinin görüldüğü zaman dilimi için Hanefî mezhebini tesis eden imamların çoğu da dönemin şartları gereği hadis ilmi ile meşgul olmuşlardır. Ancak daha sonra bu isimler hakkında "re'y kendisine galip geldi" tarzında ifadeler görülmektedir. Günün ilim geleneği ve şartları düşünüldüğü takdirde bu durum yadsınmamalıdır.

İmam Ebû Hanîfe, öğrencisi İmam Züfer'i ashabı içerisinde kıyası en iyi bilen ve uygulayan kişi olarak tanıtmaktadır. İmam Züfer, İmam Ebû Hanîfe'ye muhalif kaldığı her meselede İmam Ebû Hanîfe'den aynı minvalde başka bir rivayetin bulunduğunu aktarmaktadır.

İmam Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra ders halkasının başına İmam Züfer'in geçtiği rivayet edilmektedir.¹⁶⁰ Bununla birlikte mezhep içerisindeki yapıda dördüncü

¹⁵⁷ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/408.

¹⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/361.

¹⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/41.

¹⁶⁰ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 1/495; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 109–113; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/207-209; Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, ed. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992), 169–170; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/407-415.

sırada kendisinin görüşlerine yer verilmektedir. Bedir, bu durumun olası nedenlerini İmam Züfer'in Kûfe'den erken sayılacak bir zamanda ayrılması ve İmam Muhammed'in kendisiyle yeterince görüşme imkânı bulamadan İmam Züfer'in vefat etmiş olmasında aramaktadır.¹⁶¹

Pek çok kimsenin kendisinden ilim aldığı İmam Züfer'den Hanefî fikhını tahsil edenlerden bazıları şu isimlerdir: Halef b. Eyyûb¹⁶² (ö. 208/823), 'Isâm b. Yûsuf el-Belhî¹⁶³ (ö. 210/825), Muhammed b. Abdullah el-Ensârî¹⁶⁴ (ö. 215/830) ve Hilâlû'r-Re'y¹⁶⁵ (ö. 245/860).

Her ne kadar Kureşî (ö. 775/1373), İmam Züfer'in Basra kadılığı yaptığını aktarsa da¹⁶⁶ bunu destekleyecek kaynak bulunmamaktadır. İmam Züfer, 158/775 senesinde Basra'da vefat etmiştir. Bazı rivayetlerde vefat ettiğinde henüz elli yaşına gelmediği ifade edilirken diğer rivayetlerde ise elli yaşını geçtiği dile getirilmektedir.¹⁶⁷

1.2.3.2 Ebû Yûsuf (ö. 182/798)

Tam ismi, **Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Ensârî el-Kûfî**'dir. Kufe'de İmam Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ¹⁶⁸ gibi dönemin meşhur âlimlerinden fıkıh tahsili görmüştür. Önceleri hâfız olarak nitelenecek derecede hadis

¹⁶¹ Murteza Bedir, "Züfer b. Hüzeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/529.

¹⁶² Halef b. Eyyûb hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/170-172; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/480-484.

¹⁶³ Tam adı, Ebû 'Ismet 'Isâm b. Yûsuf b. Meymûn b. Kudâme el-Belhî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/527-528; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/499-501.

¹⁶⁴ Tam adı, Muhammed b. Abdillâh b. el-Müsennâ b. Abdillâh b. Enes b. Mâlik el-Ensârî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/199-203; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/513-515.

¹⁶⁵ Tam adı, Hilâlû'r-Re'y Hilâl b. Yahyâ b. Müslim el-Basrî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/572-573; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/479-480.

¹⁶⁶ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/208.

¹⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/361; İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, 495; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 109-113; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/38-41; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/207-209; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 169-170; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/407-415; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 75-77.

¹⁶⁸ Tam adı, Muhammed b. Abdîrahmân b. İbn Ebî Leylâ el-Ensârî'dir. Hakkında bilgi için bk. İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, 494; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/547; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/347-349.

ekolü temsilcilerinden iken İmam Ebû Hanîfe'nin derslerine katılarak re'y okulunu takip etmeye başlamıştır.

İmam Ebû Yûsuf, eğitim yıllarında, fakirlik ve geçim sıkıntısı ile mücadele etmiştir. Bir dönem babasının da yönlendirmesi ile İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh derslerine katılamamış, çalışıp para kazanmaya öncelik vermiştir. Bu durumdan haberdar olan İmam Ebû Hanîfe, kendisine içerisinde 100 dirhem olan kese vermiş ve bununla geçimini temin etmesini, dersleri aksatmamasını söylemiştir. Kaynaklar ne zaman İmam Ebû Yûsuf'a verilen kesede para kalmasa henüz durumu hocasına haber vermeden İmam Ebû Hanîfe'nin yeni bir kese verdiğini, böylece ilim tahsiline devam ettiğini belirterek hocasına dua ettiğini aktarmaktadır.¹⁶⁹

Kendisinden fıkıh alan isimlerden bazıları şunlardır: **İmam Muhammed b. Hasan** (ö. 189/805), **Ebû Süleymân el-Cûzcânî** (ö. 200/816 [?]), Bişr b. Gıyâs el-Merîsî¹⁷⁰ (ö. 218/833) **Muhammed b. Semâa** (ö. 233/848) ve Hilâlû'r-Re'y (ö. 245/860). İmam Ebû Yûsuf, İmam Ebû Hanîfe'nin görüşlerini derleyen ve bu hususta eser veren ilk kişi olarak kabul edilmektedir.

Abbâsî halifesi Mehdî (ö. 169/785), oğlu Hâdî (ö. 170/786) ve Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) zamanında kadılık görevine getirilmiş ve vefatına kadar bu görevine devam etmiştir. İmam Ebû Yûsuf'un oğlu da kendisi henüz hayatta iken Bağdat'ın batı kesimi kadılığı görevine getirilmiştir. Ayrıca İslam tarihinde ilk defa *kâdilkudât* olarak görevlendirilen kişi kendisidir. Hilafet sınırları içerisindeki bütün beldelerde İmam Ebû Yûsuf tarafından belirlenen kadılar görevlendirilmiştir. Bunun yanında ilmiye mensuplarının toplum içinde parçası oldukları zümreyi tanıyacak kıyafetler giymesi geleneğinin İmam Ebû Yûsuf'un görevde olduğu zaman başladığı dile getirilmektedir.

İmam Ebû Yûsuf, 25 Rebûlevvel 182/16 Mayıs 798 tarihinde vefat etmiş, Bağdat'ın Kerh mahallesindeki Kureyş kabristanına defnedilmiştir. Cenazesine dönemin halifesi Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) katılmış ve cenaze namazı da bizzat halife kıldırmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/386.

¹⁷⁰ Tam adı, Bişr b. Gıyâs b. Abdîrahmân el-Merîsî el-Mu'tezilî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/447-450; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/467-468.

¹⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/238; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 499; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 105-108; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/359-382; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 134;

1.2.3.3 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805)

Tam ismi, **Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasan b. Ferkad eş-Şeybânî**'dir. Fıkıh tahsilini İmam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Yûsuf'tan almıştır.

132/749 senesinde Vâsıt'ta dünyaya gelmiştir. Tahsil hayatına Kûfe'de hadis meclislerinde başlamıştır. 14 yaşından itibaren İmam Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmaya başlamış ve İmam Ebû Hanîfe vefat edene kadar bu meclislerden ayrılmamıştır. Halife Hârûnürreşîd zamanında Rakka kadılığı görevinde bulunmuştur. Kadılıktan azledildikten sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür. Halifenin beraberinde bulunmasını talep ettiğini Rey şehrine gitmiştir. 189 senesinde gerçekleşen bu seyahat esnasında öğrencisi Hişâm b. Ubeydillâh er-Râzî'nin (ö. 221/835) evinde bulunduğu sırada 58 yaşında iken vefat etmiş ve onların kabristanına defnedilmiştir.¹⁷²

Mezhebin temel eserlerinin ve meselelerinin oluşmasında İmam Muhammed'in telif ettiği kitapların merkezi bir konumu bulunmaktadır.¹⁷³ İmam Muhammed'in güvenilir râviler kanalı ile ulaşan eserlerine *zâhirü'r-rivâye* denilirken aynı özelliği taşımayan eserlerine ise *nevâdir* veya *nâdirü'r-rivâye* isimleri verilmiştir.¹⁷⁴

1.2.3.4 Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819)

Tam ismi, **Ebû Alî el-Hasan b. Ziyâd el-Ensârî el-Kûfî el-Lü'lûî**'dir. Vefatına kadar İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh halkasından ayrılmamıştır. Daha sonra ise İmam Züfer ve İmam Ebû Yûsuf'un derslerini takip etmiştir. Her fakihin ihtiyaç duyacağı 12.000 hadisi toplayıp bir araya getirdiği rivayet edilmektedir.

Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/535-539; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/611-613; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 315-317; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/384-398; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 225.

¹⁷² Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/471.

¹⁷³ Hanefî mezhebinin mesâil sınıflandırmasında zâhirü'r-rivâye ve nâdirü'r-rivâye kavramları önemli konuma sahiptir. Bu kavramlar hakkında bilgi almak için bk. Eyyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-Rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/101-102; Kaya, "Nâdirü'r-Rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/278-280.

¹⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/242; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 500; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 125-134; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/561-573; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/134-136; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/122-127; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 237-240; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/398-407; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 163.

Kendisinden Hanefî fikhını rivâyet eden isimler arasında İsmâîl b. Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö. 212/827), **Muhammed b. Semâa** (ö. 233/848) ve Muhammed b. Şücâ‘ es-Selcî¹⁷⁵ (ö. 266/880) yer almaktadır.

194 senesinde Kûfe kadılığına getirilmiştir. Ancak fikh eğitimine ve derslere verdiği öneme binaen bu görevinden istifa etmiştir. 204/819 senesinde vefat etmiştir. Kefevî (ö. 990/1582), Tahâvî’den (ö. 321/933) naklen İmam Hasan b. Ziyâd’ın vefat ettiği senenin İmam Şâfiî’nin (ö. 204/820) Mısır’da vefat ettiği sene ile aynı olduğunu aktarmaktadır.¹⁷⁶

1.3 MEZHEBİN GELİŞİMİ VE EKOLLERİ

Kurucu imamlardan itibaren mezhebin Irak ile birlikte İslam coğrafyasının doğusunda hızla yayıldığı bilinmektedir. Buralarda kurulan bu okullar ve temsilcileri farklı damarların oluşmasına öncülük etmişlerdir. Çalışmanın bu bölümünde mezhepleşme öncesi Kûfe ile sonrasında görülen *meşâyihu Irak*, *meşâyihu Belh*, *meşâyihu Mâverâünnehir* benzeri ifadelerden yola çıkılarak bölgesel merkezler ele alınmaktadır.

1.3.1 Mezhepleşme Öncesi Kûfe Dönemi

Kûfe şehri mezhebin kurucusu olan İmam Ebû Hanîfe’nin de yetiştiği bölgedir. Dolayısıyla bölge, mezhebin beslendiği arkaplanı tanıtmaya açısından önem taşımaktadır.

1.3.1.1 Kûfe Tarihi

Makdisî (ö. 390/1000 civarı), Kûfe kelimesinin içerisine küçük çakıl taşları karışan kum yığınları anlamına geldiği belirterek şehrin isimlendirilmesinde yörenin

¹⁷⁵ Muhammed b. Şücâ‘ es-Selcî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 3/173-175.

¹⁷⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebû Hanîfe ve ashâbih*, 135-138; Şîrâzî, *Tabakâtü’l-fukahâ’*, 136; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 8/275-280; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, 9/543-545; Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/56-57; İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 1992, 150-151; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 1/415-418; Leknevî, *el-Fevâ’idü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 60-61.

coğrafi özelliğinin dikkate alındığına işaret etmektedir.¹⁷⁷ Kelimenin anlamı ve şehrin bu şekilde isimlendirilmesi konusunda Hamevî (ö. 626/1229) daha başka açıklamalar aktarmaktadır. Bunlar incelendiğinde çoğunlukla “toplanmak, bir arada bulunmak” anlamlarına gelen كوف kökünün tercih edildiği dikkati çekmektedir.¹⁷⁸

Kûfe, Bağdat’a yaklaşık 200 km. uzaklıkta yer alan bugün ise Irak devletinin sınırları içerisinde bulunan yerleşim yeridir. Şehir Hz. Ömer’in [r.a. (ö. 23/644)] hilafeti zamanında kurulmuştur. Fetih hareketleri için Irak topraklarına gönderilen Sa’d b. Ebû Vakkâs’ın [r.a. (ö. 55/675)] savaş sahasında elde ettiği zaferlere rağmen siyasi anlamda bir düzen sağlanamamış, yerli halkın isyanları ile karşılaşmıştır. İstikrarın sağlanması ve kalıcı bir düzenin inşa edilebilmesi için halife tarafından bölgede garnizon şehirlerin kurulmasına karar verilmiştir. Kûfe ve Basra gibi yerleşim yerleri bu amaçla inşa edilmiştir. Kuruluş tarihi olarak 14 ile 19 arasında değişen farklı tarihler aktarılmaktadır. Ancak kaynakların çoğu 17 senesini vermektedir.¹⁷⁹ Avcı, Irak bölgesinde kurulan bu şehirlerin inşa tarihlerindeki farklı tarihleri Kûfe ve Basra arasındaki çekişmeden kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁸⁰

Askerî yerleşim yerleri olarak kurulan bu şehirlerin inşasında siyaset izlenmiştir. Hz. Ömer (r.a.) yeni şehre yerleştirilecek kabileleri dili fasih olanlar kabileleri arasından seçmiştir. Halkın dini bilgi seviyesinin yükseltilmesi için de bölgeye Abdullah b. Mes’ûd [r.a. (ö. 32/652-653)] gibi önemli sahâbîler arasından görevlendirmelerde bulunmuştur. Hz. Ömer (r.a.) şehrin inşası için görevlendirdiği Sa’d b. Ebû Vakkâs (r.a.) ile sürekli temas halinde bulunmuş, sokak ölçülerinin belirlenmesine varıncaya kadar bütün sürecin yönetimine katılmıştır.¹⁸¹

Kûfe şehri zamanla bir garnizon şehri olma özelliğinden sıyrılmış ve hızlı bir nüfus artışına sahne olmuştur. Gerek ticaret için gelenler gerek bölgede oluşan ilim

¹⁷⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 124.

¹⁷⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/490-491.

¹⁷⁹ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, ed. Abdullâh Enîs Tabbâ' - Ömer Enîs Tabbâ' (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987), 387; Ya'kûbî, *el-Büldân*, 16; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), 2/352-353; Ahmet Hamdi Furat, *Hanevî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü (Sosyal Yapının Hukuka Etkisi)* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009), 21.

¹⁸⁰ Casim Avcı, “Kûfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/339.

¹⁸¹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 147-149; Kevserî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*, 40.

ortamından faydalanmak isteyen öğrencilerle şehirde yaşayan insan sayısı 300.000 sınırına ulaşmıştır.¹⁸² Hz. Ali'nin [r.a. (ö. 40/661)] Kûfe'yi hilafetin merkezi olarak belirlemesi ile şehir zirve dönemini yaşadıktan sonra Emevîler'in Şam'ı, Abbâsîlerin ise Bağdat'ı devletin başşehri yapması ile birlikte eski ihtişamlı günlerini kaybetmiştir.

Kaynak: <https://bpakman.wordpress.com/>

Tablo 2: Irak ve Orta Asya Bölgelerinin Önemli Şehirleri

1.3.1.2 İlim Merkezi Olarak Kûfe ve Önemi

Kûfe şehri kurulduktan sonra şehre sahâbeden pek çok isim gelmiştir. İclî (ö. 261/875), şehre gelen sahâbe sayısını 1500 olarak kaydetmektedir. Ancak Kûfe'de ilmin yerleşmesi, âlimlerin yetişmesi açısından bu isimler arasından Hz. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661) ve Abdullah b. Mes'ûd'un [r.a. (ö. 32/652-653)] yeri çok daha ayrı kabul edilmektedir.¹⁸³ Hz. Ömer (r.a.), şehrin inşasından sonra İbn Mes'ûd'u (r.a.) idari görevlerinin yanında ahalinin Kur'ân ve fıkıh bilgisini artırması ile görevlendirilmiştir. Serahsî (ö. 483/1090 [?]) İbn Mes'ûd'un (r.a.) ders halkasına

¹⁸² Avcı, "Kûfe", 26/339-340.

¹⁸³ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ' ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim*, ed. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 2/448; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 133; Kevserî, *Fikhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*, 42.

katılan öğrencilerinin sayısının dört bine ulaştığını, kendisini geniş öğrenci kitlesinin arasında gören Hz. Ali (r.a.) tarafından övgü ile karşılandığını aktarmaktadır.¹⁸⁴

“Hac bilgilerini Mekke ahalisinden, kıraat ile ilgili bilgileri Medine ahalisinden, helâl ve haram ilmini ise Kûfelilerden tahsil edin” şeklinde nakledilen Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) sözü, fıkıh ilminin temellerinin atıldığı Kûfe'nin önemini ortaya koymaktadır.¹⁸⁵

İmam Ebû Hanîfe'nin yaşadığı çağ, İslâmî ilimlerin tedvin dönemine karşılık gelmektedir. Günümüzde Temel İslam Bilimleri denilen ilim dallarının hemen hepsinde belirleyici olan isimlerin çoğu Hicaz toprakları dışında yetişmiştir. Bugün elimizdeki en eski eksiksiz tefsir metninin sahibi Mukâtil b. Süleyman¹⁸⁶ (ö. 150/767) Tefsir ilmi için nasıl bir konuma sahip ise, arkasında bıraktığı fikhî mirası ile İmam Ebû Hanîfe de Fıkıh ilmi için benzer bir konuma sahiptir. Bununla birlikte her ikisi de mevâlî denen Arap olmayan isimlerdendir.

Fıkıh tarihi ile ilgili çalışmalarda İslâmî ilimlerin mevâlî elinde olgunlaşması hakkında farklı yaklaşımlar görülmektedir. İbn Haldûn¹⁸⁷ (ö. 808/1406), bu durumun temel nedeninin Arap toplumunun şifahi geleneğe sahip olmasına bağlamaktadır. Fetihlerle birlikte İslam toplumu içerisine diğer medeniyetlerden insanlar dâhil olmaya başlayınca sözlü ilim geleneği yerini yavaş yavaş yazılı ilim geleneğine bırakmıştır. Yazılı geleneğe yabancı olmayan mevâlîden âlimler yeni şartlara daha kolay adapte olurken sözlü ilim geleneğinden gelen Arapların sürece uyum sağlamaları daha fazla zaman almıştır. İbn Haldûn, ezbere dayalı bir geleneğin, ilmî meleke kazanılacak bir eğitim metodu oluşturmasını çok mümkün görmemektedir. İslâm coğrafyasının batısındaki gelenekten beslenen İbn Haldûn, doğunun daha köklü ve onun tabiri ile *ümran* ile desteklenmiş bir eğitim geleneğine sahip olduğunu ifade etmektedir. Söz gelimi doğuda yetişen bir ilim talebesinin ezberi Mağrib gibi Batıda eğitim almış bir

¹⁸⁴ Şemsüleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 16/68.

¹⁸⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/493.

¹⁸⁶ Kur'ân-ı Kerîm'i başından sonuna kadar tefsir eden ilk kişi olarak kabul edilen büyük âlim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/134-136.

¹⁸⁷ Tarih, sosyoloji, felsefe ve siyaset gibi farklı ilim dallarında tanınan özellikle de *ümran* ilminin kurucusu kabul edilen İbn Haldûn hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Uludağ vd. “İbn Haldûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/538-555, 20/1-12.

talebeye nazaran daha az olsa bile bu açığı eğitim sürecinde aldığı destekle kapatmaktadır. Batıdaki talebe ezber ve uzlet içerisinde eğitimini tamamlarken Doğu'daki talebe ilmî müzâkere ve tartışmalara katılarak eğitimini aldığı bilgileri melekeye dönüştürebilmektedir.¹⁸⁸ İbn Haldûn tarafından yapılan bu yorumu medeniyet merkezi olan Irak coğrafyasındaki gelişmeleri ve ilmî ilerlemeyi açıklamaktadır.

Son devrin önemli İslam hukukçularından Mısırlı âlim Ebû Zehre'nin¹⁸⁹ (1898-1974), Ebû Hanîfe'nin hayatını ve fikhî görüşlerini incelediği eserinde yaptığı açıklama kanaatimizce şaşırtıcı kalmaktadır. Ebû Zehre'ye göre tedvin döneminde idare yetkisi Arapların elinde olunca mevâlîye “şeref kazandıracak” sadece ilim sahası kalmıştır. Onlar da bu alandaki boşluğu doldurmuşlardır.¹⁹⁰ Ancak benzeri ifadeleri Câbirî¹⁹¹ (1936-2010) gibi son dönemin diğer ilim erbabından da görmek mümkündür. Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akli* başlığı ile dilimize kazandırılan *el-Aklu's-Siyâsiyyü'l-Arabî* isimli eserinde mevâlî denen grubun İslâm toplumu içerisindeki yerini tasvir etmekte ve konum itibarıyla onları bugün yaygın bir şekilde çalıştırılan Asyalı hizmetçilere benzetmektedir. Arapların kendilerinden olmayan bu yeni sosyal sınıfa mensup insanlara hor baktıklarını, onlara çalışıp zanaatlarını icra etmekten başka bir imkân tanımadıklarını dile getirmektedir. Böylece mevâlîden olan insanların, imrendikleri şerefi ve mevki kazanmak için ilim yoluna girmekten başka seçeneklerinin kalmadığını fark ettiklerini aktarmaktadır.¹⁹² Ebû Zehre ve Câbirî gibi isimlerin kendilerinin de mensubu olduğu ilmiye mensuplarını şeref için çalışıyor gibi göstermeleri hayret vericidir. Zira “Allah kimin hakkında hayrı murad ettiyse onu

¹⁸⁸ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Mukaddime*, ed. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak, 2004), 2/601-608; Murteza Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografi* (Ankara: Ay Yayınları, 2018), 21-22.

¹⁸⁹ Son dönemin fikhî bilginlerinden Mısırlı âlim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Saffet Köse, “Muhammed Ebû Zehre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/519-522.

¹⁹⁰ Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe -hayâtuhû ve asruhû ârâuhû ve fikhuhû-* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1960), 19.

¹⁹¹ Faslı ilim ve fikir adamı hakkında bilgi için bk. Muhammed Coşkun, “Câbirî, Muhammed Âbid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-1/237-240.

¹⁹² Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akli*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 302-318.

dinde sağlam ve doğru anlayış sahibi kılar”¹⁹³ gibi hadisler ilme teşvik için yeterli sebep olarak dururken onların vakiayı bir oryantalist edasıyla açıklamaları en azından yadırganacak bir durum olarak kalmaktadır. Özellikle Hz. Peygamber’in “İnsanların en faziletlileri benim içerisinde bulunduğum asır, sonra onları takip eden nesil ve onların da peşinden gelen nesildir”¹⁹⁴ müjdesine mazhar olmuş ve ilmi değerleri uğruna hapse girmeyi, türlü işkencelere maruz kalmayı göze almış ilk nesil âlimleri hakkında böyle bir düşünceyi ortaya koymaları daha da manidardır.

1.3.2 Mezhepleşme Dönemi

Kûfe’de Abdullah b. Mes‘ûd (r.a. [ö. 32/652-653]) gibi sahâbelerin gayretleri ve tâbiînden İbrâhim en-Nehât (ö. 97/714) gibi talebelerinin çalışmaları ile temelleri atılan re’y okulunun ilmî birikimi, hocalarından sonra halkanın başına geçen Ebû Hanîfe ile ashabının elinde sistemli bir şekilde gelişerek büyümeye devam etmiştir. Ancak Ebû Hanîfe hayatta iken adına Hanefî mezhebi denilebilecek bir fikhî oluşumdan bahsetmek güçtür. Hocası Hammâd b. Ebî Süleymân’ın (ö. 120/738) vefatının ardından İmam Ebû Hanîfe’nin hocasından devraldığı fetva ve ders görevleri bu isimlendirmeye doğru gidişin ilk adımlarıdır. Öğrencilerinin kendisinden sonra devam ettirdikleri bu yöntem ile birlikte ehl-i re’y fikhî artık kendisinin adıyla anılmaya başlamıştır.

Mezhebin Kûfe’de kurulduktan sonra İslam coğrafyasının pek çok yerine ulaşması süreci farklı dönemler altında incelenmektedir.¹⁹⁵ İmam A’zam’ın hayatta olduğu ve hocasının vefatından sonra ders halkasının başına geçtiği dönemden başlayıp talebesi Hasan b. Ziyad’ın (ö. 204/819) vefatına kadar (h. 120-204 arası) devam eden süre mezhebin kuruluş dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde *zâhirü’r-rivâye*, *nâdirü’r-rivâye* ve *nevâzil* denen mezhebin mesâili oluşmaya başlamıştır. Kurucu nesil denebilecek İmam Ebû Hanîfe ve onun ilk tabaka öğrencileri bu dönemin temsilcileridir. Fikhî mesâilerinin ise çoğunlukla tedris ve iftâ şeklinde

¹⁹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu‘fî Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Bulak: el-Matbaatü’l-Emîriyye, 1311), “İlim”, 13; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1991), “Zekât”, 100.

¹⁹⁴ Buhârî, “Şehâdât”, 52; “Ashâbü’n-Nebi”, 62; “Rikâk”, 81; Müslim, “Fadâilü’s-sahâbe”, 212.

¹⁹⁵ Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, 16/2-9.

gerçekleştiği görülmektedir. Kendilerinden aktarılan eserlerin metodu bunu desteklemektedir.

Hanefî mezhebi İslam coğrafyasının pek çok bölgesinden gelip İmam Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılan isimler ve daha sonra da kendilerine öğrencilik yapan fakihler aracılığıyla geniş topraklara yayılmıştır. Hicri üçüncü asır ile başlayan mezhebin gelişme ve yayılma döneminin mezhebin muhtasar metinlerinin telif edildiği sekizinci asra kadar (h. 204-710 arası) devam ettiği düşünülebilir. Mezhebin görüşlerinin derlendiği eserler bu dönemde kaleme alınmaya başlanmıştır. Daha sonraki süreçte temel metinler üzerine yapılan çalışmalar ve yeni meydana gelen olaylar hakkında yapılan icthadları aktaran fetva kitapları ile mezhebin görüşlerini aktaran eserlerin sayısı artmaya devam etmiştir.

Kâsânî (ö. 587/1191) ve Mergînânî (ö. 593/1197) ile birlikte mezhebin görüşlerinin istikrar kazandığı ifade edilmektedir.¹⁹⁶ Muteber metinlerin telifi ile birlikte gerek mesâil gerek telif edilen eserler açısından mezhebin yeni bir dönemi yaşamaya başladığı ortaya çıkmaktadır. Bir başka ifade ile mütûn-i erbaa'nın¹⁹⁷ sonuncusu olan Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-dekâ'ik* isimli muhtasarı ile birlikte Hanefî çevrelerde telif faaliyetinin söz konusu muhtasarların şerh-haşiye şeklinde genişletilmesi halini almıştır.

İşte bu metinlerin müellifleri ile başlatılan mezhebin istikrar dönemi günümüze kadar uzanan ve halen devam eden bir süreçtir. Ancak İslam Hukuku araştırmacıları arasında bu son dönem hakkında görüş birliği bulunduğundan söz etmek mümkün değildir. Zira bazı İslam hukuku araştırmacıları tarafından şerh-haşiye geleneğinin İslâmî ilimlerin gelişiminden ziyade donuklaşmasına ve gerilemesine neden olduğu savunulmaktadır.¹⁹⁸ Erdoğan ve Köse gibi bazı İslam hukuku araştırmacıları ise devletlerin ihtiyaç duydukları hukukun düzenini temin edişini dikkate alarak mezkur

¹⁹⁶ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/10.

¹⁹⁷ Hanefî muhitinde gösterdiği etki ile meşhur olan bazı muhtasar metinler üçlü, dörtlü sınıflandırmalara tabi olmuştur. Bunlar arasından; Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*'ı, Burhânüşşeria Mahmûd'un (ö. VII-VIII/XIII-XIV yy) *Vikâye*'si ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenz*'i mütûn-i selâse diye anılmaktadır. Yine Mevsilî'nin (ö. 683/1284) *Muhtâr*'ı, Muzafferuddîn İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Mecma'u'l-bahreyn*'i ile birlikte *Kenz* ve *Vikâye* adlı metinlere ise mütûn-i erbaa şeklinde işaret edilmektedir.

¹⁹⁸ Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 236, 256–257.

dönemi istikrar dönemi olarak isimlendirmektedirler.¹⁹⁹ Hangi yönden ele alınırsa alınsın mezhebin görüşlerinin bu kaynaklar aracılığı ile taşındığı, dolayısıyla mezhep içerisindeki istidlalin ve fikhî çalışmaların tahrir dönemindeki şerh-haşiye geleneği ile sağlandığı unutulmamalıdır.

Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) fikhî ihtilafların nedenlerine ve dört fikhî mezhebin İslam coğrafyasının farklı bölgelerine yayılma imkânı bulmasının sebeplerine işaret etmektedir.²⁰⁰ Cürçânî'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre mezhebin fikhî görüşlerinin tedvin edilmesi, öğrencilerin hocalarından aldıkları görüşleri yaymaları şeklindeki ilmî faaliyetleri ve yeni meydana gelen olayların hükümlerini belirlerken devraldıkları metotları kullanmaya devam etmeleri gibi nedenler mezhebin nesilden nesile aktararak geniş coğrafyalarda yaşamasına olanak sağlamaktadır.

Mezhebin muteber tabakat kitaplarından *Ketâib*'in müellifi Kefevî (ö. 990/1582) ise önemli ilim merkezlerini ve bu merkezlerin mezhebin yayılışına yaptığı katkılarını eserinin mukaddimesinde öz bilgiler halinde aktarmaktadır.²⁰¹ Mezhebin kurucu neslinden sonra gelen tabakalardan itibaren Hanefî fakihler İslam coğrafyasının değişik bölgelerine dağılmışlardır. Bunların bir kısmı, mütekaddimûn neslini oluşturan Irak Hanefîleridir. Mütekaddimûn neslinin Bağdat'ta bulunduğu zaman diliminde şehir döneminin hem siyasi hem de ilim merkezidir. Daha sonra ise Irak fikhini İslam coğrafyasının farklı bölgelerine taşıyan fukaha ile birlikte *meşâyih* dönemine geçiş başlamıştır.²⁰² Ancak bu süreçlerin birbirinden kopuk olmadığı aksine bir arada yaşandıklarını söylemek gerekmektedir.

Bekdaş, *Tekvînü'l-mezhebi'l-Hanefî* adlı eserinde mezhebin oluşumu hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmasının yanı sıra İmam Ebû Hanîfe'nin görüşünün yanında öğrencilerinin görüşlerinin nasıl değerlendirileceğini, mezhepte asıl olan görüşün hangisi olduğunu tartışmaktadır.²⁰³ Hanefî fikh eserlerinde mezhepte asıl

¹⁹⁹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş* (İstanbul: DEM Yayınları, 2009), 176; Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 162–166.

²⁰⁰ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 2018, 164–165, 290–291.

²⁰¹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/41-44.

²⁰² Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, 16/9-10.

²⁰³ Sâid Bekdaş, *Tekvînü'l-mezhebi'l-hanefî maa teemmülâtin fi davâbiti'l-müftâ bih* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2019), 54–68.

olanın İmam Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğu, bazı durumlarda ise imamın görüşü yerine öğrencilerinin görüşlerinin tercih edildiğini aktarmaktadır. Buna rağmen İmam Ebû Hanîfe'den başkasına ait olan görüşün mezhebin tercihi olarak aktarımın Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*'si ile birlikte görülmeye başladığını belirtmektedir. Aslında bunun Mergînânî'nin kendi tercihinin dayanan bir ichtihad olduğunu, fakat *Hidâye*'nin metodunu devam ettiren diğer Hanefî âlimler ile bu söylemin kalıcı bir hâl aldığı altını çizmektedir.

1.3.3 Irak/Bağdat Ekolü

İmam Ebû Yûsuf gibi mezhebin kurucu imamlarının Bağdat'a gelmeleri ile birlikte etraflarında bir ilim merkezinin oluştuğu gözlemlenmektedir. Bu bölümde Bağdat ile burada oluşan Hanefî medresesi ve temsilcileri incelenmektedir.

1.3.3.1 Kısa Tarihçesi

Bağdat şehri, inşa edildiği günden itibaren önemli konuma sahip olan İslam beldelerinden birisidir. Bağdat kelimesinin kökeni hakkında kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Lügat âlimleri, Arapça kalıplara uyum göstermediği ve herhangi bir köke sahip olmadığı için Bağdat kelimesinin acem kökenli olduğunu kabul etmektedirler. İbn Manzûr (ö. 711/1311), kelimenin kökeninde ihtilaf edildiğini belirttikten sonra her birisi şehri ifade etmek üzere şu yedi kelimenin kullanıldığını aktarmaktadır:

بَغْدَاد، بَغْدَادَا، بَغْدَادَا، بَغْدَادَا، بَغْدَان، مَغْدَان، بَغْدَيْن

Daha sonra ise bir putun özel ismi olan “بَغ” ile bağış, lütuf anlamına gelen “دَاد” kelimelerinden mürekkep Farsça kökenli bir kelime olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁴ Dolayısıyla kelimenin anlamı “Bağ'ın lütufu” olmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise işaret edilen ilk anlamı aktardıktan sonra ikinci bir mana daha vermektedir. Buna göre kelime, bahçe anlamına gelen “بَغ” ve özel isim olan “دَاد” kelimelerinin terkibinden meydana gelmekte ve “Dâd'ın bahçesi” anlamını

²⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/93-94, 13/412.

kazanmaktadır.²⁰⁵ Ancak ilk anlamı daha yaygın olarak kabul görmekte ve aktarılmaktadır.²⁰⁶ Fakat fukaha, put ismi ile şehrin anılmasını hoş karşılamadıkları için Bağdat denilmemesini salık vermişlerdir. Halife Mansûr (ö. 158/775) da hilafet merkezi olan bu yeni şehri *Medînetü's-selâm* diye isimlendirince Bağdat yerine bu isim tercih edilmeye başlanmıştır.²⁰⁷

Buna rağmen geçmişi İran medeniyetinden de öncesine dayanan temellere sahip olan şehir, Bağdat olarak anılmaya devam etmiştir. Şehri tanıtmak için daha başka isimler de kullanılmıştır. Abbâsîler döneminde şehri inşa ettiren halifeye istinaden *Medînetü Mansûr*, *Medînetü Ebî Ca'fer* diye isimlendirildiği gibi şehrin sınırları içerisindeki bir nehirden aldığı *Zevrâ'* ismi ile de anılmıştır.²⁰⁸

Irak toprakları, Bâbil gibi tarihi daha eskiye dayanan medeniyetlerin yurdu olmuş olsa da İslâm fetihleri ile birlikte buralarda kalıcı olmak için Kûfe, Basra ve Bağdat gibi yeni yerleşim yerlerinin kurulması uygun görülmüştür. Arap dili için çok önemli iki gramer mektebine ev sahipliği yapan Kûfe ve Basra şehirleri ise Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hilâfet dönemine karşılık gelen hicri 17 senesinde asker şehri olarak kurulmuşlardır. Bağdat ise bu iki şehrin inşasının üzerinden yaklaşık bir asırlık bir zaman geçtikten sonra Abbâsî halifesi Mansûr'un²⁰⁹ (ö. 158/775) emriyle hicri 146 senesinde kurulmuştur.²¹⁰ Makdisî (ö. 390/1000 civarı) şehrin inşasının 149 senesinde tamamlandığını nakletmektedir.²¹¹ Devlet açısından önemli bir konuma sahip olan şehir, Abbâsî devletinin yıkılışına kadar uzunca bir süre hilâfet merkezi olmaya devam etmiştir.

İlk dönem tarih ve coğrafya yazarları kuruluş ve ihtişam safhasına tanıklık ettikleri şehrin inşa aşamalarını uzun uzadıya anlatmaktadırlar. İmam Ebû Hanîfe'nin

²⁰⁵ Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), 1/366.

²⁰⁶ Kelimenin kökeni ve anlamı hakkında farklı görüşler için bk. Abdülazîz Dûrî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/426.

²⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/366; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 1/456.

²⁰⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/456-457.

²⁰⁹ Abbâsîlerin 754-775 yılları arasında hüküm süren ikinci halifesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, "Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/5-6.

²¹⁰ Muhammed b. Alî el-Bursavî Sipâhîzâde, *Evdahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*, ed. Mehdî İd er-Ravâdiyye (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2006), 217.

²¹¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 128.

(ö. 150/767) de bedenen çalışarak bu sürece bizzat katkı verdiği aktarılmaktadır.²¹² Abbâsî halifesi tarafından eski bir panayır kasabasının yakınlarında kurulan dairevi şehir günden güne önem kazanmaya başlamıştır.

Halîfe Mansûr'un talimatı ile 145 senesinde inşasına başlanan şehir, her halifenin yaptırdığı köşk, cami gibi yeni yapılarla gelişmeye devam etmiş, sınırları da gün geçtikçe genişlemiştir.²¹³ Şehrin batı kanadı Kerh, doğu tarafı ise Rusâfe olarak isimlendirilmiştir. Halîfe Mansûr, şehrin inşasından sonra Kerh bölgesinde ikamet etmiştir. Doğu tarafına Rusâfe denilmesinin sebebi, Halife Hârûnürreşîd'in (ö. 193/809) burada aynı isimle bir köşk inşa ettirmiş olmasıdır.²¹⁴ Zamanla şehrin Dicle nehrine bakan tarafına inşa edilen surlar Moğolların Bağdat'a saldırılarında yıkılmıştır. Moğolların istilası ve bu esnada yaptıkları tahribat ve kıyımdan sonra Bağdat, eski ihtişamlı günlerine tekrar kavuşamamıştır.²¹⁵ Şehir düzen ve refah özelliklerini kaybettikten sonra ilim ve medeniyet İslâm coğrafyasında önem kazanmaya başlayan yeni merkezlere taşınmıştır.

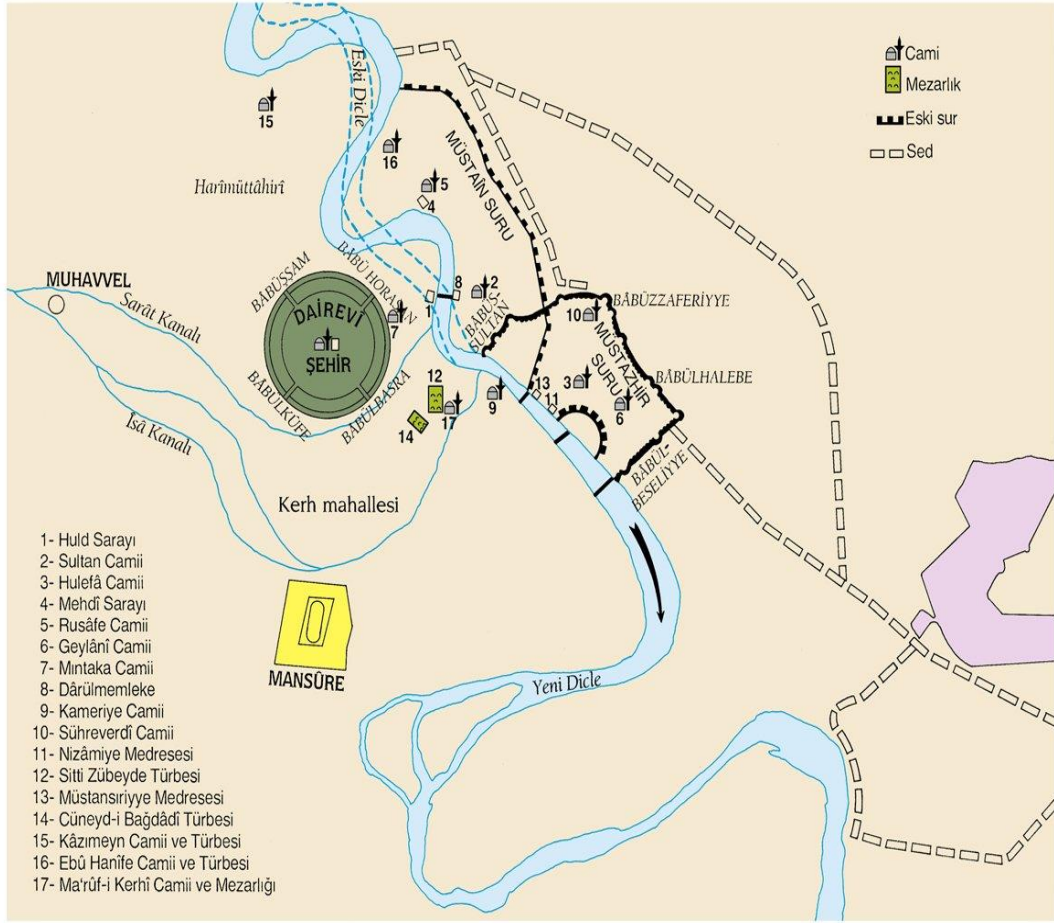
Bağdat şehri, zaman zaman siyasi istikrar yakalanmış bazen çekişmelere sahne olmuş ancak Moğol istilası neticesinde harap oluncaya kadar önemini daima muhafaza etmiştir.

²¹² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, ed. Yûsuf Hâdî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1996), 284.

²¹³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih Ya'kûbî, *el-Büldân*, ed. Muhammed Emîn Dinnâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 414-420; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 124.

²¹⁴ Sîpâhîzâde, *Evdahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*, 217.

²¹⁵ Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'*, ed. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992), 1/209.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bagdat> (Erişim: 16.05.2020)

Tablo 3: Bağdat Şehri Yerleşim Planı

Bağdat şehrinin Abbâsî halifesi Mansûr (ö. 158/775) zamanında inşa edildiğine ve izleyen dönemlerde gelişmeye devam ettiğine işaret edilmişti. Moğolların pek çok İslam beldesi ile birlikte şehri tahrip edişine kadar Bağdat, İslam medeniyetinin en görkemli merkezlerinden birisi olmuştur. Burada kurulan medreseler gerek İslami ilimler gerek felsefî ilimler açısından önemli bir konuma sahip olmuştur. Bu medreselerde eğitim alabilmek için İslam coğrafyasının hemen her bölgesinden insanlar buraya seyahatler yapmışlardır.

Irak'ın garnizon şehirlerinden olan Kûfe'de tesis edilmeye başlayan Hanefî mezhebi açısından da Bağdat şehri merkezî bir konuma sahip olmuştur. Mezhebin mütekaddim nesli ile birlikte meşâyih döneminin başladığı ilk devre olan Bağdat medresesi bunun göstergesidir. Tanımları gelecek başlıklarda yapılacak olan mezhebin ilk önemli simaları çoğunlukla Bağdat ve civarında bulunmuşlardır. Irak meşâyihî mezhebe yön veren ilk isimlerin ve onların telif ettiği metnlerinin ortaya

çıkacağı merkez olmuştur. Bu noktada Dâmegânî el-Kebîr (ö. 478/1085) bir sınır olarak kabul edilmiş ve kendisinden önceki dönemde Irak meşâyihî mezhebin müessir gücü olarak görülmüştür. Dâmegânî sonrası dönemde ise önce Horasan daha sonra ise Mâverâünnehir bölgesi Hanefî mezhebinin riyâset ve temsil gücünü elde etmişlerdir.

Bağdat İslam medeniyeti açısından sahip olduğu öneme binaen şehir hakkında yazılan eserlerin oluşturduğu bir alanyazına sahiptir. Bunların içerisinde belki ilk akla gelen Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*'dır.²¹⁶ Müellif eserinde sadece şehri tanıtmamıştır. Aynı zamanda Bağdatlı olmakla meşhur 7831 kişi hakkında da bilgiler aktarmaktadır. Eser ilk defa bir heyet tarafından Kahire'de on dört cilt hâlinde neşredilmiştir. Daha sonra Beşşâr Avvâd Ma'rû f'un tahkikiyle 17 cilt halinde yayımlanmıştır. Bağdâdî'nin *Târîh*'i, daha başka çalışmalara konu teşkil etmiştir. İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245) eser üzerine bir zeyl telif etmiştir. İbn Râfi' es-Sellâmî de (ö. 774/1372) İbnü'n-Neccâr'ın zeylinin üzerine bir zeyl yazmıştır. Bu son eserin içeriğinden bir kısmı Takiyyüddîn el-Fâsî (ö. 832/1429) tarafından gerçekleştirilen seçki ile *el-Müntehabü'l-muhtâr el-müzeyyel bihî 'alâ Târîhi İbni'n-Neccâr* ya da *Târîhu 'ulemâ'i Bağdâd* adıyla kitaplaştırılmıştır.

Hatîb el-Bağdâdî'nin eseri muhteva açısından bazı eleştirilere konu olmuştur. Özellikle biyografik olarak eserin en geniş içeriğini oluşturan İmam Ebû Hanîfe ile ilgili bölümü tenkitlere uğramış ve üzerine reddiyeler yazılmıştır. Bunlardan ilki el-Melikü'l-Muazzam İsâ b. el-Melikü'l-Âdil Muhammed (ö. 624/1227) tarafından kaleme alınan *es-Sehmü'l-musîb fi'r-red 'ale'l-Hatîb* başlığını taşıyan eserdir.²¹⁷ Ayrıca Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) yine *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* isimli eseri ile Hatîb'in eserinde İmam Ebû Hanîfe'ye yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir. Ancak Kevserî'nin bu eseri üzerine Muallimî (ö. 1386/1966) *et-Tenkîl limâ verede fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl* adlı eseri ile bir reddiye kaleme almıştır. Daha sonra Kevserî, Muallimî'nin eleştirilerine *et-Terhîb bi-nakdi't-Te'nîb* isimli risalesi ile cevap vermiştir. Yine

²¹⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2001).

²¹⁷ Eser, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından neşredilmiştir. Matbû halinin tahkiksiz olması bir tarafa müellifi olan el-Melikü'l-Muazzam İsâ yerine İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî'ye (ö. 643/1245) dayandırılmış olması gibi büyük bir hata ile neşredilmiştir. Kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan bu eser, hak ettiği bir çalışmaya konu olmayı beklemektedir.

Muallimî, Kevserî'nin reddiyesine *Ta'zîzü't-Talî'a* ve *Şükrü't-Terhîb* başlıklı risaleleri ile cevap vermiştir.²¹⁸

Bununla birlikte Bağdat tarihini inceleyen Hatîb'in eserinden daha eski kaynaklar bulunmaktadır. İbn Ebî Tâhir'in (ö. 280/893) *Kitâbü Bağdâd*'i²¹⁹ Abbâsiler dönemi Bağdat tarihini incelemektedir. Yazarın edebiyatçı kimliğini de ortaya koyduğu eser, Abbâsî halifesi Me'mûn (ö. 218/833) dönemini tanıtan ilk kaynak olması özelliği ile önemli konuma sahip görülmektedir.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Menâkıbü Bağdâd*'i²²⁰ şehir hakkında telif edilen klasik kaynaklardan birisidir. İbnü'l-Cevzî eserinde kendisinden önce telif edilen Bağdat ile ilgili bilgileri muhtasar bir şekilde sunmaktadır. Bu konuda rivayet edilen temel bilgileri barındırması açısından önemli bir eserdir.

Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin (1857-1924) *Ahbâru Bağdâd ve mâ câverahâ mine'l-bilâd*'i²²¹ ve *Târîhu mesâcidi Bağdâd*²²² adlı eserleri de Bağdat tarihine ilişkin eserler arasında yer almaktadır. Yazar eserinde ilk önce Bağdat'ı, önemli yapılarını, yakınlarındaki diğer yerleşim yerlerini tanıtmaktadır. İkinci eserinde ise Bağdat'ın meşhur cami, medrese, tekke gibi önemli işlevi bulunan yapılar hakkında bilgiler aktarmaktadır.

Bir diğer eser, Nâcî Ma'rûf'un (1910-1977) *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansiriyye* isimli eseridir.²²³ Müellif bu çalışmasında Abbâsî halifesi el-Müstansır-Billâh (ö. 640/1242) tarafından Bağdat'ta yaptırılan, inşası 630 yılında tamamlanan ve halifenin

²¹⁸ Kevserî ve Muallimî'nin eserleri birkaç defa basılmıştır. Kevserî'nin *et-Te'nîb* ve *et-Terhîb* başlıklı eserleri bir arada basılmıştır. Künyesi için bk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*, (Kahire: yy, 1990). Muallimî'nin eserleri de bir arada basılmıştır. Künyesi için bk. Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Muallimî el-Yemânî, *et-Tenkîl limâ verede fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl* (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1434).

²¹⁹ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Mervezî, *Kitâbü Bağdâd* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1968).

²²⁰ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Menâkıbü Bağdâd* thk. Muhammed Behcet el-Eserî (Bağdat: Matbaatü Dâri's-Selâm, h. 1342).

²²¹ Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Ahbâru Bağdâd ve mâ câverahâ mine'l-bilâd* thk. İmâd Abdüsselâm Raûf (Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2008).

²²² Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Târîhu mesâcidi Bağdâd* thk. Muhammed Behcet el-Eserî (Bağdat: Matbaatü Dâri's-Selâm, h. 1346).

²²³ Nâcî Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansiriyye* (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1959).

kendi adı ile anılan medreseyi ve bu medresede müderrislik yapan âlimleri tanıtmaktadır. Hanefî fikhının eğitimini üstlenen fukaha hakkında barındırdığı bilgiler

Târîhu ulemâ-i Bağdâd fi'l-karni'r-râbi' aşar el-hicrî,²²⁴ Bağdat hakkında telif edilen eserlerden birisidir. Eserin müellifi Yûnus İbrâhîm es-Sâmerrâî'dir. Eser isminden de anlaşılacağı üzere günümüze oldukça yakın olan hicri 14. asrın Bağdatlı âlimleri ve onların hayatlarını konu edinmektedir. Bu özelliğine istinaden eser, çalışmamızın ilgili olduğu dönemin dışında olduğu için incelemeye alınmamıştır.

Doğrudan Bağdat'ı veya Bağdat'ın belirli bir yönünü ele alan bu eserlerin yanında genel tarih ve coğrafya eserleri de içerdikleri bilgiler açısından çalışma konusunu ilgilendirmektedir. Örneğin; Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si gibi eserler bu noktada akla gelmektedir. Ancak bu eserler doğrudan Bağdat'ı konu edinmedikleri için bu başlıkta ele alınmamıştır.

Bağdat, hemen hemen bütün kaynaklarda önemine vurgu yapılan kadim yerleşim yerleri arasındadır. Müslüman tarih ve coğrafya bilginleri, Bağdat'ı “şehirlerin anası” ve “Dünya'nın anası/merkezi” gibi sıfatlarla anarak söze başlamaktadırlar.²²⁵ Şehir sahip olduğu öneme binaen İslam kaynaklarının tamamında kendisine geniş yer bulmuştur.

Halîfe Ebû Ca'fer el-Me'mûn'un (ö. 218/833) Bağdat'ta başlattığı tercüme faaliyetleri, şehre duyulan ilginin ve bu beldeye gelen insan sayısının daha da artmasına zemin hazırlamıştır.²²⁶ Kuruluşundan çok kısa bir süre sonra şehir; ilim, kültür, medeniyet açısından gösterdiği ilerleme ile birlikte ticaret ve gelir imkanları açısından da büyük gelişmelere sahne olmuştur.²²⁷ Örneğin, Halife Hârûnürreşîd (ö. 193/809) tarafından kurulan Beytülhikme'de başlatılan tercüme faaliyetleri şehrin dini ilimlerin yanında felsefe, tıp gibi daha pek çok alanda ileri seviyelere ulaşmasına olanak sağlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde şehirde çok sayıda medrese, kütüphane,

²²⁴ Yûnus eş-Şeyh İbrâhîm es-Sâmerrâî, *Târîhu ulemâ-i Bağdâd fi'l-karni'r-râbi' aşar el-hicrî*, (b.y.: Matbaatü Vüzâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'd-Dînîyye, 1402/1982).

²²⁵ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 11.

²²⁶ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/391-401.

²²⁷ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 12-14.

hastane inşa edilmiştir.²²⁸ Bütün bunlar hemen her alanda Bağdat'ın İslam medeniyetinin merkezi haline geldiğini ortaya koyan örneklerdir.

Kûfe'de Hanefî mezhebinin ilk oluşum günlerinin akabinde Abbâsî halifelerinin mezhebe yakın tutumları ve Hanefî fakihleri kadılık gibi resmi görevlere getirmeleri, şehrin mezhebin gelişimi açısından da merkezi bir noktaya yükselmiştir. Öte yandan Bağdat'ın, sadece Hanefî mezhebi için önemli olduğunu söylemek isabetli olmayacaktır. Çünkü İmam Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) kendisi Bağdat'ta dünyaya gelmiş ve yine Bağdat'ta vefat etmiştir. Farklı İslam beldelerine ilmî seyahatler yapmasının dışında hayatının çoğunu Bağdat'ta geçirmiş ve ders halkasına da burada devam etmiştir.²²⁹ Dolayısıyla siyasi olduğu kadar ilmî ve kültürel açıdan da Bağdat şehrinin İslam dünyasının merkezi olduğu göze çarpmaktadır.

Kanaatimizce şunu ifade etmek yerinde olacaktır. Şehir tarihi hakkında yazılan pek çok eserde görüldüğü gibi Bağdat'ın özel oluşuna dair Hz. Peygamber'e (a.s.) isnad edilen bazı sözler nakledilmektedir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de benzer bir rivayete *Menâkibu Bağdâd* adlı küçük hacimli eserinde yer vermektedir. İbnü'l-Cevzî'nin mezkûr eserini neşreden Eserî (1904-1996) ise bu şekilde gelen rivayetlerin uydurma olma ihtimalinin yüksek olduğunu ifade etmektedir.²³⁰

1.3.3.2 Ekolün Önemli İsimleri

Ehl-i re'y fikhını öğrenmek için Irak topraklarına İslam coğrafyasının farklı bölgelerinden ilmî seyahatler yapıldığına çalışmanın değişik yerlerinde değinilmektedir. Örneklerini mezhebin ilk nesli diyebileceğimiz kurucu imamlar zamanında görmek mümkündür. Bununla birlikte mezhebin tanınan isimleri ve onların ilim silsileleri dikkate alınarak kendilerinden sonra gelen bazı âlimleri incelemenin daha faydalı olacağı kanısını taşımaktayız. Fakat bu, sayılanların dışında Irak'ta yetişen ve aldığı fikhî birikimi sonraki nesillere ulaştıran başkalarının bulunmadığı anlamına gelmemektedir.

²²⁸ Abdülkerim Özeydın, "Bağdat (Kültür ve Medeniyet)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/437-438.

²²⁹ Özeydın, "Bağdat (Kültür ve Medeniyet)", 4/439.

²³⁰ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, ed. Muhammed Behcet Eserî (Bağdat: Matbaatü Dâri's-Selâm, 1432), 5.

1.3.3.2.1 Îsâ b. Ebân (ö. 221/826)

Tam ismi, **Ebû Mûsa Îsâ b. Ebân b. Sadaka**'dır. Fıkıh eğitimini **İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî**'den (ö. 189/805) almıştır. Eğitim hayatının başlarında devrinin önemli ehl-i hadis âlimlerinden ders almış ve bu ekolü takip etmiştir. Onun re'y fikhına yönelişi Saymerî'nin (ö. 436/1045) ifadelerinde karşımıza çıkmaktadır. Îsâ b. Ebân istemeyerek de olsa arkadaşı Muhammed b. Semâa (ö. 233/848) tarafından İmam Muhammed'in ders halkasına götürülür. Îsâ b. Ebân, mecliste Hanefilerin hadise muhalefet ettiklerini düşündüğü 25 konuda soru sorar. İmam Muhammed'in verdiği cevaplardan çok etkilenir ve yanından ayrılmayarak fıkıh eğitimine devam etmeye karar verir.²³¹

Tahâvî (ö. 321/933), Mısır kadılığı yapan hocası Ebû Bekre Bekkâr b. Kuteybe'nin²³² (ö. 270/884) "İslâm'ın hakimiyetinden şu günümüze kadar Basra'ya Îsâ b. Ebân'dan daha fazla fıkıh bilgisine sahip bir kadı gelmemiştir" sözünü nakletmektedir.²³³ Kefevî (ö. 990/1582) ise benzer bir rivayeti zamanında ondan daha fakihi bulunmadığı şeklinde ifade etmektedir.²³⁴

Hanefilerin üçlü haber taksiminde meşhur haberi inkâr edenin tekfir edilemeyeceğine dair görüş Îsâ b. Ebân'a aittir ve mezhebin sahih görüşü olarak kabul edilmiştir.²³⁵

Kendisinden Tahâvî'nin hocası **Kâdî Ebû Hâzîm** (ö. 292/905) fıkıh eğitimi almıştır. Kûfe katipliği ve Basra kadılığı gibi idari görevlerde bulunmuştur. Çoğunluğun 221/826 senesini tercih etmesine rağmen İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), Îsâ b. Ebân'ın 220/835 yılında vefat ettiğini ileri sürmektedir.²³⁶

²³¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 132, 147; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/401; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/506.

²³² Ebû Bekre Bekkâr b. Kuteybe b. Esed el-Basrî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/458-461; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/538-539.

²³³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 149-150.

²³⁴ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/505.

²³⁵ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/507-508.

²³⁶ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 289.

1.3.3.2.2 Muhammed b. Semâa (ö. 233/848)

Tam adı, **Ebû Abdillâh Muhammed b. Semâa b. Ubeydillâh b. Hilâl b. Vekî‘ b. Bişr et-Temîmî el-Kûfî**’dir. Leknevî (ö. 1304/1886), dedesinin ismini Abdullah olarak kaydetmektedir.²³⁷ Fıkıh eğitimini İmam Ebû Hanîfe’nin ashabından **İmam Ebû Yûsuf, İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî** ve **İmam Hasan b. Ziyâd el-Lü’lûf**’den almıştır. Kendisinden Bekir b. Muhammed el-‘Ammî²³⁸ (ö. III/IX yy) ve Ebû Alî er-Râzî²³⁹ (ö. III/IX yy), gibi isimler fıkıh eğitimi almıştır.

Halife Mansûr (ö. 158/775) zamanında Bağdat’ın batı kesiminde kadılık görevine getirilmiş ve gözleri zayıflayıp azledilinceye kadar bu görevde kalmıştır. Vekî‘ (ö. 306/918), İbn Semâa’nın İmam Ebû Yûsuf’un oğlu Yûsuf’tan²⁴⁰ (ö. 192/808) bu görevi devraldığını, kendisinden sonra ise İsmâîl b. Hammâd b. Ebî Hanîfe’nin (ö. 212/827) aynı görevi yerine getirdiğini dile getirmektedir.²⁴¹

Tabakat kaynaklarında İbn Semâa’nın 130/747 senesinde doğup 233/848 senesinde vefat ettiği ve yüz yaşı aşkın bir ömür sürdüğü bilgisi bulunmaktadır.

²³⁷ Leknevî, *el-Fevâ’idü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, c. 70.

²³⁸ Kâdî Bekir b. Muhammed el-‘Ammî, Kâdî Ebû Hâzim’in (ö. 292/905) hocasıdır. el-Kâdî el-‘Ammî hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklarda vefat tarihi bilgisine rastlamadık. Ancak Muhammed b. Semâa’dan (ö. 233/848) fıkıh eğitimi aldığı, kendisinden de el-Kâdî Ebû Hâzim’in (ö. 292/905) Hanefî fikhını öğrendiği göz önüne alınırsa hicri üçüncü asrın ikinci yarısının başlarında vefat etmiş olması ihtimal dâhilindedir. Kefevî, Horasan’dan Hanefî fikhına dair eğitim alan hemen her âlimin silsilesinin el-‘Ammî’den geldiğini ifade etmektedir Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/467; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 1/542-545; Leknevî, *el-Fevâ’idü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 55.

²³⁹ Ebû Alî Abdullah b. Ca’fer er-Râzî hakkında bk. Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/300-301; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 1/554-555; Leknevî, *el-Fevâ’idü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 102.

²⁴⁰ Babası Ebû Yûsuf’tan Hanefî fikhını tahsil emiş ve Bağdat’ın batı kesiminde kadılık yapmıştır. İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 1/499.

²⁴¹ Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî Vekî‘, *Ahbârü’l-kudât*, ed. Abdülazîz Mustafa Merâğî (Kahire: el-Mektebetü’t-Ticâriyyetü’l-Kübrâ, 1947), 3/282.

1.3.3.2.3 Mûsâ b. Nasr er-Râzî (ö. III/IX yy)

Tam adı, **Ebû Sehl Mûsâ b. Nasr er-Râzî**'dir. **İmam Muhammed**'in ashâbı arasında sayılmaktadır.²⁴² Kendisinden ise Ebû Alî ed-Dekkâk er-Râzî²⁴³ (ö. III/IX yy) ve **Ebû Saîd el-Berdaî** (ö. 317/930) Hanefî fikhını tahsil etmişlerdir.

Ulaşabildiğimiz kaynaklardaki bilgiler tahsilini kimden yaptığı ve kimlerin kendisinden fıkıh aldığı ile sınırlıdır. Bununla birlikte sadece İmam Muhammed'den fıkıh alanlar arasında zikrediliyor olması eğitimin hayatının Bağdat'ta geçtiğini düşündürmekle birlikte İmam Muhammed'in resmi görevlerle Horasan ve civarında bulunmuş olması da Râzî'nin kendi topraklarında eğitim görmüş olmasını diğer bir ihtimal olarak korumaktadır.

Son olarak kendisinden rivayet edilen şu anekdotun manidar olacağı kanaatindeyiz: "Öğle namazından önceki dört rekâtı terk etmeyi âdet haline getiren kişinin şahitliği kabul edilmez."²⁴⁴

1.3.3.2.4 Kâdî Ebû Hâzim (ö. 292/905)

Tam ismi, **Ebû Hâzim el-Kâdî Abdülhamîd b. Abdülazîz b. Hâzim es-Sekûnî**'dir. Fıkıh eğitimini **İsâ b. Ebân** (ö. 221/826) ve Bekr b. Muhammed el-Ammî gibi isimlerden almıştır.

Vekî' (ö. 306/918) vefat tarihi olarak 272²⁴⁵ ve 292²⁴⁶ senelerini aktarmaktadır. Sekûnî nisbesi ise Kinde kabilesinin kollarından olan Sekûn'a dayanan soy kütüğüne işaret etmektedir.²⁴⁷ Kûfe, Bağdat'ın Şarkıyye ve Kerh kesimleri ile birlikte Dımaşk, Ürdün ve Filistin kadılık görevlerinde bulunmuştur.²⁴⁸

²⁴² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 164; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 139. Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 216.

²⁴³ Ebû Alî ed-Dekkâk er-Râzî hakkındaki tarihi bilgiler kısıtlıdır. Mûsâ b. Nasr er-Râzî'den fıkıh aldığı kendisinden de Ebû Saîd el-Berdaî'nin fıkıh aldığı aktarılmaktadır. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/69; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 337; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/540-542.

²⁴⁴ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/522; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 297; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/570.

²⁴⁵ Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, 3/198.

²⁴⁶ Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, 3/293.

²⁴⁷ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, *el-Ensâb*, ed. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1962), 7/164-165.

²⁴⁸ Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, 3/198-199.

Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) ve **Ebû Tâhir ed-Debbâs** (ö. IV/X yy) gibi öğrencileri kendisinden fıkıh eğitimi almıştır. Fıkıh dışında cebir, matematik ve sicil gibi pek çok ilimde de üstün bir birikime sahip olduğu ifade edilmektedir.

1.3.3.2.5 Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933)

Tam adı, **Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Mısırî et-Tahâvî**'dir. 10 Rebûlevvel 239 senesinde bugün Kahire'nin güneyinde kalan Yukarı Mısır bölgesindeki Tahâ köyünde dünyaya gelmiştir.²⁴⁹ Kaynaklarda doğum tarihi olarak 229 senesi de rivayet edilmektedir.²⁵⁰ Seksenli yaşlarında vefat ettiğine dair kaynakların ortak görüşü dikkate alınacak olursa 239 senesi daha doğru olmalıdır.

Fıkıh eğitimine Mısır'da ehl-i hadis mesleğince başladı. İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) önde gelen talebelerinden ve aynı zamanda dayısı olan el-Müzenî'den (ö. 264/878) fıkıh eğitimi alarak başladığı fıkıh tedrisine Hanefî mezhebi görüşüne göre devam etmiştir. Bu değişikliğin sebebi olarak şöyle bir olay anlatılmaktadır: Kendisini sürekli Hanefî fıkıhına dair kitapları mütalaa ederken gören hocası Müzenî'nin "Senden bir şey olmaz" demesine kızan Tahâvî'nin Hanefî mezhebine geçtiği ifade edilmektedir.

Mısır kadılığı yapan Bekkâr b. Kuteybe²⁵¹ (ö. 270/884) ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebî İmrân el-Bağdâdî'den²⁵² (ö. 280/893) Hanefî fıkıhını öğrendikten sonra Şam'da **Kâdî Ebû Hâzim**'den (ö. 292/905) eğitim almıştır.

321 senesi Zilkade ayının ilk günlerinde Kâhire'de vefat etmiştir. Ancak İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]) vefat tarihi olarak 322 senesini vermektedir.²⁵³

²⁴⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/53; Davut İltaş, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 385.

²⁵⁰ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 100; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/23; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 32.

²⁵¹ Mısır kadılarından Ebû Bekre Bekkâr b. Kuteybe 182 senesinde Basra'da doğmuş ve İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den Hanefî fıkıhını öğrenmiştir. Mısır kadılığı yapmış ve burada 270 senesinde vefat etmiştir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/458-461.

²⁵² Saymerî (ö. 436/1045), kendisini Tahâvî'nin hocası ve zamanında Mısır Hanefîlerinin reisi olarak anmaktadır. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 165.

²⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 292.

Kendisinden oğlu Ebü'l-Hasen et-Tahâvî²⁵⁴ (ö. IV/X yy), Ebû Bekir ed-Dâmegânî²⁵⁵ (ö. IV/X yy) ve Ebû Tâlib el-Berdaî²⁵⁶ (ö. IV/X yy) fıkıh eğitimi almışlardır.

1.3.3.2.6 Ebû Tâhir ed-Debbâs (ö. IV/X yy)

Tam ismi, **Ebû Tâhir ed-Debbâs el-Kâdî Muhammed b. Muhammed b. Süfyân**'dır. Hanefî fikhını **Ebû Hâzim el-Kâdî**'den (ö. 292/905) almıştır. Kendisinden ise Kâdî'l-Harameyn Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri²⁵⁷ (ö. 351/962) ve Ebû İshâk el-Mühellebî²⁵⁸ (ö. IV/X yy) gibi isimler fıkıh eğitimi almışlardır. Fıkıh silsilesi, Abdullah b. el-Hüseyn en-Nâsîhî²⁵⁹ (ö. 447/1055) ve oğlu Ebû Bekir Muhammed en-Nâsîhî²⁶⁰ (ö. 484/1091) gibi fakihler vasıtası ile Horasan/Belh ekolünde devam etmiştir.²⁶¹

Şam kadılığı görevinde bulunmuştur.²⁶² Kaynaklar Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) ve Ebû Tâhir ed-Debbâs'ı akran ve Ebû Saîd el-Berdaî'nin (ö. 317/930) öğrencileri olarak saymaktadır. Ayrıca her iki fakihi zamanlarında Irak Hanefîlerinin

²⁵⁴ Tahâvî'nin oğlu hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/541-542; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/61.

²⁵⁵ Kerhî ve Tahâvî'nin öğrencilerinden olan Dâmegânî'nin doğum ve vefat tarihleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak Bağdat'ta mezhebin ileri gelenlerinden olduğu ve hocası Kerhî'nin felç geçirmesinden sonra fetva vekili olduğu aktarılmaktadır. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 169; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/59-60.

²⁵⁶ Hakkında sınırlı malumat bulunan Ebû Tâlib el-Berdaî, Tahâvî'nin ashabından sayılmaktadır. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/224; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/60.

²⁵⁷ Ebü'l-Hüseyn Kâdî'l-Harameyn Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/25-26; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/284-286.

²⁵⁸ Ebû İshâk el-Hatîb İbrahim b. Muhammed b. Hamdân el-Mühellebî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/101-102; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/79-80.

²⁵⁹ Ebû Muhammed Abdillâh b. el-Hüseyn en-Nâsîhî el-Horasânî hakkında bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 11/106; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/660; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/305-306.

²⁶⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. el-Hüseyn en-Nâsîhî en-Nisâbüri hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/19-20; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/184-185.

²⁶¹ Huzeyfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 172.

²⁶² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 168; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/324; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/36.

reisi²⁶³ olarak anmaktadır. Fakat Ebû Tâhir ed-Debbâs, sahih akide sahibi ve Ehl-i Sünnet mensubu olarak zikredilirken²⁶⁴ Kerhî hakkında ise herhangi bir yorum göze çarpmamaktadır.²⁶⁵ Mu‘tezile inancına sahip olduğu ileri sürülen Kerhî’nin Hanefî mezhebinde sahip olduğu konum dikkate alındığında Hanefî tabakat yazarlarının bu tutumu yadırganmamalıdır.

1.3.3.2.7 Ebû Saîd el-Berdaî (ö. 317/930)

Tam ismi, **Ebû Saîd Ahmed b. el-Hüseyn el-Berdaî**’dir. Berdaî nisbesi, Azerbaycan beldelerinden olan Berdaa’ya nisbetinden gelmektedir.²⁶⁶ Hanefî fikhını, Ebû Alî ed-Dekkâk (ö. III/IX yy), **Mûsâ b. Nasr er-Râzî** (ö. III/IX yy) ve **Kâdî Ebû Hâzim**’den (ö. 292/905) almıştır.²⁶⁷ Kendisinden de **Ebü’l-Hasen el-Kerhî** (ö. 340/952) fıkıh tahsil etmiştir. Öte yandan Berdaî’nin İsmâil b. Hammâd’dan (ö. 212/827) fıkıh eğitimi gördüğüne dair rivayetler bulunmaktadır. Ancak Berdaî’nin hayatının ileri dönemlerinde Bağdat’a geldiği ve İsmâil b. Hammâd’ın vefat ettiği tarih dikkate alındığında bu rivayet ihtiyatla ele alınmalıdır.

Kureşî (ö. 775/1373), Ebû Saîd el-Berdaî’nin, (ö. 317/930) Irak Hanefîlerinin mütekaddim tabakasına dâhil olduğunu ve zamanında Irak Hanefîlerinin reisi kabul edildiğini aktarmaktadır.²⁶⁸ Aynı şekilde İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) da onu Irak Hanefîlerinin reisi olarak anılan isimler arasında saymaktadır.²⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) kendisinin amelde Hanefî, i’tikad alanında ise Mu‘tezilî olduğunu kaydetmektedir.²⁷⁰

²⁶³ Kaynaklarda رئاسة الحنفية انتهت إليه رئاسة الحنفية gibi ibarelerle geçmektedir. Makdisi, söz konusu riyaset kavramını batı üniversitelerinde verilen “doktor” unvanı ile kıyaslayarak bir sahada uzman ve önde gelen kişi gibi anlamlarına vurgu yapmaktadır. Bk. George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, ed. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 202–205.

²⁶⁴ Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 3/323; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 2/35.

²⁶⁵ Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/493-494; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 2/26-29.

²⁶⁶ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 2/146.

²⁶⁷ Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/164; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 1/558-559.

²⁶⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/163.

²⁶⁹ İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 1992, 200.

²⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/160.

Ebû Saîd el-Berdaî'nin Bağdat'a yerleşmesi kaynaklarda şu rivayetler ekseninde aktarılmaktadır:

Berdaî, hac maksadıyla çıktığı yolculuğunda Bağdat'a ulaştığında mecliste ümmü veledin satılması hakkında bir tartışmaya şahit olmuştur. Hanefî mezhebine mensup birinin Dâvûd b. Alî ez-Zahirî'ye²⁷¹ (ö. 270/884) ümmü veledin satışının hükmüne dair yönelttiği soruyu Dâvûd ez-Zâhirî, satışın caiz olduğu ve bu hüküm üzerinde icmâ bulunduğu şeklinde cevapladıktan sonra icmâ ile sabit olan bir hükmün ancak bunu nakzeden başka bir icmâ ile değişebileceği belirtmiştir. Mecliste hazır bulunan Ebû Saîd el-Berdaî ise bu cevaba itiraz ederek ehl-i re'yin bu hükmün hilafına icmâ ettiklerini ifade etmiştir. Görüşlerini zayıf bulduğu Zahirî taraftarlarının Bağdat'ta sayıca fazla olduğuna kanaat getirdiği için hacca gitmekten vazgeçmiş ve uzun bir süre Bağdat'ta kalarak burada ilmî faaliyetlerine devam etmiştir.²⁷²

Ebû Saîd el-Berdaî, hac için yola çıktığı 317 senesinde İsmâilî Bahreyn Karimatîlerinin önderi Ebû Tâhir el-Cennâbî (ö. 332/944) tarafından gerçekleştirilen Ka'be baskınında²⁷³ şehit edilmiştir.²⁷⁴

1.3.3.2.8 Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952)

Tam ismi, **Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl b. Delhem el-Kerhî**'dir. Kerhî nisbesi, Bağdat'ın köylerinden olan Kerh-i Cüddân'a dayanan kökeninden kaynaklanmaktadır.²⁷⁵ Fıkıh eğitimini **Ebû Saîd el-Berdaî** (ö. 317/930) ve **Kâdî Ebû Hâzim** (ö. 292/905) gibi önemli fakihlerden almıştır. Kendisinden ise

²⁷¹ Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî ez-Zâhirî hakkında bilgi için İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, 2/255-257; Zehebî, *Şiyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 13/97-108.

²⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 5/160; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/164-165; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/559.

²⁷³ Şiânın aşırı kollarından olan Karimatîlerin gerçekleştirdiği bu baskında hacıların malları ve Mekke ahalisinin malları yağmalanmış, Mescid-i Haram'ın içerisine varana kadar her yerde hacılar öldürülmüştür. İsteklerini yerine getirmeyen dönemin Mekke emiri de onların bu zulmünden nasibini almıştır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/742.

²⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 5/160; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/165; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/559.

²⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 11/75.

Ebû Alî eş-Şâşî²⁷⁶ (ö. 344/955), **Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs** (ö. 370/981) ve Ebû Bekir ed-Dâmegânî (ö. IV/X yy) gibi âlimler fıkıh eğitimi almışlardır.

Bu noktada karşılaşılan bir karışıklığa işaret etmek isabetli ve yerinde olacaktır. Şöyle ki; Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî el-Kebîr'in (ö. 478/1085) Kerhî'den fıkıh alanlar arasında sayılması rivayet tarihi açısından zor gözükmektedir. Kanaatimizce bu karışıklık, Kureşî'nin (ö. 775/1373) *Cevâhir*'de Ebû Bekir ed-Dâmegânî yerine Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'yi zikretmesinden kaynaklanmaktadır.²⁷⁷ Doğrusu ise Saymerî'nin (ö. 436/1045) belirttiği şekliyle Kerhî'nin öğrencisi Dâmegânî'nin Ebû Bekir ed-Dâmegânî olmasıdır.²⁷⁸

Kerhî'nin Ebû Hâzım el-Kâdî (ö. 292/905) ve Ebû Saîd el-Berdâî'den (ö. 317/930) sonra Irak Hanefîlerinin riyasetini temsil ettiği kaydedilmektedir.²⁷⁹ Aynı şekilde Kerhî, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) Irak Hanefîlerinin reisi olarak saydığı isimlerden birisidir.²⁸⁰

Irak Hanefîlerinin çoğu hakkında olduğu gibi Kerhî hakkında da amelde Hanefî olmasına rağmen inanç alanında Mu'tezilî olduğu söylenmektedir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Kerhî'nin Kelamî açıdan bidat ehlinden olmasının yanında zamanındaki Mu'tezile mensuplarının imamı olduğunu aktarmaktadır.²⁸¹ İbn Hacer (ö. 852/1449), Kerhî'nin Mu'tezilî olduğuna dair sözün Ebû'l-Hasan b. el-Furât'a ait olduğunu ifade etmektedir.²⁸² Ençakar da Irak Hanefîlerinin reisi olan bir fakihin eserlerinin günümüze ulaşamamasın onun i'tizâlî fikirleri ile doğrudan ilişkili olduğunu düşünmektedir.²⁸³

Ömrünün sonlarında doğru hastalanıp felç olduğunda tedris için Ebû Alî eş-Şâşî'yi (ö. 344/955), fetva için ise Ebû Bekir ed-Dâmegânî'yi (ö. IV/X) yerine

²⁷⁶ Tam adı, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâşî'dir. Hakkında bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/60; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefîyye*, 1/261; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/63-64.

²⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefîyye*, 2/493.

²⁷⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 169.

²⁷⁹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefîyye*, 2/493; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/26.

²⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/76.

²⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/76.

²⁸² İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/321.

²⁸³ Orhan Ençakar, "Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasarü'l-Kerhî", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 37 (2017), 10.

bırakmıştır. Şâşî hakkında ise “Mesâili Ebû Alî’den daha iyi hıfzetmiş bir kimse yanımıza gelmedi” demiştir.²⁸⁴ Ancak Apaydın, Saymerî’nin (ö. 436/1045) Ebû Alî eş-Şâşî için kullandığı bu nitelemeyi mezhep görüşlerini en iyi bilen kişi şeklinde Dâmegânî için söylenmiş olarak aktarmaktadır.²⁸⁵

15 Şa‘bân 340/16 Ocak 952 gecesi Bağdat’ta vefat eden Kerhî, kendisine teklif edilen hiçbir resmi görevi kabul etmemiş, ashabından bu görevleri kabul edenler ile arasına mesafe koymuştur.²⁸⁶

1.3.3.2.9 Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981)

Tam ismi, **Ebû Bekir el-Cessâs Ahmed b. Ali er-Râzî**’dir. Hanefî kaynaklarda kendisine yapılan atıflarda farklı şekillerde anılmaktadır. Bazen künyesi ve nisbesi ile birlikte Ebû Bekir er-Râzî şeklinde, bazen sadece lakabı ile el-Cessâs şeklinde bazen de lakabı ve nisbesi ile birlikte er-Râzî el-Cessâs şeklinde zikredilmektedir. Kureşî (ö. 775/1373), Ebû Bekir er-Râzî ile Cessâs’ın aynı kişi olmadığına dair kendisine yöneltilen itiraz üzerine Hanefî mezhebinin gerek usûl gerek fûrû kaynaklarından atıflarla bunun doğru olmadığını, Ebû Bekir er-Râzî ile Cessâs’ın aynı kişi olduğunu ortaya koymaktadır.²⁸⁷

Cessâs, 305/917 senesinde dünyaya gelmiştir. Kefevî (ö. 990/1582) de onun Bağdat’ta doğduğunu zikretmektedir.²⁸⁸ Bağdat’a 325/936 senesinde geldiğine dair bütün kaynaklarda görülen nakiller dikkate alınrsa bu bilgi ihtiyatla ele alınmalıdır. Fıkıh eğitimini Ebû Sehl ez-Züccâcî²⁸⁹ (ö. IV/X yy) ve **Kerhî**’den (ö. 340/952) almıştır. Hocasından sonra Irak Hanefîlerinin riyâseti Cessâs’a geçmiştir. Kendisinden ise **Ebû**

²⁸⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 169.

²⁸⁵ Hacı Yunus Apaydın, “Kerhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/285.

²⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 2/494; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 2/27.

²⁸⁷ Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 1/221-222.

²⁸⁸ Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 2/94.

²⁸⁹ Ebû Sehl ez-Züccâcî hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Ebû’l-Hasen el-Kerhî’den (ö. 340-952) Hanefî fikhını öğrendikten sonra Nîsâbur’a döndüğü ve vefatına kadar buradan ayrılmadığı belirtilmektedir. Kendisinden ise Cessâs’ın fıkıh aldığı aktarılmaktadır. Saymerî (ö. 436/1045), Nîsâbur Hanefî silsilesinin Ebû Sehl ez-Züccâcî ile Kâdî’l-Harameyn Ebû’l-Hüseyn en-Nîsâbûrî’den (ö. IV/X yy) geldiğini aktarmaktadır. Bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 171; Şîrâzî, *Tabakâtü’l-fukahâ*, 144; Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 4/51-52; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 2/61-63.

Bekir el-Hârezmî (ö. 403/1012), **Ebû Abdillâh el-Cürcânî** (ö. 398/1008), Ebû Ca'fer en-Neseffî²⁹⁰ (ö. 414/1023) ve Ebü'l-Hüseyn el-Kemârî²⁹¹ (ö. 417/1026) gibi isimler fıkıh eğitimi almışlardır. Sadece öğrencileri arasındaki bu isimler dikkate alındığında mezhebin ağırlık merkezinin dördüncü asrın ilk yarısından itibaren doğuya doğru kaydığı dikkati çekmektedir. 7 Zilhicce 370 senesinde 65 yaşında iken Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenaze namazını öğrencilerinden Ebû Bekir el-Hârezmî kıldırıştır.

Kerhî hakkında ileri sürülen i'tizâlî görüşlere sahip olduğuna dair rivayetlerin benzerleri Cessâs hakkında da ortaya atılmıştır. Ancak bu noktada Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) tutumu dikkat çekicidir. Zira Bağdâdî, Kerhî'nin Mu'tezilî olduğunu açıkça dile getirirken öğrencisi Cessâs'ın i'tikâdî görüşü hakkında herhangi bir rivayet aktarmamaktadır.²⁹²

Kendisine teklif edilen kadılık gibi resmi görevler karşısında hocası Kerhî'nin tavrını devam ettirmiş ve herhangi bir resmi yetkiyi kabul etmemiştir. Bununla birlikte zühd ve takva sahibi olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır.

1.3.3.2.10 Ebû Abdillâh el-Cürcânî (ö. 398/1008)

Tam adı, **Ebû Abdillah Muhammed b. Yahyâ b. Mehdî el-Cürcânî**'dir. Hanefî fikhını **Ebû Bekir er-Râzî**'den (ö. 370/981) almıştır. Kendisinden ise **Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî** (ö. 428/1037) ve Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed en-Nâtîfî²⁹³ (ö. 446/1054) gibi âlimler fıkıh eğitimi almışlardır.

²⁹⁰ Tam adı, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseffî'dir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/67-68; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 233-234; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/145-148; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 157.

²⁹¹ Tam adı, Muhammed b. Ahmed b. et-Tayyib b. Ca'fer el-Vâsitî el-Kemârî'dir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/36; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/152; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 155-156.

²⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/513-515.

²⁹³ Tam adı, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî et-Taberî'dir. Irak Hanefîlerinin önde gelen isimlerinden kabul edilmektedir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/297-298; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 102; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/193-196; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 36.

Burhâneddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197), Ebû Abdillâh el-Cürcânî'yi tahrîc²⁹⁴ ashabından saymaktadır.²⁹⁵ Bağdat'ta ikamet etmiş, Hanefî fikhî öğretimine burada devam etmiştir. Ömrünün sonlarına doğru felç geçirdiği rivayet edilmektedir. 20 Recep 398/31 Mart 1008 Çarşamba günü vefat etmiş ve İmam Ebû Hanîfe'nin kabrinin yakınlarına defnedilmiştir.²⁹⁶

1.3.3.2.11 Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî (ö. 428/1037)

Tam adı, **Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân el-Kudûrî el-Bağdâdî**'dir. Fıkıh eğitimini **Ebü Abdillâh el-Cürcânî**'den (ö. 398/1008) almıştır. Kendisinden ise Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta' el-Bağdâdî²⁹⁷ (ö. 474/1081) fıkıh tahsil etmiş ve hocasının meşhur *el-Muhtasar*'ını şerh etmiştir.

Nisbesi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bir rivayete göre mesleği olan tencere satıcılığına binaen bu nisbe ile anılmaktadır.²⁹⁸ Diğer bir rivayete göre ise Bağdat yakınlarındaki Kudûra köyüne nisbetle anılmaktadır.²⁹⁹ 362/972 senesinde Bağdat'ta dünyaya gelmiş, 15 Recep 428/4 Mayıs 1037 tarihinde yine Bağdat'ta vefat etmiştir. Aynı gün Derb-i Ebî Halef'te bulunan evinin yakınlarına defnedilmiştir.³⁰⁰ İbn Hallikân (ö. 681/1282) kabrinin buradan taşınarak Ebû Bekir el-Hârezmî'nin (ö.

²⁹⁴ Tahrîc, mezhebin ilk asıllarında bulunmayan sonradan ortaya çıkan olayın hükmünü mezhebin kurallarına göre belirleme ehliyeti anlamında fıkıh terimi. Ayrıntılı bilgi için bk. Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, 1/314; Ömer Nasuhi Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 194.

²⁹⁵ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, ed. Tallâl Yusuf (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/51.

²⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/683; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/397-398; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/143-144; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 202.

²⁹⁷ Tam ismi, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Akta' el-Bağdâdî'dir. Sol eli kesik olduğu için el-Akta' lakabı ile meşhur olmuştur. Elinin kesilmesi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bk. Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, ed. Ahmed Arnâût - Mustafa Türkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 8/78; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1-311-312; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 103-104; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 40.

²⁹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/352.

²⁹⁹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/190.

³⁰⁰ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/249.

403/1012) Mansûr caddesindeki kabrinin yakınlarında bir türbeye taşındığını aktarmaktadır.³⁰¹

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Kudûrî'nin zamanındaki Irak Hanefîlerinin reisi olduğunu aktardıktan sonra bizzat kendisinin de Kudûrî'den nakilde bulunduğunu ve onun sadûk bir râvi olduğunu belirtmektedir.³⁰² Hâtîb'in hadisçi kimliği düşünülecek olursa sadûk ile kendisinden nadiren zayıf rivayetlerin sadır olduğuna işaret etmektedir.

1.3.3.2.12 Ebû Bekir el-Hârezmî (ö. 403/1012)

Tam adı, **Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ b. Muhammed el-Hârezmî**'dir. Fıkıh eğitimini **Ebû Bekir er-Râzî**'den (ö. 370/981) almıştır. Kendisinden ise oğlu Ebü'l-Kâsım el-Hârezmî³⁰³ (ö. 423/1031) ve **Hüseyin b. Ali es-Saymerî** (ö. 436/1045) fıkıh tahsili görmüştür. Cessâs'tan sonra Irak'ta Hanefîlerin ders halkası imameti ve riyaseti kendisine geçmiştir.³⁰⁴

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) hocası Berkânî'nin (ö. 425/1034) Ebû Bekir el-Hârezmî'yi i'tikadı iyi, yolu güzel birisi olarak tanıttığını dile getirmektedir.³⁰⁵

Vefatı ile ilgili ayrıntılı bilgileri bize öğrencisi Saymerî aktarmaktadır. Ebû Bekir el-Hârezmî, 18 Cemâziyelevvel 403/5 Aralık 1012 Cuma günü Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenaze işlemlerini öğrencilerinden oluşan büyük bir topluluk yerine getirmiş, cenaze namazını ise oğlu ve öğrencisi Ebü'l-Kâsım el-Hârezmî kıldırmıştır. Namazın ardından Derb-i Abde'de bulunan evinin yakınlarına defnedilmiştir.³⁰⁶

³⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*, 1/79.

³⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/31.

³⁰³ Tam adı, Ebu'l-Kâsım Mes'ûd b. Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî'dir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/473; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/212-213; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 213.

³⁰⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 172-173; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/405; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/374-375; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/141-142.

³⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/405.

³⁰⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 172-173.

1.3.3.2.13 Ebû Abdillâh es-Saymerî (ö. 436/1045)

Tam ismi, **Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed b. Ca'fer es-Saymerî**'dir. Saymerî nisbesi, Basra şehrinin yakınlarında bulunan nehirlerden olan Saymera'dan gelmektedir.³⁰⁷ Hanefî fikhını **Ebû Bekir el-Hârezmî**'den (ö. 403/1012) almıştır. Medâin ve Kerh kadılıklarında bulunmuştur. **ed-Dâmegânî el-Kebîr** (ö. 478/1085) ve Ebü'l-Hasen es-Sandelî en-Nîsâbü'rî³⁰⁸ (ö. 484/1091) gibi isimler de kendisinden Hanefî fikhî eğitimi görmüştür. Saymerî, zamanındaki Hanefî fukahanın reisi olarak anılmaktadır.³⁰⁹

Bağdat'ta Derb-i Abde mescidinde fikh dersleri verdiğini Saymerî'nin kendisi aktarmaktadır. Daha da önemlisi kendisine varıncaya kadar bu mescitte Hanefî fikhına dair eğitim veren hocalarının silsilesini sunmaktadır. Kendisinden sırasıyla Ebû Saîd el-Berdaî (ö. 317/930), Ebû Amr et-Taberî³¹⁰ (ö. 340/951), Kâdî Ebû Muhammed Sehl b. İbrâhîm³¹¹ (ö. IV/X yy), Ebû Alî eş-Şâşî (ö. 344/955), Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981) ve son olarak hocası Ebû Bekir el-Harezmî'nin (ö. 403/1012) fikh dersleri verdiğini aktarmaktadır.³¹²

Hakkında i'tizalî görüşlere sahip olduğuna dair nakiller bulunan Hanefî fakihlerden birisi de Saymerî'dir. Bugün Irak Hanefileri hakkında elimizde bulunan en eski tarihli tabakat eserlerinden birisi olan *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*'de Mu'tezile mensubu olduğu bilinen âlimlere yaklaşımının buna etki etmiş olması mümkündür.

Saymerî, 21 Şa'bân 436/13 Mart 1045 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş ve Derb-i Zerrâdiyn'de bulunan evinin yakınlarına defnedilmiştir.³¹³

³⁰⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/365.

³⁰⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/554-559.

³⁰⁹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/117-118; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 163; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/156-157.

³¹⁰ Kerhî (ö. 340/952) hayatta iken Bağdat'ta kendisinin de fikh dersleri verdiği aktarılan Ebû Amr Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahmân et-Taberî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/291-293; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/35.

³¹¹ Ebû Muhammed Kâdî Sehl b. İbrâhîm hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/238-239; Takıyyüddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî el-Gazzî el-Mısırî Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, ed. Abdülfettâh Muhammed Hulv (Riyad: Dâru'r-Rifâi, 1983), 4/59.

³¹² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 172.

³¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/635.

1.3.3.2.14 ed-Dâmegânî el-Kebîr (ö. 478/1085)

Tam adı, **Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilmelik b. Abdilvehhâb ed-Dâmegânî el-Kebîr**'dir. Dâmegânî nisbesini, bugün İran sınırları içerisinde kalan Kûmis bölgesinin merkezi konumundaki Dâmegân'dan almaktadır.³¹⁴ Fıkıh eğitimini **Kudûrî** (ö. 428/1037) ve **Saymerî**'den (ö. 436/1045) almıştır. Kendisinden ise Ebü'l-Hüseyn es-Sekafî³¹⁵ (ö. 497/1104) ve Ebü'l-Kâsım es-Simenânî³¹⁶ (ö. 499/1106) gibi isimler fıkıh tahsil etmişlerdir.

Hocası Saymerî'den sonra Irak Hanefîlerinin riyaseti kendisine geçmiştir. 447 senesinde İbn Mâkûlâ'nın³¹⁷ (ö. 475/1082 sonra) yerine geldiği Bağdat kadılığını otuz yıl kadar devam ettirmiştir. 24 Receb 478 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.

Bazı çalışmalarda kendisi ile Ebü'l-Hasen el-Kerhî'nin (ö. 340/952) öğrencilerinden olan Ebû Bekir ed-Dâmegânî'nin (ö. IV/X yy) karıştırıldığı görülmektedir. Söz konusu karışıklık, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin internet sürümünde de tekrarlanmaktadır. Kerhî maddesi için hazırlanan sayfanın ilgili madde yönlendirmesinde Dâmegânî el-Kebîr, Ebû Bekir ed-Dâmegânî ile karıştırılmıştır.³¹⁸ Kerhî'nin felç olduğu zaman ders için Ebû Alî eş-Şâşî'yi (ö. 344/955), fetva için ise Ebû Bekir ed-Dâmegânî'yi (ö. IV/X yy) yerine geçirdiği düşünüldüğünde Dâmegânî el-Kebîr için yapılan yönlendirmenin hatalı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Dâmegânî ile birlikte mezhebin ağırlık merkezinin değiştiği ve Orta Asya bölgelerinde kurulan Hanefî medreselerin mezhep içerisinde hâkim bir rol kazandığı görülmektedir.³¹⁹ Zira mezhep içerisindeki fıkıh silsileleri artık Mâverâünnehir meşâyihî kanalıyla ilerlediği belirtilirken Irak Hanefîlerinden ikisi bu durumun dışında

³¹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/289.

³¹⁵ Kûfe kadılığı yapan Ebü'l-Hüseyn es-Sekafî hakkında bilgi için bk. Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/31-32.

³¹⁶ Tam adı, Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ahmed es-Simenânî'dir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/605-610; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/381-385; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 123-124.

³¹⁷ Tam adı, Ebû Nasr Ali b. Hibetillâh b. Ali b. Ca'fer el-İclî olan İbn Mâkûlâ hakkında bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mim mâ sebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, 3/305-306.

³¹⁸ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), "Kerhî", <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerhi> (Erişim 20.04.2021).

³¹⁹ Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanife'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", 176.

tutulmaktadır. Bunlardan birisi Mevsilî (ö. 683/1284), diğeri ise İbnü's-Sââtî'dir (ö. 694/1295). Bununla birlikte hem kendi fıkıh aldıkları isimlerin hem de kendilerinden fıkıh alan isimlerin çoğunlukla Mâverâünnehir asıllı oldukları göze çarpmaktadır.³²⁰ Bunu dikkate alarak hoca-talebe ilişkisi çerçevesinde Dâmegânî'ye kadar geçen isimlerin şema hâlinde şu şekilde sunulması mümkündür:

Tablo 4: Irak Hanefileri İçin Hoca-Talebe İlişkileri

³²⁰ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/310-314.

1.3.3.2.15 Diğer Önemli İsimler

Irak bölgesinde yetişen ve mezhep üzerinde etkili olan isimlerden birisi Mevsilî'dir (ö. 683/1284). Tam ismi, **Ebü'l-Fadl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd b. Mahmûd el-Mevsilî**'dir.

Hanefî fıkıh eğitimini Cemâlüddîn el-Hasîrî'den³²¹ (ö. 636/1238) almıştır. Hasîrî aslen Buhara kökenlidir ve fıkıh eğitimini Mâverâünnehir bölgesinde **Kâdîhan** (ö. 592/1196) gibi önemli fakihlerden almıştır. Daha sonra yerleştiği Dımaşk'ta ilmî faaliyetlerine devam etmiş ve Nûriyye medresesinde ders vermiştir. Dımaşk'ta bulunduğu sırada Eyyübî emiri el-Melikü'l-Muazzam Şerefüddîn İsâ (ö. 624/1227) da kendisine hürmet göstermiş ve derslerine katılmıştır.

Mevsilî, eğitimini tamamladıktan sonra bir dönem Kûfe kadılığı yapmış, görevden alındıktan sonra Bağdat'a gelmiş, vefatına kadar Meşhed-i Ebû Hanîfe medresesinde ders ve fetva vermeye devam etmiştir. 19 Muharrem 683/7 Nisan 1284 tarihinde vefat etmiştir.³²²

Irak bölgesi için bir diğer önemli isim ise İbnü's-Sââtî'dir (ö. 694/1295). Tam ismi, **Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Ali b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî**'dir. Sââtî, babası Ali b. Tağlib'in Bağdat'ın meşhur Müstansırıyye medresesinin giriş kapısındaki saati yapması dolayısıyla aldığı nisbedir. Bu sebeple oğluna da İbnü's-Sââtî denmiştir. Hanefî fikhını Zahîruddîn en-Nevcâbâzî³²³ (ö. 683/1284 sonra) ve **Ebü'l-Berekât en-Nesefî**'den (ö. 710/1310) tahsil etmiştir. İlk

³²¹ Ebü'l-Mehâmid Cemâlüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdisseyid el-Hasîrî el-Buhârî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/431-433; Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim* (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1962), 69; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/136-144; Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*, 2/643; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 205.

³²² Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/349-350; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 31; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/296-297; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 4/239; Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*, 2/466-467; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 106-107.

³²³ Ebü'l-Muzaffer Zahîruddîn Muhammed b. Ömer b. Muhammed en-Nevcâbâzî el-Buhârî, fıkıh eğitimini Şemsüleimme el-Kerderî'den almıştır. Daha sonra diğer İslam beldelerinde bulunmuştur. Bağdat Müstansırıyye medresesinde hocalık yapmıştır. İbnü's-Sââtî ile hoca-talebe ilişkisi bu medresede bulunduğu zamana dayanmaktadır. Bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/290-291; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/277-278.

bakışta İbnü's-Sââtî ile hocası arasında zamansal bir çelişki görülmektedir. Ayrıca Neseî'nin Bağdat'a gelişi de İbnü's-Sââtî'nin vefatından sonradır. Ancak Kefevî bu durumdaki müşkili çözen rivayeti bize ulaştırmaktadır. Şöyle ki; Neseî, Buhara şehrindeki siyasi istikrarsızlık ve Moğol baskısından kurtulmak için Kirmân'a geçmiştir. Burada Kutbiyye-i Sultâniyye medresesinde hocalık görevinde bulunmuştur. İbnü's-Sââtî'nin kendisinden eğitim görmesi ve 683/1284 senesinde *Kenzü'd-dekâ'ik* icazetini alışı da bu döneme karşılık gelmektedir.³²⁴ İbnü's-Sââtî daha sonra tekrar Bağdat'a dönmüş, Müstansiriyye medresesinde ders vermeye devam etmiştir. Bir müddet Bağdat kâdılkudâtlığı görevinde de bulunmuştur. Kendisinin yetiştirdiği isimler arasında İbnü's-Sebbâk³²⁵ (ö. 750/1349) ve Rüknuddîn es-Semerkindî³²⁶ gibi isimler bulunmaktadır.³²⁷

³²⁴ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/307; Murteza Bedir, "Neseî, Ebü'l-Berekât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/567.

³²⁵ İbnü's-Sebbâk Tâcuddîn Ali b. Sencer el-Bağdâdî hakkında kaynaklarda farklı bilgiler aktarılmaktadır. Kefevî (ö. 990/1582) ve Leknevî (ö. 1304/1186) doğum tarihi 561 senesi olarak aktarmaktadırlar. Ancak Kefevî'nin İbn Sebbâk'ın Zahiruddîn el-Buhârî'den (ö. 619/1222) ders aldığı ve İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) de ondan ders aldığı şeklindeki aktarımları incelendiğinde bunun çok sağlıklı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira Kefevî ve Leknevî, İbnü's-Sââtî'nin kendisinden ders aldığı aktarımlarken diğer tabakat müellifleri bunun aksine İbnü's-Sebbâk'ın İbnü's-Sââtî'den ders aldığı belirtmektedirler. Öte yandan İbnü's-Sebbâk'ın 660 veya 661 yılında doğduğunu aktarmaktadırlar. Kanaatimizce bu karışıklığa neden olan ise Zahiruddîn el-Buhârî (ö. 619/1222) ile Zahiruddîn en-Nevcâbâzî el-Buhârî'nin (ö. 683/1284 sonra) karıştırılmasıdır. Irak Hanefileri arasında yer alan ve Müstansiriyye medresesi müderrislerinden olan İbnü's-Sebbâk hakkında sağlıklı bilgiler çağdaş İbn Râfi' es-Sellâmî'de (ö. 774/1372) karşımıza çıkmaktadır. İbnü's-Sebbâk'ın kendilerinden ilim aldığı hocalarını, ezberlediği metinleri aktarmaktadır. Sonuç itibarı ile İbnü's-Sebbâk hem Zahiruddîn en-Nevcâbâzî'den hem de İbnü's-Sââtî'den fıkıh almıştır. Kefevî'nin aktardığı bilgilerin bunlar ışığında tashih edilmesi gerekmektedir. Bk. Ebü'l-Meâlî Takıyyuddîn Muhammed b. Râfi' b. Hicris es-Sellâmî İbn Râfi', *Târihu 'ulemâ'i Bağdâd*, ed. Abbâs Azâvî (Beirut: Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2000), 113-115; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/621; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 43; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/183; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 121; Ma'rûf, *Târihu 'ulemâ'i'l-Müstansiriyye*, 64-67.

³²⁶ Rüknuddîn es-Semerkindî hakkında kaynaklarda son derece sınırlı bilgi bulunmaktadır. İbn Hallikân (ö. 681/1281) ve Zehebî'nin (ö. 748/1348) eserlerinde karşılaşılan Rüknuddîn es-Semerkindî ile İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) öğrencisi olan Rüknuddîn es-Semerkindî'nin aynı kişi olması mümkün görünmemektedir. Zira gerek İbn Hallikân'ın gerek Zehebî'nin hâl bilgisini verdikleri Rüknuddîn el-'Amîdî es-Semerkindî 615/1218 senesinde Buhara'da vefat etmiştir. Dolayısıyla İbnü's-Sââtî'den ders almış olması zor bir ihtimal olarak kalmaktadır. Bununla birlikte Kefevî'nin (ö. 990/1582) aktardığı bilgiler de hocası ile irtibatından öteye geçmemektedir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*, 4/257; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 22/76-77; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/422-423; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 27.

³²⁷ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/208-212; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 6; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/310-314; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/400-401; Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye*

Bu anlatılanlardan sonra şu nokta dikkat çekicidir: Hicrî beşinci asırdan itibaren mezhep içerisinde etkili olan ve mezhebe yön veren eserlerin Mâverâünnehir Hanefîlerine geçtiği bir dönem yaşanmaktadır. Ancak Irak bölgesinde Hanefî mezhebi eğitimi devam etmekte ve buradaki medreselerde de önemli fakihler yetişmektedir. Bu zaman diliminde Irak bölgesinde öne çıkan Mevsilî ve İbnü's-Sââtî'nin eğitim hayatları incelendiğinde kendilerini etkileyen isimler arasında Buhara'dan gelen âlimlerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Mevsilî için dönemindeki Hanefî fukahanın reisi kabul edilen hocası Hasırî, İbnü's-Sââtî için ise İslami ilimlerin hemen hepsinde etkili eserler telif eden hocası Ebü'l-Berekât en-Neseî önemli yer tutmaktadır. Bu durum ise mezhebin ağırlık merkezinin Moğol istilasından sonraki sürece kadar Mâverâünnehir bölgesi Hanefîlerinin elinde olduğu düşüncesini desteklemektedir.

1.3.4 Horasan/Belh-Merv Ekolü

İmam Ebû Hanîfe'nin ashabı arasında Ebû Mufî' el-Belhî (ö. 199/814) gibi Horasan bölgesinden birçok ismin Irak'a gittiği bilinmektedir. Bu fakihlerin yüklendikleri birikimi kendi bölgelerine taşımaları ile buralarda yeni medreseler kurulmuştur. Bu başlıkta bölge ve burada kurulan Hanefî okulun önemli isimlerine yer verilmiştir.

1.3.4.1 Kısa Tarihçesi

Horasan kelimesinin anlamı ve kökeni hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden birisine göre kelime Eski Farsça “güneş” anlamına gelen *hor* ile “asıl, mekân ve yurt” anlamına gelen *âsân* kelimelerinden mürekkeptir. Dolayısıyla anlamı da “güneş yurdu, güneşin doğduğu yer” olmaktadır.³²⁸ Bugün topraklarının bir kısmı İran, bir kısmı Afganistan ve diğer bir kısmı da Türkmenistan sınırlarında bulunan tarihi bölgenin adıdır. Mâverâünnehir ve Hârizm ile birlikte Orta Asya'nın önemli

fî esmâ'î'l-Hanefiyye, 1/324; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 26–27; Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâ'î'l-Müstansiriyye*, 60–63.

³²⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/350; Osman Çetin, “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/234; Sebahattin Samur, “İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, *Bilimname* 2005/3 (2005), 89.

merkezlerinden birisidir. Tarih boyunca, önemleri ile doğru orantılı olarak, pek çok siyasi devletin iktidarına da çekişmelerine de sahne olmuşlardır.

Makdisî (ö. 390/1000 civarı), Hârizm ve Mâverâünnehir bölgelerini de içerisine alacak şekilde İran'ın doğusunda kalan bölgenin tamamına Horasan denildiğini dile getirmektedir.³²⁹ Hamevî (ö. 626/1229) ise söz konusu bölgelerin birbirine bağlı olduğunun aktarıldığını, ancak doğrusunun bu önemli üç bölgenin birbirinden bağımsız olduğunu kaydetmektedir.³³⁰

Bölgenin sınırları ilgili olduğu dönemin siyasi/idari saiklerine göre bazı farklar göstermekle birlikte; kuzeyinde Hârizm ve Mâverâünnehir toprakları, güneyinde Kirman ve Rey arasındaki İran toprakları, doğusunda Huttel ve Sicistan, batısında da Taberistan ve Cürcan ile çevrilidir.³³¹ Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331) ise bölgenin sınırlarını İran'ın orta kesiminde yer alan Deşt-i Kevîr ve Deşt-i Lût çölleri ile Ceyhun nehri arasında kalan bölge olarak belirledikten sonra “Ümmühâtü'l-bilâd” diye isimlendirilen Merv, Belh, Nîşâbur ve Herat gibi bölgenin önemli merkezlerini saymaktadır.³³²

Horasan bölgesinde Merv olarak isimlendirilen iki şehir bulunmaktadır. Bunlardan daha büyük ve meşhur olanı, aynı zamanda bölgenin merkezi konumunda yer alan şehrin adı Mervüşşâhicân olarak bilinmektedir. Daha küçük olanının adı ise Mervürrûz'dur.³³³ Bugün yerleşim yeri olan Merv ise Türkmenistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Selçuklu sultanı Sencer (ö. 552/1157), vefatına kadar Merv'i başşehir olarak kullanmıştır. Belâzürî (ö. 279/892-893) de Merv'i Horasan'ın başkenti olarak zikretmektedir.³³⁴ Hamevî (ö. 626/1229), üç aylık bir süre geçirdiği Merv'den 616/1219 yılında ayrıldığında şehirde Hanefî ve Şâfîî halk için iki büyük câmi ile birlikte çok sayıda kütüphane bulunduğunu, kendisinin de bu kütüphanelerde bulunan eserlerden istifade ettiğini anlatmaktadır. Sadece Azîziyye kütüphanesinde 12.000 cilt

³²⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma 'rifeti'l-ekâlîm*, 240.

³³⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/350.

³³¹ Çetin, “Horasan”, 18/234.

³³² el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, ed. Joseph Toussaint Reinaud - William McGuckin de Slane (Paris: Dâru't-Tibâa's-Sultâniyye, 1840), 441-447.

³³³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/112.

³³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 611.

kitap bulunduğunu belirtmektedir.³³⁵ Bu örnekler şehrin idari, siyasi, kültürel ve ilmi açıdan önemli merkezlerin arasında yer aldığını göstermeye yeterlidir.

Belh, bugün Afganistan sınırları içerisinde kalan ve aynı isimli bir şehri de kapsayan eyaletin ismidir. XX. yüzyılın başlarında kurulmaya başlayan Mezarışerif isimli şehir etkisini giderek artırdıktan sonra Belh geçmişteki merkezi konumunu kaybetmiş ve bugün artık bir kasaba hüviyetine bürünmüştür.³³⁶ Hamevî, şehrin tarihi ipek yolu üzerinde bulunmasına işaretten buradan elde edilen gelirin Horasan bölgesi içerisinde en büyük paya sahip olduğunu aktarmaktadır.³³⁷

Bölgeye Müslümanların ve İslâm dininin gelişi ise Hz. Osman'ın (ö. 35/656) hilafeti zamanında başlamıştır. Bölgenin İslam beldesi halini alması 30/651 senesinde Abdullah b. Âmir b. Küreyz (ö. 59/679) Basra valisi iken başlamış ve yine onun valiliği sürecinde tamamlanmıştır. Belâzürî (ö. 279/892-893), Merv ve Belh şehirler³³⁸inin tamamına yakınının sulh yolu ile İslam topraklarına katıldığını belirtmektedir.³³⁹ Orta Asya'da İslam dini ile ilk karşılaşan bölge de Horasan olmuştur. Onuncu asırdan itibaren Horasan şehirlerinin önemi günden güne artmaya başlamış ve İslam merkezleri arasındaki yerini sağlamlaştırmıştır.³⁴⁰

³³⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/114.

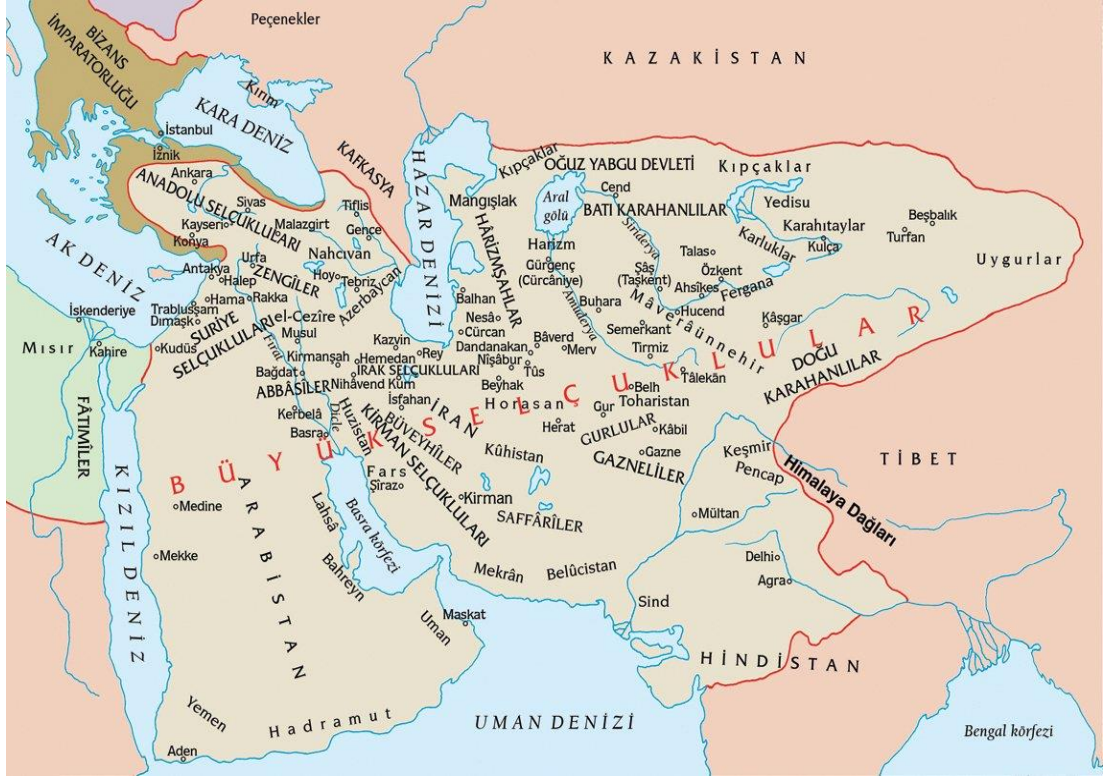
³³⁶ Tahsin Yazıcı, "Belh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/411.

³³⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/479.

³³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 394–396, 570–571.

³³⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 570–571.

³⁴⁰ Samur, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", 93.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuklular>

Tablo 5: Horasan Şehirlerinin Selçuklular Dönemindeki Yerleşim Planı

1.3.4.2 Hanefî Mezhebinin Bölgeye Gelişi ve Yayılışı

Mezhebin kurucu imamı henüz hayatta iken İslam coğrafyasının farklı bölgelerinden insanlar Irak'a gelmeye başlamışlardır. Ebû Hanîfe'nin etrafında sistemleşen yeni fikhî yaklaşım ve bu yaklaşımla birlikte ortaya çıkan fikhî mezhep her kesimden meraklıları kendisine çekiyordu. Ebû Hanîfe'nin ilk talebe halkasına katılanlar arasında Horasan bölgesinden gelenler bulunmaktaydı.³⁴¹ Diğer bölgelerden gelen isimler zamanla memleketlerine dönüp Irak'tan getirdikleri yeni mezhebi buralarda yaymaya ve tabiri yerindeyse kendi medreselerini inşa etmeye başladılar. Zamanla bu bölgelerde Hanefî mezhebine bağlı olan bazı isimlerin etrafında şekillenen müstakil yorumlar, okullar oluşuyordu. Bununla birlikte İmam Ebû Hanîfe ve Irak'ta bulunan Hanefî âlimlerin haberlerini aktaran Saymerî (ö. 436/1045), eserini şu sözlerle bitirmektedir:

³⁴¹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/43-44; Murat Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* (İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019), 70–71; Bedir, *Ebu Hanîfe Entelektüel Biyografisi*, 32.

“Buraya kadar söylediklerim Irak ve civarındaki Hanefî âlimlerden bize haberleri ulaşan ve insanlar arasında isimleri şöhret kazananlardır. Horasan ve Mâverâünnehir’de bulunan Hanefî ashabımız da çok fazladır. Ancak biz onları ismen anmadık.”³⁴²

Saymerî’nin bu sözleri, mezhebin tesis edilmeye başladığı ilk zamanlardan itibaren Irak bölgesinin dışında da pek çok Hanefî ismin bulunduğunu ve onların da kendi topraklarında faaliyet gösterdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Hanefî mezhebinin Horasan/Belh bölgesine ulaşmasına öncülük eden isimlerin başında Belh kadısı Ebû Mutî‘ el-Belhî (ö. 199/814) gelmektedir. Belhî, İmam Ebû Hanîfe’nin ilk halka talebelerindedir. Sonraki dönemde de İmam Ebû Hanîfe’nin ilk nesil öğrencilerinden fıkıh eğitimi almak için Horasan bölgesinden Irak’a pek çok isim gelmiştir. Bu isimlerin arasında Ebû Süleyman el-Cûzcânî (ö. 200/816 [?]) öne çıkmaktadır. Cûzcânî hem İmam Ebû Yûsuf’dan hem de İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’den fıkıh eğitimi alan isimlerden birisidir.

Sadece Irak’a yapılan ilmî rihleler ile mezhebin bu bölgeye ulaştığını söylemek çok isabetli olmayacaktır. Zira Horasan, mezhebin kurucu imamlarının ilmi miraslarını sonraki nesillere taşıyan râviler ile önemini ortaya koymaktadır. Örneğin, Ebû Mutî‘ el-Belhî (ö. 199/814) hem İmam Ebû Hanîfe’nin *el-Fıkhü’l-ekber* gibi bir eserini rivayet ederken hem de öğrencileri ile beldesinde Hanefî mezhebinin yayılmasına yardım etmektedir.³⁴³ Bu durum ise bizzat ilk halka isimleri ve onların öğrencileri aracılığıyla mezhebin bölgeye ulaştığını göstermektedir. Aynı şekilde mezhebin asılları olan İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin *el-Mebsût*’unun en meşhur ravileri arasında Ebû Süleymân el-Cûzcânî (ö. 200/816 [?]) yer almaktadır.³⁴⁴ Bunlar, Hanefî mezhebi açısından Horasan bölgesinin önemini açık bir şekilde ortaya koyan örneklerdir. Zira Horasan bölgesinden gelen ilk Hanefîler aradan çıkarıldığı takdirde mezhebin sonraki nesillere ittisali kesilmektedir.

³⁴² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 173.

³⁴³ Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 1/432.

³⁴⁴ Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 1/463-464.

1.3.4.3 Ekolün Önemli İsimleri

Mezhep fikhının İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde yayılması ve gelişmesi açısından çok fazla ismin katkısı olduğuna işaret edilmişti. İzleyen başlıkla birlikte fıkıh silsilesinin kendileri ile devam ettiği bazı isimler hakkında muhtasar bilgiler verilecektir.

1.3.4.3.1 Ebû Mutî' el-Belhî (ö. 199/814)

Tam adı, **Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdillâh b. Seleme b. Abdirrahmân el-Belhî**'dir. Hanefî fikhını **İmam Ebû Hanîfe**'den alan isimlerden birisidir. Bunun yanında döneminin fıkıh ve hadis âlimlerinden de rivayetleri bulunmaktadır.

16 sene Belh kadılığı yapmıştır. Bu süre içerisinde kendisinden pek çok isim hem fıkıh tahsil etmiş hem de hadis dinlemiştir.³⁴⁵ Kureşî (ö. 775/1373), 197/812 senesinde 84 yaşında iken vefat ettiğini dile getirmektedir.³⁴⁶ Temîmî (ö. 1010/1601) ise 20 Cemâziyelevvel 199/6 Ocak 815 Cumartesi gecesini kayıt düşmektedir.³⁴⁷

1.3.4.3.2 Ebû Süleymân el-Cûzcânî (ö. 200/816 sonrası)

Tam adı, **Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cûzcânî el-Bağdâdî**'dir. Aslen Belh'in Cûzcân bölgesindedir.³⁴⁸ Fıkıh eğitimini **İmam Ebû Yûsuf** (ö. 182/798) ile **İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî**'den (ö. 189/805) almıştır. Eğitim amacı ile geldiği Irak'a yerleşmiştir. Kendisinden ise **Ebû Bekir el-Cûzcânî** (ö. III/IX yy), **Nusayr b. Yahyâ** (ö. 268/881-882) ve **Muhammed b. Seleme** (ö. 278/891) gibi isimler Hanefî fikhını öğrenmişlerdir.

Halife Me'mûn'un (ö. 218/833) yaptığı kadılık teklifini kabul etmemiştir. Görev esnasında sinirine hâkim olamamaktan endişe ettiğini belirterek bu görevden affını

³⁴⁵ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/432-435; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 68; Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadû bihi mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/84-85, 155-156.

³⁴⁶ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/87.

³⁴⁷ Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/180.

³⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/400.

istemiştir. İmam Muhammed'in telif ettiği kitaplar onun aracılığı ile Horasan bölgesine ulaşmıştır.³⁴⁹

1.3.4.3.3 Ebû Bekir el-Cûzcânî (ö. III/IX yy)

Tam adı, **Ebû Bekir Ahmed b. İshâk el-Cûzcânî**'dir. Fıkıh eğitimini **Ebû Süleymân el-Cûzcânî**'den (ö. 200/816 sonrası) almıştır. Kendisinden ise Ebû Nasr el-İyâzî³⁵⁰ (ö. III/IX yy) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî³⁵¹ (ö. 333/944) gibi isimler Hanefî fikhını tahsil etmiştir. Ebû Bekir el-Cûzcânî, pek çok ilim dalında zirve denebilecek mevkilere ulaşmış bir âlim olarak tanınmaktadır.³⁵²

Burada şu noktaya dikkat çekmek gerekmektedir: Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin fıkıh silsilesi, İyâzî ve Mâtürîdî gibi öğrencileri vasıtası ile Horasan bölgesinden Mâverâünnehir bölgesinin silsilesinde devam etmektedir. Dolayısıyla Ebû Bekir el-Cûzcânî, Horasan silsilesinin kendisinde kesildiği ilk isim olduğunu söylemek mümkündür.

1.3.4.3.4 Nusayr b. Yahyâ el-Belhî (ö. 268/881-882)

Tam adı, **Nusayr b. Yahyâ el-Belhî**'dir. Hanefî fikhını **Ebû Mutî' el-Belhî** (ö. 199/814-815) ve **Ebû Süleymân el-Cûzcânî** (ö. 200/816 sonrası) gibi dönemin önemli Horasan Hanefilerinden tahsil etmiştir. Kendisinden ise Ebû Nasr el-Belhî³⁵³ (ö. 305/917) ve **Ebü'l-Kâsım es-Saffâr** (ö. 336/948) gibi Belh fukahası eğitim almıştır.

³⁴⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 161; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/36; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/518-519; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 298–299; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/463-465; Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadü bihî mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/88.

³⁵⁰ Tam adı, Ebû Nasr Ahmed b. el-Abbâs b. el-Hüseyn b. 'İyâz el-İyâzî es-Semerkindî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/177; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/39-40.

³⁵¹ Kendi adı ile anılan kelam mezhebinin kurucusu Mâtürîdî'nin tam adı, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/360-361; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/37-39.

³⁵² Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/145; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 110; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/534; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 14.

³⁵³ Tam adı, Ebû Nasr Muhammed b. Sellâm el-Belhî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/93-94; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/13-14; Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadü bihî mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/160.

Hakkında çok kısıtlı bilgi bulunan Nusayr b. Yahyâ'yı Kefevî (ö. 990/1582) Belh meşâyihinin ileri gelenleri arasında saymaktadır.³⁵⁴

1.3.4.3.5 Ebü'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî (ö. 336/947-948)

Tam ismi, **Ebü'l-Kâsım Ahmed b. İsmet es-Saffâr el-Belhî**'dir. Hanefî fıkıh eğitimini **Nusayr b. Yahyâ el-Belhî**'den (ö. 268/881-882) almıştır. Kendisinden ise **Ebü Ca'fer el-Hindüvânî** (ö. 362/973) ve İbnü't-Taberî³⁵⁵ (ö. 377/987) gibi önemli isimler fıkıh tahsil etmiştir.

Kureşî (ö. 775/1373) ve Temîmî (ö. 1010/1601), Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın Hindüvânî'nin (ö. 362/973) öğrencisi olduğunu söylemektedirler. Ancak sözü edilen iki Hanefî tabakat yazarı Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın 326/937 senesinde 87 yaşında iken vefat ettiğini aktarmaktadırlar.³⁵⁶ Müderris ise Nusayr b. Yahyâ'nın (ö. 268/882) Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın öğrencisi olduğunu aktarmaktadır.³⁵⁷ Verilen tarihler, es-Saffâr, Nusayr b. Yahyâ ve Hindüvânî arasında kurulan eğitim ilişkilerinin hatalı olduğunu göstermektedir. Bütün nakiller dikkatle incelendiğinde Kefevî'nin (ö. 990/1582) aktardığı tarihler ve hoca-talebe ilişkileri daha isabetli görünmektedir.³⁵⁸

Kendisi fıkıh ilminde üstün payelere ulaştığını, bin kadar konuda İmam Ebü Hanîfe'nin görüşünden farklı fetva verdiğini ve mezhep içerisinde bu konularda onun görüşü ile fetva verilmeye başlandığını ifade edecek derecede bilgiye sahiptir.³⁵⁹

³⁵⁴ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/546; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/532-534; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 221; Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadû bihî mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/89.

³⁵⁵ Tam adı, Ebü Hâmid Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Mervezî'dir. Hanefî mezhebinin üç büyük merkezinde bulunmuştur. Bağdat'ta Ebü'l-Hasen El-Kerhî'den (ö. 340/952), Belh'de Ebü'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî'den (ö. 336/947) fıkıh tedrisi görmüştür. Daha sonraki dönemlerde ise Buhara'da bulunmuş ve kendisi imlâ halkası kurmuştur. Hakkında bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/172; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/161-163; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/64-65.

³⁵⁶ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/201; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/393-394.

³⁵⁷ Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadû bihî mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/161.

³⁵⁸ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/32-33; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 26.

³⁵⁹ Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadû bihî mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/90, 160.

1.3.4.3.6 Muhammed b. Seleme el-Belhî (ö. 278/891)

Tam adı, **Ebû Abdillâh Muhammed b. Seleme el-Belhî**'dir. Hanefî fikhını **Ebû Süleymân el-Cûzcânî**'den (ö. 200/816 [?]) almıştır. Kendisinden ise **Ebû Bekir el-İskâf** (ö. 336/948) fikh eğitimi almıştır.

Hakkında sınırlı bilgiler bulunan İbn Seleme, 192 senesinde dünyaya gelmiş ve 278/891 senesinde 87 yaşında iken vefat etmiştir.³⁶⁰ Kefevî (ö. 990/1582) İmam Ebû Hanîfe'nin ashabına öğrencilik yapanları tanıttığı üçüncü ketibede Muhammed b. Seleme'ye yer vermektedir.³⁶¹

1.3.4.3.7 Ebû Bekir el-İskâf el-Belhî (ö. 336/947-948)

Tam adı, **Ebû Bekir el-İskâf Muhammed b. Ahmed el-Belhî**'dir. Fikh eğitimi **Muhammed b. Seleme el-Belhî**'den (ö. 278/891) almıştır. Kendisinden ise **Ebû Bekir el-A'meş** (ö. 340/952) Hanefî fikhını tahsil etmiştir.

Ebû Bekir el-İskâf, Belh meşâyihî içerisinde zamanının imamı olarak kabul edilmektedir. Kendisi gibi Belh meşâyihînden olan Ebû'l-Kâsım es-Saffâr ile aynı sene içerisinde yani 336 senesinde vefat etmiştir.³⁶²

1.3.4.3.8 Ebû Bekir el-A'meş el-Belhî (ö. 340/952 [?])

Tam adı, **Ebû Bekir el-A'meş Muhammed b. Sa'îd b. Muhammed b. Abdillâh el-Belhî**'dir. Hanefî fikhını **Ebû Bekir el-İskâf el-Belhî**'den (ö. 336/947-948) almıştır. Kendisinden ise **Ebû Ca'fer el-Hinduvânî** (ö. 362/973) fikh tahsil etmiştir.³⁶³

Hakkında sınırlı kaynak ve bilgi bulunan Ebû Bekir el-A'meş'in vefatı hakkında iki tarih rivayet edilmektedir. Kefevî (ö. 990/1582), İbn Sa'îd el-Belhî'nin 328/939

³⁶⁰ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/162-163; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 168.

³⁶¹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/530-532.

³⁶² Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/15-16; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/30-32; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 160; Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadû bihî mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/91, 161.

³⁶³ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/160, 4/19; Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadû bihî mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/90.

senesinde vefat ettiğini aktarıırken Leknevî (ö. 1304/1886) ise 340 senesinde vefat ettiğini belirtmektedir.³⁶⁴ Çeker de Leknevî'nin naklinin İskâf ve A'meş'in çağdaşları Fakîh es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) verdiği tarih olmasına dayanarak Leknevî'nin tarihinin daha isabetli olduğunu düşünmektedir.³⁶⁵

1.3.4.3.9 Ebû Ca'fer el-Hinduvânî el-Belhî (ö. 362/973)

Tam adı, **Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ömer el-Hinduvânî el-Belhî**'dir. Hinduvânî nisbesini, Belh'in bir mahallesi olan Bâb-u Hinduvân'dan almaktadır.³⁶⁶ Hanefî fıkıh eğitimini **Ebü'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî** (ö. 336/947-948), **Ebû Bekir el-İskâf el-Belhî** (ö. 336/947-948) ve **Ebû Bekir el-A'meş el-Belhî** (ö. 340/952) gibi önemli Belhli Hanefîlerden almıştır. Kendisinden ise **Ebü'l-Leys es-Semerkandî** (ö. 373/983) ve Ebû İshâk en-Nevkadî³⁶⁷ (ö. 434/1042) gibi isimler fıkıh tahsil etmişlerdir. Belh medresesindeki Horasan Hanefî fıkıh silsileleri Hinduvânî kanalında toplandıktan sonra bu fıkıh kolu Semerkandî ve Nevkadî gibi öğrencileri aracılığı ile Mâverâünnehir bölgesi fukahasında devam etmektedir.

Sem'ânî (ö. 562/1166), üstün fıkıh bilgisi sebebiyle Hinduvânî'ye "Küçük Ebû Hanîfe" denildiğini aktarmaktadır.³⁶⁸ 62 yaşında iken Buhara'da vefat ettiği kaynakların tamamında aktarılmaktadır. Ancak Kureşî (ö. 775/1373) 392 senesini verirken³⁶⁹ diğer kaynaklar ise 362 senesini aktarmaktadır.³⁷⁰ Burada ise Sem'ânî'nin nakli daha fazla ayrıntı barındırmaktadır. Bu kayda göre Hinduvânî, Buhara'da vefat ettikten sonra naaşı Belh'e taşınmış ve 25 Zilhicce 362 Cuma günü defnedilmiştir.³⁷¹

³⁶⁴ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/70; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 160.

³⁶⁵ Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", 179.

³⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/432; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/418.

³⁶⁷ Tam adı, Ebû İshâk el-Hâkim Muhammed b. Mansûr b. Muhallis b. İsmâil en-Nevkadî'dir. Hakkında bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/538; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/373; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/130-132; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 201.

³⁶⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/432.

³⁶⁹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/193.

³⁷⁰ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 63; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/91; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 179; Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadü bihi mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/91.

³⁷¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/433.

1.3.4.3.10 Ebû Mansûr es-Sem‘ânî (ö. 450/1058)

Tam adı, **Ebû Mansûr Muhammed b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. Muhammed b. Ca‘fer b. Ahmed es-Sem‘ânî et-Temîmî el-Mervezî**’dir. Sem‘ânî, Temim kabilesine mensup olan dedelerine nispetle aldıkları bir isimdir.³⁷² Hanefî fikhını **el-Müstağfirî en-Nesefî**’den (ö. 432/1041) almıştır. Kendisinden ise **Ersâbendî** (ö. 512/1118) fıkıh eğitimi görmüştür. Kaynaklarda Ebû Mansûr es-Sem‘ânî’nin lûgat ilimlerinde mahir ve pek çok eser telif etmiş bir âlim olduğu aktarılmaktadır.³⁷³

Meşhur *el-Ensâb*’ın müellifi ve Şâfiî fakihi Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem‘ânî’nin (ö. 562/1166) dedesinin babasıdır. Fıkıh eğitimini Mâverâünnehir âlimlerinden olan **Müstağfirî**’den alan Ebû Mansûr es-Sem‘ânî ile birlikte Hanefî ilim silsilesi tekrar Horasan kanadına dönmüştür ve onunla devam etmiştir. Ebû Mansûr’un oğlu Ebü’l-Muzaffer Mansûr es-Sem‘ânî (ö. 489/1096) Hanefî olarak tanınan aile içerisinde mezhep değiştirerek Şâfiî olan ilk isimdir. Kendisinden önce ailenin bütün fertleri Hanefî iken Ebü’l-Muzaffer ile birlikte ailenin fertlerinin Şâfiî olduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁴

1.3.4.3.11 Ebû Bekir el-Ersâbendî el-Mervezî (ö. 512/1118)

Tam ismi, **Ebû Bekir Fahrûlkudât Fahrüddîn Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Ersâbendî el-Mervezî**’dir. Ersâbendî, Merv’den iki fersah uzaklıktaki Ersâbend köyüne nisbesidir.³⁷⁵ Fıkıh eğitimini Merv’de **Ebû Mansûr es-Sem‘ânî**’den (ö. 450/1058), Buhara’da Alâuddîn Alî el-Mervezî’den³⁷⁶ (ö. V/XI yy)

³⁷² Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 7/222.

³⁷³ Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 3/206-207; İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 1962, 89; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 2/270-271.

³⁷⁴ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 5/341; Leknevî, *el-Fevâ’idü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 173.

³⁷⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 1/165; Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/151.

³⁷⁶ Alâuddîn Alî el-Mervezî, Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî’nin (ö. 430/1039) öğrencilerindendir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul’l-mudiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*, 4/416-417; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*, 2/271-272; Leknevî, *el-Fevâ’idü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, 144.

almıştır. Kendisinden ise **Rüknüddîn el-Kirmânî** (ö. 543/1149) gibi isimler Hanefî fikhını tahsil etmişlerdir.³⁷⁷

Zamanında Merv Hanefilerinin imamı olduğu aktarılmaktadır. Horasan Hanefilerinden olan Ersâbendî, kendisi gibi Merv asıllı olan Ali el-Mervezî'den fıkıh eğitimini Buhara'da aldıktan sonra Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) silsilesi onunla birlikte Horasan bölgesinde devam etmiştir.³⁷⁸

Sem'ânî (ö. 562/1166), Ersâbendî'nin 512 senesi Rebûlevvel ayı içerisinde vefat ettiğinde kendisinin küçük olduğunu ve o zamanı hatırladığını ifade etmektedir. Ayrıca Ersâbendî'nin Merv Hanefilerinin imamı olduğunu, güzel ahlak sahibi, cömert ve mütevazı bir kimse olduğunu aktarmaktadır.³⁷⁹

Zernûcî (ö. VII/XIII yy), Ersâbendî'den hocasına yaptığı hizmet ile ilimde üstün derecelere ulaştığını aktarmaktadır.³⁸⁰ Ancak Zernûcî'nin bu alıntısındaki isimlerin hoca-öğrenci ilişkilerindeki kopukluğu Kefevî (ö. 990/1582) gidermektedir. Zira Zernûcî'nin eseri *Ta'limü'l-müte'allim* nüshasında Ersâbendî (ö. 512/1118) ve Debûsî (ö. 430/1089) hoca-talebe olarak anlatılmaktadır. Kefevî ise müellif nüshasının "... Kâdî İmam Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin öğrencisi hocam Şeyhülislâm Kâdî Alâüddîn el-Mervezî'ye hizmet ediyordum..." şeklinde olması gerektiğine işaret etmektedir.³⁸¹ Tabakat kaynaklarında Ersâbendî'nin Debûsî'nin ashabından Alâüddîn el-Mervezî'nin öğrencisi olduğu şeklinde aktarılan bilgiler dikkate alındığında Kefevî'nin tercihinin daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

1.3.4.3.12 Ebü'l-Fadl Rüknüddîn el-Kirmânî (ö. 543/1149)

Tam ismi, **Ebü'l-Fadl Rüknüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Emirveyh b. Muhammed el-Kirmânî**'dir. Kirmânî nisbesi, Horasan bölgesinde aynı isimli meşhur yerleşim yerinde dünyaya geldiği için kendisine verilmiştir. Sem'ânî (ö.

³⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/145-146; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/376-381; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 164-166.

³⁷⁸ Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", 188.

³⁷⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/165-166.

³⁸⁰ Burhânüddîn Zernûcî, *Ta'limü'l-müte'allim tarîka't-te'allüm*, ed. Mervân Kabbânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981), 80-81.

³⁸¹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/377.

562/1166) Kirmân ve Kermân şeklinde iki okunuşu bulunduğunu aktardıktan sonra doğrusunun Kermân, meşhur olanın ise Kirmân olduğunu belirtmektedir.³⁸² Hamevî (ö. 626/1229) de kelimenin Kermân şeklindeki okunuşunun daha doğru olduğunu ifade etmektedir.³⁸³ Fıkıh eğitimini **el-Ersâbendî**'den (ö. 512/1118) almıştır. Kirmânî, zamanında Horasan Hanefîlerinin önderi olarak anılmaktadır.³⁸⁴

457/1065 senesi Şevval ayı içerisinde Kirmân'da doğmuştur. 543/1149 senesinde Merv'de vefat etmiştir.³⁸⁵ Sem'ânî, Kirmânî'nin 544/1150 senesi Zilkâde ayında vefat ettiğini aktarmaktadır.³⁸⁶

Horasan'a Belh kanalı ile ulaşan Hanefî fıkıh silsilesinde ilk kesişme noktası Nusayr b. Yahyâ el-Belhî'dir. Kendisine gelen fıkıh silsilesi hem Ebû Mutî' el-Belhî kanalı ile hem de Ebû Süleymân el-Cüzcânî kanalı ile İmam Ebû Hanîfe'ye ulaşmaktadır. Bu iki silsileyi anane yolunu kullanarak şu şekilde göstermek mümkündür:

1. Silsile

İmam Ebû Hanîfe → Ebû Mutî' el-Belhî → **Nusayr b. Yahyâ el-Belhî** → Ebu'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî → Ebû Bekir el-İskâf el-Belhî → Ebû Bekir el-A'meş el-Belhî → Ebû Ca'fer el-Hinduvânî el-Belhî

2. Silsile

İmam Ebû Hanîfe → İmam Ebû Yûsuf → İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî → Ebû Süleymân el-Cüzcânî → **Nusayr b. Yahyâ el-Belhî** → ...

Belh meşâyihinin ikinci kesişme noktası ise Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'dir. Bu silsilede ise iki nokta dikkat çekmektedir. İlk nesil fukaha ile başlayan, sonra Hinduvânî'de (ö. 362/973) toplanan Horasan Hanefî fıkıh silsileleri kendisinin öğrencileri ile birlikte Mâverâünnehir bölgesine geçmektedir. Daha sonra aslen Mâverâünnehir'in merkezlerinden Nesefli Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) öğrencisi Ebû

³⁸² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 11/85.

³⁸³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/454.

³⁸⁴ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 89.

³⁸⁵ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/388-390; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 33; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/470-476; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 4/302-303; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 91-92.

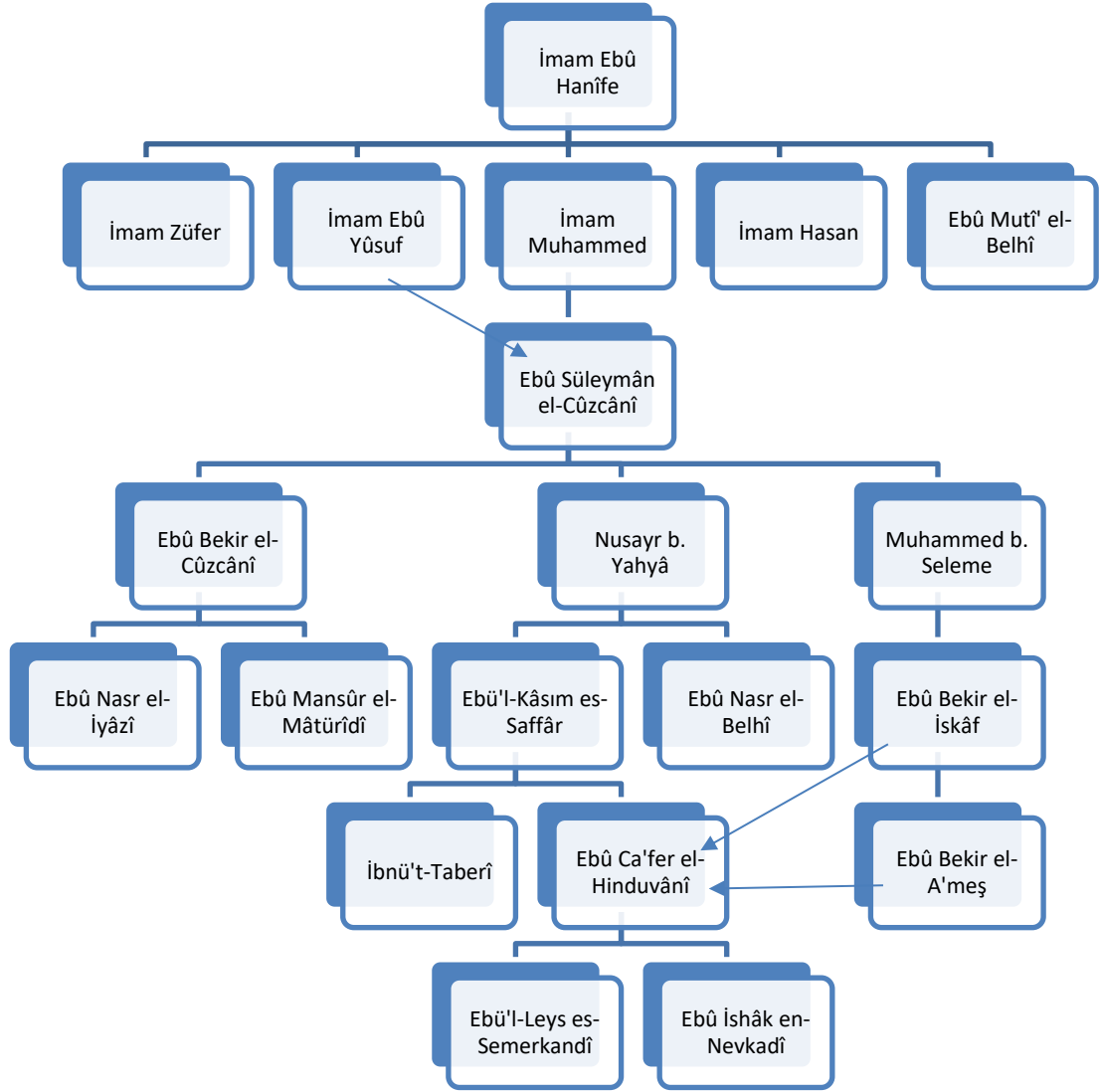
³⁸⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 11/85.

Mansûr es-Sem'ânî (ö. 450/1058) ile birlikte tekrar Horasan bölgesine geri dönmektedir. Diğer dikkat çekici nokta ise Horasan'a Belh kanalı ile giren Hanefî mezhebi, Mâverâünnehir silsilesinden tekrar geri döndüğü zaman Merv kanalı ile devam etmektedir.

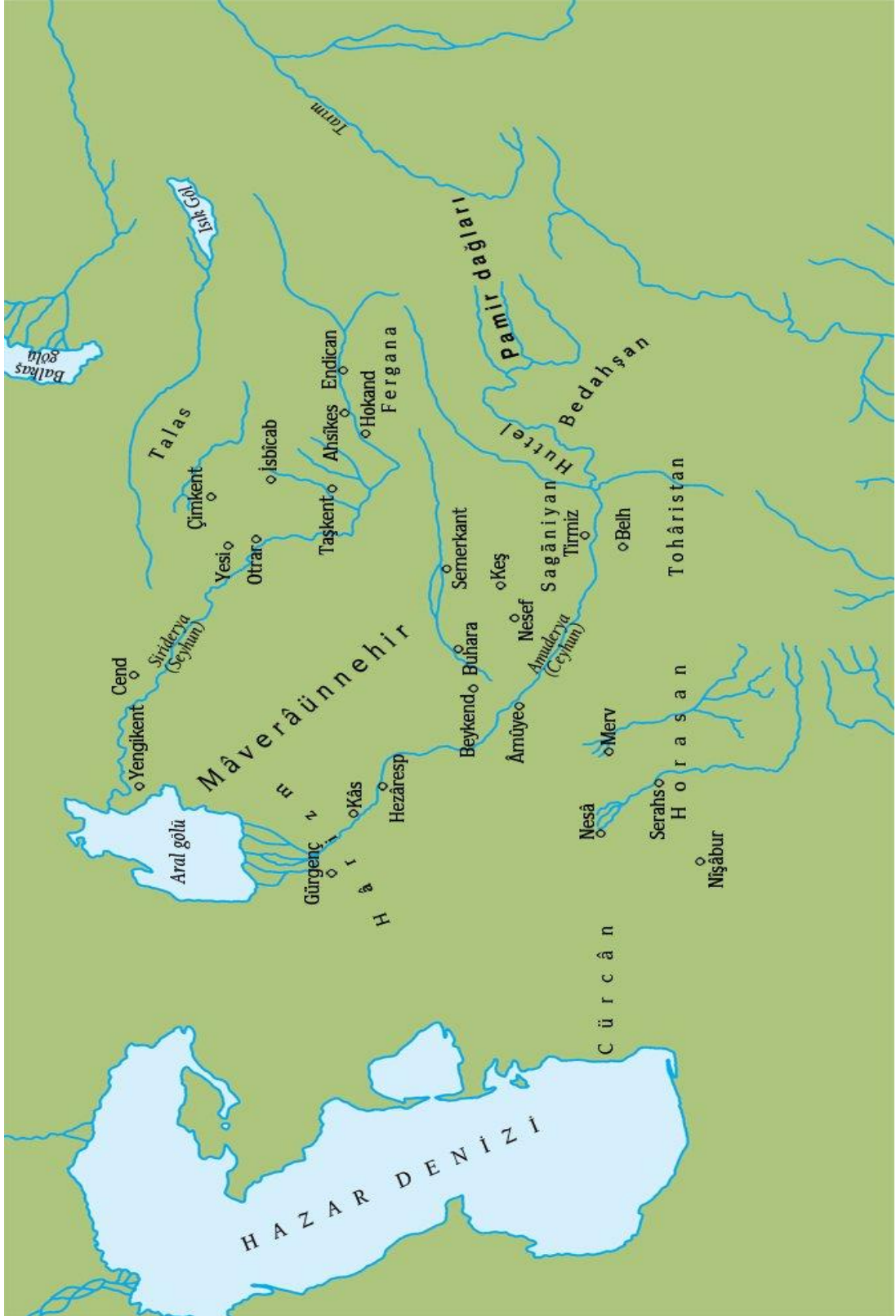
1.3.4.3.13 Diğer Önemli İsimler

Belh bölgesinin önemli isimlerinden birisi, Kalâsî'dir (ö. 314/926). Tam adı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Huzeyme el-Kalâsî'dir. Kefevî (ö. 990/1582) Kalâsî'nin Belh meşâyihinden olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca mezhep içerisinde bazı meselelerin onun tercihinin dayandığını aktarmaktadır.³⁸⁷

³⁸⁷ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/152. Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/16-17; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 168.

Tablo 6: Horasan Hanefîlerinin Hoca-Talebe İlişkileri

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/maveraunnehir>

Tablo 7: Hârizm, Horasan ve Mâverâünnehir Bölgeleri ve Önemli Şehirleri

1.3.5 Mâverâünnehir/Semerkant-Buhara Ekolü

İmam Ebû Hanîfe'nin ashabına öğrencilik eden isimler arasında Mâverâünnehir şehirlerinden Irak'a gelen kişiler bulunmaktadır. Bu isimlerin kendi bölgelerinde inşa ettikleri yeni fıkıh medresesi ilerleyen süreçte mezhebin etkili konumuna sahip olmuştur. Bu başlık altında bölge ve önemli temsilcileri hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

1.3.5.1 Kısa Tarihçesi

Mâverâünnehir, “nehirin ötesi” anlamına gelen bir kalıp ifade iken daha sonra Ceyhun nehrinin doğusunda kalan toprakları ifade etmek için kullanılan özel isim halini almıştır. Batı kaynaklarında ise bölge Transoxiana olarak anılmaktadır. Bu ifade İslam döneminde bölgeye verilen Mâverâünnehir isimlendirmesi ile uyumludur. Çünkü batı kaynaklarında Ceyhun nehri Oxus ismiyle geçmektedir.³⁸⁸ Klasik dönem İslam coğrafyacıları Mâverâünnehir'i müstakil bir bölge olarak görmemekte, Horasan'a bağlı bölgelerden birisi olarak kabul edilmektedir.³⁸⁹ Başka bir ifade ile Mâverâünnehir, bölgenin doğusunda yer alan Horasan topraklarının genel adıdır. Hamevî (ö. 626/1229) ise Horasan ile Ceyhun nehri arasında kalan bölgenin Mâverâünnehir olarak isimlendirildiğini belirtmektedir. İslam öncesi ise aynı bölgeye Hayâtıla denildiğini İslam sonrası Mâverâünnehir ismiyle anılmaya başladığını belirtmektedir.³⁹⁰ Benzer bir yaklaşımı Hârizm hakkında da sergilemektedir. Daha önceleri Horasan'a bağlı bir bölge olarak değerlendirilen bu toprakların Horasan'dan bağımsız bir iklim olarak görülmesi gerektiğine işaret etmektedir.³⁹¹ Çünkü ilk Müslüman coğrafya âlimlerinin bölgeyi ele alırken karşı karşıya oldukları durum ile kendi döneminin şartlarının aynı olmadığını belirtmektedir.

Bölge; Buhara, Semerkant, Soğd, Fergana gibi tarihi açıdan önemli yerleşim merkezlerine ev sahipliği yapmaktadır. Bunların dışında bugün Özbekistan'ın

³⁸⁸ Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 2/177; Osman Aydın, *Semerkant Tarihi -Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar-* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 41.

³⁸⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 615–616; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 240.

³⁹⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/45.

³⁹¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/395.

Kaşkaderya iline bağlı idari bir yapıya sahip olan Keş ve Kâsân gibi daha küçük tarihi yerleşim yerleri de bulunmaktadır.³⁹²

Buhara, Mâverâünnehir bölgesinin en büyük şehirlerinden birisidir. Şehir siyasî ve ilmî açıdan zirve dönemini Sâ mânî³⁹³ hanedanı zamanında yaşamıştır. Hamevî (ö. 626/1229) ise şehrin Sâ mânîlerin başkenti konumunda bulunduğunu dile getirerek bu duruma işaret etmektedir. Ayrıca Buhara isminin kökeni hakkında yaptığı araştırmaların sonucunda herhangi bir neticeye varamadığını da ifade etmektedir.³⁹⁴ Kaynakların tamamına yakını şehrin imar açısından gelişmiş olduğunu, geniş meyve bahçelerinin bulunduğunu belirtmektedir. Hamevî, şehrin övgülerinin yanında bölgedeki en karışık yerleşim planına sahip olduğu, muhkem bir kanalizasyon sistemi bulunmadığı için çok pis olduğu gibi bazı kötü yanlarının bulunduğu dair rivayetler bulunduğunu aktarmaktadır.³⁹⁵

Semerkant ise Mâverâünnehir bölgesinin kalbi ve merkezi konumundadır. Yaşam şartları açısından çok iyi olanaklara sahip olduğuna bütün kaynaklarda yer verilmektedir. Sipâhîzâde (ö. 997/1589), kelimenin Türkçe aslının *Şemerkend* şeklinde olduğunu ve “güneş yurdu” anlamına geldiğini ifade etmektedir.³⁹⁶ Konum itibarı ile Soğd vadisinin güneyinde yer aldığı belirtilmektedir.³⁹⁷ Makdisî (ö. 390/1000 civarı) Semerkant’ı bölgenin en büyük şehri olarak aktarmaktadır. Gelişmişliğinin yanında bazı olumsuz özelliklerin bulunduğunu belirtmektedir. İkliminin soğuk ve kuru oluşunun insanlara yansıdığını ve halkının mizaç olarak son derece sert ve soğuk olduğunu dile getirmektedir.³⁹⁸

İslam tarihi açısından son derece önemli olan Semerkant ve Buhara gibi önemli merkezleri sınırları içerisinde bulduran Mâverâünnehir bölgesi ile ilgili bilgileri erken dönem İslami kaynaklarda bulmak mümkündür. Belâzürî (ö. 279/892-893) *Fütûhu’l-büldân* adlı eserinde bölgenin fethinden nakiller yapan en eski kaynaklardan

³⁹² Ya’kûbî, *el-Büldân*, 122–125.

³⁹³ Dokuzuncu asın başlarından on birinci asın başlarına kadar Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine hâkim olan hânedan hakkında bilgi için bk. Aydın Usta, “Sâ mânîler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/64-68.

³⁹⁴ Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/353.

³⁹⁵ Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/354.

³⁹⁶ Sipâhîzâde, *Evdahu’l-mesâlik ilâ ma’rifeti’l-büldân ve’l-memâlik*, 393.

³⁹⁷ Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 3/246-247; İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü’l-ittilâ’ ‘alâ esmâ’i’l-emkine ve’l-bikâ’*, 2/736; Sipâhîzâde, *Evdahu’l-mesâlik ilâ ma’rifeti’l-büldân ve’l-memâlik*, 393.

³⁹⁸ Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm*, 248–249.

birisidir. Bu tarihi bölgenin İslam dini ile tanışması, Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz (ö. 59/679) tarafından 28/29 senesinde başlatılan akınlarla olmuştur. Ya'kûbî (ö. 292/905 sonrası), Buhara'nın Muâviye (ö. 60/680) zamanında Saîd b. Osman (ö. 61/680-681) komutasında fethedildiğini, Semerkant'ın ise Yezîd (ö. 64/683) zamanında Selm b. Ziyâd (ö. 73/692) komutasında ancak fethedilebildiğini aktarmaktadır.³⁹⁹ İslam devletinde yaşanan karışıklıklarla ve siyasi çekişmelerle birlikte süreç sekteye uğramış, bu durumu fırsat bilen bölge halkları vergi ödedikleri devlete karşı gelip direnç göstermişlerdir. Sonuç olarak bölgenin fethi ancak Emevîler'in Horasan valisi Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) döneminde kalıcı bir hüviyet kazanabilmiştir.⁴⁰⁰

1.3.5.2 Hanefî Mezhebinin Bölgeye Gelişi ve Yayılışı

Mezhebin kurucu imamlarından sonraki ikinci nesille birlikte Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinden olduğu gibi Mâverâünnehir bölgesinden de Hanefî fıkını öğrenmek için birçok isim Kûfe medresesine akın etmiştir. İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin tanınmış talebeleri içerisinde bu bölgeden gelen isimler yer almaktadır.

Mâverâünnehir bölgesinin dini ilimlerin hemen hepsinde bir merkez haline gelmesinden sonra pek çok ilim gibi fıkıh için de çeşitli ilim halkaları kurulmuştur. Bunların bazıları mescitlerde bazıları halkabaşı olan hocanın evinde bazıları da medreselerde kurulan dersler olmuştur.⁴⁰¹ Siyasî destekle birlikte Mâverâünnehir bölgesindeki ilmî gelişmenin daha fazla arttığı görülmektedir. Özellikle Sâ mânîler ve Karahanlılar döneminde bölge ilim ve kültür açısından zirve dönemlerini yaşamış ve İslam düşüncesinde önemli yere sahip olan değerli âlimlerin yetişmesine beşiklik etmiştir.⁴⁰² Kavakcı, Karahanlılar dönemini incelediği çalışmasında, meşhur olanların

³⁹⁹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 123–124.

⁴⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 407; Aydınlı, *Semerkant Tarihi -Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar-*, 179–180, 210–227.

⁴⁰¹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, ed. Muhammed Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1991), 5/520; Aydınlı, *Semerkant Tarihi -Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar-*, 440.

⁴⁰² Yusuf Ziya Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1976), 302–307; Aydınlı, *Semerkant Tarihi -Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar-*, 16.

dışında pek çok merkez olduğunu ve bunların sayısının elliye bulduğunu aktarmaktadır.⁴⁰³

Ancak bölge sadece ilmi açıdan İslam coğrafyasını etkilememiştir. Ticaret yolları güzergahında bulunması sayesinde pek çok gelişmenin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Söz gelimi ilmi ilerleme düşünüldüğünde âlimlere kâğıda ulaşım kolaylığı sunmuştur.⁴⁰⁴

Bekir ez-Zerencerî (ö. 512/1118) *Menâkıbu Ebî Hanîfe* adlı eserinde Buhara'ya Hanefî mezhebini ilk ulaştıran kişinin Eflah b. Muhammed b. Zür'a es-Sülemî (ö. II/VIII yy) olduğunu belirtmektedir. Ancak kendisinin İmam Ebû Hanîfe'ye yetişemediğini, mezhebi İmam Ebû Yûsuf kanalı ile taşıdığını aktarmaktadır.⁴⁰⁵ Nerşahî (ö. 348/959), *Târîhu Buhârâ* adlı eserine başlarken Hâkim Şehîd el-Mervezî (ö. 334/945) gibi Buhara'da kadılık yapan belli başlı isimleri saymaktadır. Akabinde Buhara'da ilmin yayılmasına öncülük eden çok fazla isim bulunduğunu, hepsini tek tek yazacak olsa ciltler dolusu kitap meydana geleceğini dile getirmektedir.⁴⁰⁶

1.3.5.3 Ekolün Önemli İsimleri

Hanefî mezhebi Mâverâünnehir bölgesinde İmam Ebû Hanîfe'nin ikinci nesil öğrencileri eliyle yayılmıştır. Daha öncesinde de bölgede mezhebin eğitiminin yapıldığı ve önemli isimlerin yetiştiği bilinmektedir. Ancak Dâmegânî el-Kebîr'den (ö. 478/1085) sonra Mâverâünnehir bölgesi fukahasının mezhep içerisinde daha etkili olduğu ve mezhebe yön veren metinlerin bu bölgede telif edildiği dikkati çekmektedir.

1.3.5.3.1 Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 216/831)

Tam ismi, **Ebû Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs el-Buhârî**'dir. Hanefî fıkhını **İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî**'den (ö. 189/805) tahsil etmiştir. Aynı zamanda nâdirü'r-rivâye eserlerini imamdan rivayet eden öğrencileri arasındadır.

⁴⁰³ Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 302.

⁴⁰⁴ Aydınlı, *Semerkant Tarihi -Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar-*, 16.

⁴⁰⁵ Murat Şimşek - Şaban Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (2018), 119.

⁴⁰⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyâ b. el-Hattâb b. Şureyh Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, ed. Emîn Abdülmecîd Bedevî - Nasrullah Mübeşşir Tırâzî (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1993), 17-18.

Aralarında oğlu **Ebû Hafs es-Sağîr**'in (ö. 264/878) de olduğu pek çok isim Buhara'da kendisinden fıkıh eğitimi almıştır. Buhara'da Hanefî fukahânın riyaseti kendisinde idi, ondan sonra ise oğlu Ebû Hafs es-Sağîr'e (ö. 264/878) geçmiştir.⁴⁰⁷

Kaynakların aktardığı şu rivayet dikkat çekicidir: Ebû Hafs el-Kebîr Buhara'da ders verdiği sıralarda ünlü hadis âlimi İmam Buhârî (ö. 256/870) Buhara'ya gelmiş ve kendisine sorulan fıkhi meseleler hakkında fetva vermeye başlamıştır. Bu durumdan haberdar olan Ebû Hafs el-Kebîr, ehil olmadığını söyleyerek onu fetva vermemesi için uyarmıştır. Ancak Buhârî, bunu dikkate almamış ve fetva vermeye devam etmiştir. Sonunda aynı hayvanın sütünden içen iki küçük çocuğun arasında süt kardeşliği bağı kurulacağına dair verdiği bir fetva yüzünden Buhara'dan sürülmüştür. Ancak Leknevî (ö. 1304/1886), Buhârî'nin ilmi kişiliği ile örtüşmeyen böyle bir hadisenin yaşanmasını uzak görmektedir.⁴⁰⁸

1.3.5.3.2 Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/878)

Tam adı, **Ebû Hafs es-Sağîr Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs**'dır. Fıkıh eğitimini babası ve hocası **Ebû Hafs el-Kebîr'den** (ö. 216/831) almıştır. Kendisinden ise **Sebezmûnî** (ö. 340/952) Hanefî fıkını tahsil etmiştir.⁴⁰⁹ Zehebî (ö. 748/1348), kendisinden Buhara'nın müftüsü ve âlimi diye söz etmektedir. Ayrıca döneminin önemli sünnî âlimlerinden olduğunu aktarmaktadır. Kesin bir tarih vermemekle birlikte hicri 270 senesi gibi vefat ettiğini belirtmektedir.⁴¹⁰

Leknevî (ö. 1304/1886) ise Ebû Hafs es-Sağîr'in kendi döneminde Mâverâünnehir Hanefîlerinin imamı olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca 264/878 senesi Ramazan ayında vefat ettiğini nakletmektedir.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 19.

⁴⁰⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/166-167; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 6; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/460-463; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 18-19.

⁴⁰⁹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/137-138; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/551-554.

⁴¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/159.

⁴¹¹ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 19.

1.3.5.3.3 Sebezmûnî (ö. 340/952)

Tam ismi, **Ebû Muhammed Abdullâh b. Ya'kûb b. el-Hâris es-Sebezmûnî**'dir. Buhara köylerinden Sebezmûn'a nisbetle tanınmaktadır. Sem'ânî (ö. 562/1166) kelimenin Sübezmûn şeklinde okunabileceğini kaydederken⁴¹² Hamevî (ö. 626/1229) Sebezyûn okunuşunu asıl kabul etmektedir.⁴¹³ Hanefî kaynaklarda mutlak olarak "el-Üstâz" denildiğinde Sebezmûnî'ye işaret edilmektedir. Fıkıh eğitimini **Ebû Hafs es-Sağîr**'den (ö. 264/878) almıştır. Kendisinden ise **Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî** (ö. 381/991) ve Ebû İshâk el-Mühellebî⁴¹⁴ (ö. IV/X yy) gibi isimler fıkıh tahsil etmiştir.⁴¹⁵

258/872 senesi Rebülevvel ayında dünyaya gelmiş, 340/952 senesi Şevval ayında vefat etmiştir. Alî el-Kârî (ö. 1014/1605), Sebezmûnî'nin İmam Ebû Hanîfe'nin menakıbını öğrencilerine imla ettirdiği zaman dersinde 400 kişinin hazır bulunduğunu aktarmaktadır.⁴¹⁶

1.3.5.3.4 Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî (ö. 381/991)

Tam ismi, **Ebû Bekir Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Kemârî**'dir. Buhara köylerinden Kemârâ'ya nisbetle anılmaktadır.⁴¹⁷ Leknevî (ö. 1304/1886), ilk harfi ötre ile Kümârâ şeklinde de nakletmektedir.⁴¹⁸ Hanefî fikhını **Sebezmûnî**'den (ö. 340/952) tahsil etmiştir. Kendisinden ise aralarında **Kâdî Ebû Alî en-Nesefî** (ö. 424/1033) ve **Kâdî Ebû Ca'fer el-Üsrûsenî** (ö. 404/1013) gibi âlimlerin bulunduğu pek çok isim Hanefî fikhı öğrenmiştir. 24 Ramazan 381/4 Aralık 991 Cuma günü Buhara'da vefat etmiştir.

Tabakat kaynaklarında Muhammed b. el-Fadl ile Fahrüddîn Kâdîhan (ö. 592/1196) arasında bir karşılaşma nakledilmektedir. Bu naklin hemen akabinde iki

⁴¹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/57.

⁴¹³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/183.

⁴¹⁴ Ebû İshâk el-Mühellebî hakkında bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/501; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 11.

⁴¹⁵ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/344-345; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 30; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/34; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 104-106.

⁴¹⁶ Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*, 2/466.

⁴¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 11/143-144; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/479.

⁴¹⁸ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 184-185.

âlim arasındaki zaman farkına işaret ile bunun mümkün olamayacağına vurgu yapılmaktadır.⁴¹⁹ Ancak Muhammed b. el-Fadl, içlerinde ilim ve irfan ile tanınan kimseler yetişmiş bir aileye sahiptir. Onlar da dedeleri Muhammed b. el-Fadl'a nisbetle el-Fadlî diye tanınmaktadır. Sem'ânî (ö. 562/1166), Buhara'da bu aile mensuplarından kadılık yapmış, kendisinin de karşılaştığı bazı isimleri saymaktadır.⁴²⁰ Bu dikkate alındığında söz konusu hadise yaşandı ise bunun el-Fadlî diye anılan Muhammed b. el-Fadl'ın torunlarından birisi ile Kâdîhan arasında gerçekleşmiş olması mümkündür.⁴²¹

1.3.5.3.5 Ebû Ca'fer el-Üsrûşenî (ö. 404/1013)

Tam adı, **Ebû Ca'fer b. Abdillâh el-Üsrûşenî**'dir. Ancak Kefevî (ö. 990/1582), ismini Ebû Abdillâh Ebû Ca'fer şeklinde iki künyesi varmış izlenimi verecek şekilde aktarmaktadır.⁴²² Üsrûşenî, Semerkant ile Seyhun nehri arasında kalan bölgenin ve burada yer alan şehrin ismi olan Üsrûşene'ye nisbetidir.⁴²³ Hamevî (ö. 626/1229) kelimenin farklı okunuşları olması ile birlikte doğru okunuşun Üşrûsene şeklinde olması gerektiğini, kendisinin de bölge halkından kelimeyi bu şekilde zabtettiğini aktarmaktadır.⁴²⁴

Hanefî fikhını **Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî** (ö. 381/991) ve **Ebû Bekir er-Râzî**'den (ö. 370/981) tahsil etmiştir. Kendisinden ise **Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî** (ö. 430/1039) Hanefî fikhını almıştır. Semerkant ve Buhara'da kadılık yapan isimler arasında sayılmaktadır.⁴²⁵ Dolayısıyla Ebû Ca'fer el-Üsrûşenî, Irak Hanefî fıkhı ile Buhara Hanefî fikhını bir araya getirmiş ve yetiştirdiği öğrencileri vasıtası ile mezhebin tarihi seyri açısından önemli bir konuma sahip olmuştur.

⁴¹⁹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/300-301; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/72-73; Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*, 2/613-614.

⁴²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/228-230.

⁴²¹ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 185.

⁴²² Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/127.

⁴²³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/219-220.

⁴²⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/177, 197.

⁴²⁵ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/32; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/127-129; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 162.

1.3.5.3.6 Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039)

Tam ismi, **Ebû Zeyd el-Kâdî Ubeydullâh b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî**'dir. Debûsî, Semerkant ve Buhara arasında kalan Soğd bölgesinde küçük bir yerleşim yeri olan Debûsiye'ye nispetinden gelmektedir.⁴²⁶ Hanefî fikhını hocası **Ebû Ca'fer el-Üsrûşenî**'den (ö. 404/1013) tahsil etmiştir. Kendisinden ise **Ali el-Mervezî** (ö. V/XI yy) ve Ebü'n-Nasr er-Riğzemûnî⁴²⁷ (ö. 493/1100) gibi isimler fıkıh eğitimi almıştır.

367 senesinde dünyaya gelmiş, 430 senesinde Buhara'da vefat etmiştir. Vefat ettiğinde 63 yaşında olduğu aktarılmaktadır. Döneminin ileri gelen âlimleri ile yaptığı münazaralar ile meşhur olmuş ve hakkında darb-ı meseller söylenmiştir.⁴²⁸

Debûsî'nin Hanefî mezhebi açısından önemli konumu, Irak ve Mâverâünnehir medreselerinin ilmi birikimlerini bünyesinde mezceden Ebû Ca'fer el-Üsrûşenî'den eğitim alması ile ilişkilidir. Gerek mezhebin usûl alanına gerek kurucusu kabul edildiği *hilâf* alanına yaptığı katkıları bunu desteklemektedir.

1.3.5.3.7 Ebû Alî en-Nesefî (ö. 424/1033)

Tam ismi, **Ebû Alî el-Hüseyn b. Hıdır en-Nesefî**'dir. Hanefî fikhını **Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî**'den (ö. 381/991) tahsil etmiştir. Kendisinden ise **Şemsüleimme el-Halvânî** (ö. 452/1060 [?]) ve **el-Müstağfirî en-Nesefî** (ö. 432/1041) gibi isimler fıkıh eğitimi görmüştür.

Zamanında Hanefî fukahânın imamı olduğu aktarılmaktadır. 23 Şaban 424 Salı günü 80 yaşına yaklaşmış iken vefat etmiştir. Buhara'da Kelâbâz kabristanına defnedilmiştir.⁴²⁹

⁴²⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/305-306; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/437-438.

⁴²⁷ Tam ismi, Ebü'n-Nasr Ahmed b. Abdirrahmân b. İshâk b. Ahmed b. Abdillâh er-Riğzemûnî el-Buhârî'dir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/113; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1980), 2/48; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, 1/264-265.

⁴²⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/499-500; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 36; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/188-190; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 109; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 33-37.

⁴²⁹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/109-110; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/116-118; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/131-132; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 66.

1.3.5.3.8 el-Müstağfirî en-Neseîî (ö. 432/1041)

Tam ismi, **Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mü'tez b. Muhammed Müstağfirî en-Neseîî**'dir. Müstağfirî, dedelerinden el-Müstağfir'e nisbetini göstermektedir. Babası da aynı şekilde el-Müstağfirî diye tanınmaktadır.⁴³⁰ Hanefî fikhını **Ebü Alî en-Neseîî**'den (ö. 424/1033) almıştır. Kendisinden ise **Ebü Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî** (ö. 450/1058) ve Ebû Muhammed İsmâîl en-Nûhî en-Neseîî⁴³¹ (ö. 481/1089) gibi isimler fikh tahsilinde bulunmuştur. Kefevî (ö. 990/1852), Müstağfirî'nin zamanında Mâverâünnehir âlimleri arasında kendisinden daha üstün bir kimsenin bulunmadığını; fikh, hadis ve tefsir alanında onun yerini alacak kimsenin olmadığını aktarmaktadır.⁴³²

350 senesinde dünyaya gelmiştir. 432 senesi Cemâziyelevvel ayının sonlarında Neseîî şehrinde vefat etmiştir.⁴³³ Ebû Mansûr el-Mervezî gibi öğrencileri vasıtası ile Mâverâünnehir Hanefî fikh silsilesinin tekrar Horasan bölgesine döndüğü dikkat çekmektedir.

1.3.5.3.9 Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060 [?])

Tam ismi, **Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed b. Nasr b. Sâlih el-Halvânî el-Buhârî**'dir. Halvânî nisbesi helva yapımı ve satımı işinden dolayı kendisine verilmiştir. Sem'ânî (ö. 562/1166) kelimeyi Halvânî şeklinde kaydederken İzzüddîn İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) ve Süyûtî (ö. 911/1505) ise Halvânî şeklinde aktarmıştır.⁴³⁴ Halvânî, Hanefî fukaha arasında "şemsüleimme" lakabıyla anılan isimlerden sayılmaktadır. Fikh ilmini **Ebü Alî en-Neseîî**'den (ö. 424/1033) almıştır. Kendisinden ise en eski talebelerinden olan **Ebü Bekir ez-Zerencerî** (ö. V/XI yy), Ebû Bekir **Şemsüleimme es-Serahsî** (ö. 483/1090 [?]) ve **Şemsüleimme Bekr ez-Zerencerî** (ö.

⁴³⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/241-242.

⁴³¹ Ebû Muhammed İsmâîl b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nûhî en-Neseîî hakkında bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/193-194.

⁴³² Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, c. 2/197.

⁴³³ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/19-20; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 21; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/197-202; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/281; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 57.

⁴³⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/216-217; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzibi'l-Ensâb*, 1/380-381; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî Süyûtî, *Lübbü'l-Lübâb fî tahrîri'l-Ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 82.

512/1118) gibi âlimler Hanefî fıkıh eğitimi almışlardır. Bekr ez-Zerencerî, Halvânî'nin en son talebesi olarak zikredilmektedir.⁴³⁵

Zernûcî (ö. VII/XIII yy), Şemsüleimme el-Halvânî hakkında şu rivayeti aktarmaktadır. Halvânî'nin babası geçimini tatlı satarak sağlayan fakir biri idi. Buna rağmen ihtiyaç sahibi fakir kimselere sermayesi olan tatlılardan ikram ediyor ve oğluna dua etmelerini istiyordu. Zernûcî de bunu anlattıktan sonra babasının bu cömertliği, Allah Teâlâ'ya yakarışı ve sahih itikadı sayesinde Şemsüleimme el-Halvânî'nin bu dereceye ulaştığını kaydetmektedir.⁴³⁶

Halvânî, zamanındaki İmam Ebû Hanîfe'nin ashabının imamı olarak kabul edilmektedir.⁴³⁷ Kureşî (ö. 775/1373), Halvânî'nin 449 senesinde Keş'de vefat ettiğini, daha sonra cenazesinin Buhara'ya taşındığını ve burada defnedildiğini aktarmaktadır.⁴³⁸ Zehebî (ö. 748/1348), Halvânî'nin nisbesinin hemze ve med ile Halvâî şeklinde de okunduğunu belirttikten sonra vefat tarihini 456 olarak vermektedir.⁴³⁹

1.3.5.3.10 Ebû Bekir ez-Zerencerî (ö. V/XI yy)

Tam ismi, **Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. el-Fadl b. el-Hasan b. Ahmed b. İbrâhîm b. İshâk b. Osmân b. Ca'fer b. Abdillâh el-Ensârî ez-Zerencerî**'dir. Zerencerî, Buhara köylerinden Zerencerâ'ya nisbesidir.⁴⁴⁰ Fıkıh tahsilini **Şemsüleimme el-Halvânî**'den (ö. 452/1060 [?]) almıştır. Kendisinden ise oğlu **Bekir ez-Zerencerî** (ö. 512/1118) ve Humeyr el-Veberî el-Harezmi⁴⁴¹ (ö. VI/XII yy) fıkıh

⁴³⁵ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 189–190.

⁴³⁶ Zernûcî, *Ta'limü'l-müte'allim tarîka't-te'allim*, 108.

⁴³⁷ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/429-430; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 35; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/181-187; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 95–97; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 40–44.

⁴³⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/430.

⁴³⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *el-Müştebih fi'r-ricâl: Esmâ'ihim ve ensâbihim*, ed. Ali Muhammed Bicâvî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1962), 1/244.

⁴⁴⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/288; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/138.

⁴⁴¹ Ebû Abdillâh Hamîr Muhammed b. Ebî Bekir el-Veberî el-Hârezmî hakkında bilgi için bk. Kureşî, 1/235; Kutluboğa 27; Kefevî, 2/345-348; Kari, 1/426 Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/235; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/345-348; Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*, 1/426.k

tahsil etmiştir. Ebû Bekir ez-Zerencerî'nin, fıkıh ilmi dışında kıraat ilminde de büyük bir birikime sahip olduğu nakledilmektedir.⁴⁴²

Zernûcî'nin (ö. VI/XII yy) naklettiği ve Ebû Bekir ez-Zerencerî ile hocası Halvânî (ö. 452/1060 [?]) arasında cereyan eden şu hadise dikkat çekicidir: Şemsüleimme el-Halvânî bazı işleri için Buhara'dan ayrılıp birkaç gün ikameti dışında bulunmuştur. Bu haberi alan öğrencileri Halvânî'yi ziyaret etmiş, sadece Ebû Bekir ez-Zerencerî hocasını ziyarete gelmemiştir. Halvânî bir müddet sonra öğrencisi ile karşılaştığında ziyarete gelmemesinin sebebini sormuştur. Ebû Bekir ez-Zerencerî ise köyde annesine yardım ettiği için gelemediğini söylemiştir. Bunun üzerine hocası, “Ömrün uzun olur ama ders halkasının ihtişamında bu bereketi görmezsin” demiştir. Gerçekten de durum hocası Halvânî'nin dediği gibi olmuştur. Ebû Bekir ez-Zerencerî'nin hayatının çoğu köylerde geçmiş, kendisinin düzenli bir ilim halkası olmamış ve ilminden istifade eden kişi sayısı çok az olmuştur.⁴⁴³

1.3.5.3.11 Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090 [?])

Tam ismi, **Ebû Bekir Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî**'dir. Horasan bölgesinde Nişâbur ile Merv arasında kalan şehirlerden Serahs asıllıdır.⁴⁴⁴ **Şemsüleimme el-Halvânî** (ö. 452/1060 [?]), Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn es-Soğdî⁴⁴⁵ (ö. 461/1069), Ebû Hafs Ömer b. Mansûr el-Bezzâz⁴⁴⁶ (ö. 461/1068 sonra) gibi döneminin önemli isimlerinden fıkıh eğitimi almış ve kendilerinden rivayette bulunmuştur. İlmî hayatı Mâverâünnehir bölgesinde geçmiştir. Şemsüleimme lakabı ile tanınan Hanefî fukaha arasında yer almıştır. Kendisinden ise Ebû Bekir el-Hasîrî⁴⁴⁷ (ö. 500/1107), **Mahmûd el-Özcendî** (ö. VI/XII yy), **el-Burhân**

⁴⁴² Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/267; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/259-262; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 182; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 270.

⁴⁴³ Zernûcî, *Ta'limü'l-müte'allim tarîka't-te'allim*, 81.

⁴⁴⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/118; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/208.

⁴⁴⁵ Tam adı, Ebü'l-Hasen Rükünlislâm el-Kâdî Ali b. el-Hüseyn es-Soğdî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/567; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/221-226.

⁴⁴⁶ Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkant*, 479-480.

⁴⁴⁷ Tam ismi, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm b. Ânûş b. İbrâhîm el-Hasîrî el-Buhârî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/3.

el-Kebîr İbn Mâze (ö. IV/XII yy), **Bekir ez-Zerencerî** (ö. 512/1118) gibi isimler Hanefî fikhını tahsil etmiştir.

Vefatı hakkında farklı tarihler verilmektedir. Alî el-Kârî (ö. 1014/1605), Serahsî'nin 488 senesinde vefat ettiğini ifade etmektedir.⁴⁴⁸ Diğer kaynaklarda ise 490 civarında ve 500 civarında şekilde verilen bilgilerle yetinilmekte, kesin bir tarih belirtilmemektedir.

Serahsî, Hanefî mezhebinde önemli konuma sahip olan âlimler arasındadır. Kefevî (ö. 990/1582) selefini unutturup, kendinden sonra gelen nesillere önder olan bir âlim olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁹ Mâverâünnehir Hanefî fukahasının büyüklerinden olduğu aktarılmaktadır. Meşhur eseri *el-Mebsût*'u Özcend hapishanesinde imlâ⁴⁵⁰ yolu ile öğrencilerine yazdırdığı rivayet edilmektedir. Bununla birlikte usûl kitabı ile *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*'i de hapiste imla ettirdiği, şerhi tamamlamadan hapisten çıkarıldığı ve eserini Fergana'da bitirdiği ifade edilmektedir.⁴⁵¹

1.3.5.3.12 Mahmûd el-Özcendî (ö. VI/XII yy)

Tam adı, **Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Abdilazîz b. Abdirrezzâk el-Özcendî**'dir. Özcendî, Fergana bölgesinde bulunan önemli yerleşim yerlerinden Özkent'e nisbesidir.⁴⁵² Fıkıh tahsilini **Şemsüleimme es-Serahsî**'den (ö. 483/1090 [?]) görmüştür. Kendisinden ise yeğeni **Zahîrüddîn el-Mergînânî** (ö. VI/XII yy) ve torunu **Fahrüddîn Kâdîhan** (ö. 592/1196) gibi isimler fıkıh eğitimi almışlardır. Şemsüleimme, Şeyhülislam ve Şemsülislâm lakapları ile de tanınmaktadır.⁴⁵³

⁴⁴⁸ Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*, 2/567.

⁴⁴⁹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/254.

⁴⁵⁰ Kelime olarak "mühlet vermek, uzatmak ve yazdırmak" gibi anlamlara gelen imlâ, âlimin dersinde okutmayı düşündüğü eserini öğrencilerine yazdırması usulünü ifade etmektedir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/290-291; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, ed. Abdülâlm Tahavî (Kuveyt: Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, 1987), 1/30.

⁴⁵¹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/78-82; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 52-53; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/252-259; Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*, 2/566-568; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 158-159; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 56-58.

⁴⁵² Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/280.

⁴⁵³ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/446; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/337-340; Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*, 2/647; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 209.

1.3.5.3.13 Zahîruddîn el-Mergînânî (ö. VI/XII yy)

Tam adı, **Ebü'l-Mehâsin Zahîruddîn el-Hasan b. Alî b. Abdilazîz el-Mergînânî**'dir. Mergînânî, Mâverâünnehir'in Fergana bölgesindeki şehirlerin en meşhurlarından Mergînân'a nisbedir.⁴⁵⁴ Kendisi gibi Zahîruddîn lakabı ile anılan babası için Zahîruddîn el-Kebîr (ö. 506/1112) ifadesi kullanılmaktadır. Hanefî fikhını **Burhânüddîn es-Sadru'l-Kebîr İbn Mâze** (ö. VI/XII yy), amcası **Mahmûd el-Özcendî** (ö. VI/XII yy) ve babası Ebü'l-Hasan Zahîruddîn el-Kebîr Ali b. Abdilazîz'den⁴⁵⁵ (ö. 506/1112) almıştır. Kendisinden ise amcasının torunu **Fahrüddîn Kâdîhan** (ö. 592/1196), kız kardeşinin oğlu Tâhir b. Ahmed el-Buhârî⁴⁵⁶ (ö. 542/1147) fıkıh tahsil etmiştir.

Kefevî (ö. 990/1582), zamanında Hanefî müftüler arasında reisliğin Zahîruddîn el-Mergînânî'ye geçtiğini belirtmektedir.⁴⁵⁷ Kaynaklarda vefat tarihi hakkında kesin bir tarih belirtilmemektedir.⁴⁵⁸ Ancak hocaları ve öğrencilerinin yaşadıkları zaman dilimi dikkate alındığında hicri altıncı asrın ikinci yarısının başlarında vefat etmiş olması mümkün görünmektedir.

1.3.5.3.14 Kâdîhan (ö. 592/1196)

Tam ismi, **Fahrüddîn Kâdîhan el-Hasan b. Mansûr b. Mahmûd el-Özcendî el-Fergânî**'dir. Aslen Özkent şehrindedir ve Fahrüddîn lakabı ile bilinmektedir. Hanefî fikhını dedesi **Mahmûd el-Özcendî** (ö. VI/XII yy), dedesinin yeğeni **Zahîruddîn el-Mergînânî** (ö. VI/XII yy) ve Ebû İshâk es-Saffâr⁴⁵⁹ (ö. 534/1139) gibi

⁴⁵⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/194; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/108.

⁴⁵⁵ Ebü'l-Hasan Zahîruddîn el-Kebîr Ali b. Abdilazîz el-Mergînânî hakkında bilgi için bk. Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/407/411.

⁴⁵⁶ Hindüvânî (ö. 362/973) kanalıyla gelen Horasan ilmi birikimi ile dayısı Zahîruddîn el-Mergînânî (ö. VI/XII yy) kanalıyla devam eden Mâverâünnehir ilmi birikimini birleştiren İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdırreşîd el-Buhârî hakkında bilgi için bk. Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 84.

⁴⁵⁷ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/460.

⁴⁵⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/74; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/455-461; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 62-63.

⁴⁵⁹ Ebû İshâk es-Saffâr hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/73-75.

âlimlerden fıkıh tahsil etmiştir. Kendisinden ise Burhânüddîn ez-Zernûcî⁴⁶⁰ (ö. VII/XIII yy), Necmüleimme el-Hakîmî⁴⁶¹ (ö. VII/XIII yy), Cemâlüddîn el-Hasîrî⁴⁶² (ö. 636/1238) ve **Şemsüleimme el-Kerderî** (ö. 642/1244) gibi isimler fıkıh eğitimi almıştır.

Kendisi hakkında öğrencisi Hasîrî'nin selefin bakiyesi ve halefin müftüsü gibi nitelemelerde bulunduğu aktarılmaktadır. Kâdîhan, 15 Ramazan 592 Pazartesi günü vefat etmiş ve kudât-ı seb'a kabristanına defnedilmiştir.⁴⁶³

1.3.5.3.15 Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089)

Tam ismi, **Ebü'l-Hasen Fahrulislâm Ebü'l-Usr Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm b. Mûsâ b. İsâ b. Mücâhid b. Abdillâh el-Pezdevî**'dir. Pezdevî, Semerkant ve Nesef arasındaki yol üzerinde bulunan Pezde isimli bir kaleye nisbedir.⁴⁶⁴ Fıkıh tahsilini **Şemsüleimme el-Halvânî**'den (ö. 452/1060 [?]) almıştır. Kendisinden ise Ebü'l-Me'âlî Ziyâd b. İlyâs⁴⁶⁵ (ö. VI/XII yy), **Alâeddin es-Semerkandî** (ö. 539/1144) ve Ebü'l-Me'âlî el-Âmirî⁴⁶⁶ (ö. 555/1160) gibi isimler ilim tahsil etmiştir. Necmeddîn en-Nesefî (ö. 537/1142), Ebü'l-Usr el-Pezdevî'yi Nesef'de sadece bir kez görebildiğini, ancak kendisinden rivayette bulunamadığını aktarmaktadır.⁴⁶⁷

⁴⁶⁰ Burhânüddîn ez-Zernûcî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/364-367; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/150-151.

⁴⁶¹ Necmüleimme el-Hakîmî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/441-442; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/133-136.

⁴⁶² Ebü'l-Mehâmid Cemâlüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî el-Buhârî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/431-433.

⁴⁶³ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/93-94; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 22; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/549-557; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 3/116-117; Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*, 1/407; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 64-65; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 126-128.

⁴⁶⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/201; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/409.

⁴⁶⁵ Ebü'l-Me'âlî Ziyâd b. İlyâs hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/213-214.

⁴⁶⁶ Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Nasr b. Mansûr b. Alî b. Muhammed el-Âmirî hakkında bilgi için bk. Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 202.

⁴⁶⁷ Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkant*, 554.

Mâverâünnehir bölgesi Hanefileri arasında ağabeyinden sonra kendisinin önemli bir yere sahip olduğuna, usûl ve fîrû alanlarında değerleri eserler telif ettiğine işaret edilmektedir. Özellikle *Usûl-ü Pezdevî* olarak şöhret kazanan *Kenzü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* başlığını taşıyan kitabı ilim çevrelerinde çok rağbet görmüş ve kendisinden sonra telif edilen eserler üzerinde büyük etkiler göstermiştir.

5 Recep 482 Perşembe günü Keş'de vefat etmiştir. Cenazesi Semerkant'a taşınmış ve Câgerdîze kabristanına defnedilmiştir.⁴⁶⁸

1.3.5.3.16 Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100)

Tam adı, **Ebü'l-Yüsr Sadrulislâm Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm b. Mûsâ b. Mücâhid el-Pezdevî**'dir. Fıkıh eğitimini **Halvânî** (ö. 452/1060 [?]), Ebû Ya'kûb es-Seyyârî (ö. V/XI yy) ve İsmâîl b. Abdissâdık (ö. 494/1101) gibi âlimlerden almıştır. Kitaplarında kullandıkları dil ve üsluba göre lakap kazanmışlardır. Kardeşi daha zor bir dil tercih ettiği için Ebü'l-Usr diye bilinirken, kendisinin dili ve üslubu kardeşine göre daha kolay olduğu için Ebü'l-Yüsr diye tanınmaktadır. Bununla birlikte kaynaklarda Fahrulislâm denildiğinde kardeşi, Sadrulislâm denildiğinde ise kendisi kastedilmektedir.

Kendisinden **Necmeddin en-Nesefî** (ö. 537/1142) ve **Alâeddin es-Semerkandî** (ö. 539/1144) gibi isimler Hanefî fikhını tahsil etmiştir. *el-Kand* müellifi ve öğrencisi Nesefî, hocasının Mâverâünnehir Hanefilerinin şeyhi olduğunu, kendisinden eğitim alabilmek için İslam beldelerinden akın akın öğrencilerin geldiğini, akâid ve fıkıh alanında kıymetli eserler telif ettiğini aktarmaktadır. Ayrıca Semerkant kadilkudatlığı yaptığını, Cûzcâniye medresesinde fıkıh ve hadis dersleri verdiğini belirtmektedir. 9 Recep 493 tarihinde Buhara'da vefat etmiştir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'* i Semerkant, 554–555; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/594–595; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 41; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/294–298; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 124–125; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 49–52.

⁴⁶⁹ Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'* i Semerkant, 703–704; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/322, 4/98–99; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 275; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/267–270; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 188; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 61–62.

Kand' da Ebü'l-Yüsr ve kardeşi Ebü'l-Usr isimleri verilirken büyük dedeleri Abdülkerim'den sonra baba isimlerinde küçük bir fark dikkat çekmektedir. Şöyle ki; Ebü'l-Usr'un tam ismi Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm b. Mûsâ b. Îsâ b. Mücâhid b. Abdillâh şeklinde verilirken ağabeyi Ebü'l-Yüsr'ün ise Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm b. Mûsâ b. Mücâhid şeklinde verilmektedir. Burada isim zincirinin birisinde Mücâhid'in oğlu Îsâ bulunurken diğerinde ise yer almamaktadır. Bu da tabakat kaynaklarında bazen yapılan kısaltma yolunun bir örneğidir.

1.3.5.3.17 Alâüddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144)

Tam adı, **Ebû Bekir Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî**'dir. Fıkıh eğitimini **Ebü'l-Usr el-Pezdevî** (ö. 482/1089), **Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî** (ö. 493/1100) ve Ebü'l-Mu'în en-Nesefî⁴⁷⁰ (ö. 508/1114) gibi döneminin önemli âlimlerinden almıştır. Kendisinden ise kızı Fâtıma bt. Muhammed⁴⁷¹ ve damadı **Kâsânî** (ö. 587/1191) Hanefî fikhı tahsil etmiştir. Günay hem usûl hem de fûrû alanında Semerkant Hanefîlerinin en kuvvetli temsilcisinin Alâeddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144) olduğu kanaatindedir.⁴⁷²

Semerkandî, mezhebin muteber metinlerinden Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*'ını esas alarak *Tuhfetü'l-fukahâ* adlı meşhur eserini kaleme almıştır. Öğrencisi Kâsânî'de hocasının metodunu kullanarak *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâ'i'* adlı kitabını kaleme almış ve hocasına bu kitabı takdim etmiştir. Semerkandî öğrencisinin çok beğendiği bu eserini kızının mehri olarak kabul etmiş ve kızı ile Kâsânî'yi nikahlamıştır. Hatta halk arasında bu durumun “Tuhfesini şerh etti, kızı ile evlendi” şeklinde ifadesini bulduğu ve dilden dile dolaştığı anlatılmaktadır. Semerkandî, 1 Cemâziyelevvel 539 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁷³

⁴⁷⁰ Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed el-Mekhûlî en-Nesefî hakkında bilgi için bk. NESEFÎ, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand*, 706; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/527; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/319-321.

⁴⁷¹ Fâtıma bt. Muhammed es-Semerkandîyye hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/122-124; Zeyneb Fevâz, *ed-Dürrü'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr* (Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2015), 603.

⁴⁷² H. Mehmet Günay, “Semerkandî, Alâeddîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009), 471.

⁴⁷³ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/18, 4/24; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/364-368; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-*

1.3.5.3.18 Kâsânî (ö. 587/1191)

Tam adı, **Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî**'dir. Kâsânî, Mâverâünnehir'in büyük yerleşim yerlerinden Kâsân'a nisbesidir. Hamevî (ö. 626/1229), aynı yerin ismini Kâşân şeklinde de kaydetmektedir.⁴⁷⁴ Fıkıh eğitimini hocası ve kayınpederi olan **Alâüddîn es-Semerkandî**'den (ö. 539/1144) almıştır. Kendisinden ise Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî⁴⁷⁵ (ö. 593/1197), Halîfe b. Süleymân el-Hârezmî⁴⁷⁶ (ö. 638/1240) gibi isimler fıkıh tahsil etmiştir.

Melikü'l-ulemâ lakabı ile de anılmaktadır. Elçilik görevi ile gönderildiği Şam diyarında ikamet etmiş ve Halep'te vefat etmiştir. Kendisi ile birlikte Mâverâünnehir silsilesi Şam bölgesine intikal etmiş ve öğrencileri vasıtası ile burada yayılmıştır.⁴⁷⁷ 10 Recep 587 Cumartesi günü öğle vaktinden sonra Halep'te vefat etmiş ve hanımının yanına defnedilmiştir.⁴⁷⁸ Zeyneb Fevvâz (1860-1914) önce vefat edenin hanımı değil Kâsânî olduğunu aktarmaktadır.⁴⁷⁹ Ancak bunun isabetli olmadığına dair nakil, Kâsânî'ye yakın bir zamanda yaşamış olan İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) *Bugyetü't-taleb fî ahhâri Haleb* adlı eserinde bulunmaktadır. İbnü'l-Adîm, Kâsânî'nin hanımını kaybettikten sonra her cuma günü eşinin kabrini ziyaret etmeyi âdet haline getirdiğini ve bunu hiç aksatmadığını ifade etmektedir.⁴⁸⁰

Hanefiyye, 158; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 94–98; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 70–71.

⁴⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 11/18; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/430.

⁴⁷⁵ İsmi, Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd b. Saîd el-Gaznevî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/315-316; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/52-54.

⁴⁷⁶ İsmi, Ebû's-Serâyâ Halîfe b. Süleymân b. Halîfe b. Muhammed el-Halebî el-Hârezmî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/176; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/68-69.

⁴⁷⁷ Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", 197.

⁴⁷⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/25-30; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 84–85; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/485-489; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 53.

⁴⁷⁹ Fevvâz, *ed-Dürrü'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr*, 603.

⁴⁸⁰ Ebû'l-Kâsım Kemâluddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb*, ed. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 10/4353-4354.

1.3.5.3.19 Necmüddin en-Neseî (ö. 537/1142)

Tam adı, **Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed b. Lokmân en-Neseî**'dir. Hanefî fikhını **Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî** (ö. 493/1100) ve Şeyhülislâm Atâ' b. Hamza es-Soğdî⁴⁸¹ (ö. VI/XII yy) gibi önemli isimlerden tahsil etmiştir. Bilinen diğer lakapları el-Hâfız ve Müfti's-sakaleyn'dir. Kendisinden ise oğlu Ebü'l-Leys Mecdüddîn en-Neseî⁴⁸² (ö. 552/1157), **Burhânüddîn el-Mergînânî** (ö. 593/1197) gibi isimler fikh eğitimi görmüştür. 461 senesinde Neseî'te dünyaya gelmiş, 537 senesinde Semerkant'ta vefat etmiştir.⁴⁸³

Fıkıh ilmi dışında daha pek çok ilimde değerli eserler bırakmıştır. Kelam alanında *Akâid-i Neseîyye* diye meşhur muhtasarı ile hilâf alanında ilk manzum eser kabul edilen *Manzûme-i Neseîyye* bunlardan bazılarıdır. 550 hocadan rivayetlerinin bulunduğu aktarılmaktadır. İslam coğrafyasının farklı yerlerinden insanlar Mâverâünnehir âlimlerinden ilim tahsil etmek için garptan şarka gelmiştir. Bunun en canlı örneğini bizzat kendisi *el-Kand*'da aktarmaktadır. Bu kişi, 516 senesinde Buhara'ya gelerek **el-Burhân Abdülazîz b. Ömer**'den (ö. 518/1124) Hanefî fikhını tahsil eden Ebû Hârûn el-Mağribî'dir. Ömrünün 13 senesini Irak, Horasan ve Mâverâünnehir şehirlerinde ilim peşinde geçirmiştir.⁴⁸⁴

1.3.5.3.20 Bekir ez-Zerencerî (ö. 512/1118)

Tam adı, **Ebü'l-Fadl Şemsüleimme Bekir b. Muhammed b. Ali b. el-Fadl el-Ensârî el-Hazrecî el-Buhârî ez-Zerencerî**'dir. Buhara köylerinden Zerencer'e nisbetle tanınır. Hakkında şemsüleimme lakabı kullanılan Hanefî âlimlerden biridir. Hanefî fikhını babası **Ebü Bekir Muhammed ez-Zerencerî** (ö. VI/XII yy), **Şemsüleimme el-Halvânî** (ö. 452/1060 [?]), **Şemsüleimme es-Serahsî** (ö. 483/1090

⁴⁸¹ Ebü'l-Hasan Şeyhü'l-İslâm Atâ' b. Hamza es-Soğdî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/529; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/303-306.

⁴⁸² Ebu'l-Leys Mecdüddîn en-Neseî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/226-228; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/477-478.

⁴⁸³ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/657-660; İbn Kutluboga, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 48; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/356-362; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 149-150; Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 89-93.

⁴⁸⁴ Neseî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkant*, 705.

[?]) gibi önemli isimlerden tahsil etmiştir. Halvânî'den fıkıh rivayet eden en son ismin Bekir ez-Zerencerî olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸⁵ Kendisinden ise oğlu **İmâdüddîn ez-Zerencerî** (ö. 584/1188) ve İmamzâde Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 573/1177)⁴⁸⁶ gibi isimler Hanefî fikhını almıştır.

Döneminde mezhebin görüşlerini en iyi bilen ve müşkil ile karşılaşılacak konularda görüşüne müracaat edilen kişi olduğu aktarılmaktadır. Fetvalarındaki isabetine binaen de kendisine “Küçük Ebû Hanîfe” dendiği ifade edilmektedir.⁴⁸⁷ 427 senesinde dünyaya gelmiştir. Sem'ânî (ö. 562/1166), Bekir ez-Zerencerî'nin rivayetleri hakkında kendisine icazet verdiğini aktarmaktadır. Ayrıca vefatı için 29 Rebûlevvel 512 ve 29 Şaban 512 şeklinde iki tarih vermektedir. Buhara'da Kelâbâz kabristanına defnedildiğini ve kendisinin de burayı ziyaret ettiğini belirtmektedir.⁴⁸⁸

1.3.5.3.21 Burhânüddîn el-Kebîr İbn Mâze (ö. 518/1124)

Tam adı, **Ebû Muhammed Burhânüddîn Sadrülmâzî Abdülazîz b. Ömer Mâze**'dir. Burhânüddîn el-Kebîr, Burhânüleimme ve Sadrülmâzî gibi lakaplar ile anılmaktadır. Meşhur âlimler yetiştiren Burhan ailesinin bir ferdidir. Hanefî fikhını **Şemsüleimme es-Serahsî**'den (ö. 483/1090 [?]) öğrenmiştir. Kendisinden ise iki oğlu **Sadrüşşehîd** ve **Sadrüssâid** ile birlikte Ebû'l-Feth el-Velvâlicî⁴⁸⁹ (ö. 540/1146

⁴⁸⁵ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/291.

⁴⁸⁶ Ebû'l-Mehâsin Rûknü'lislâm İmamzâde Muhammed b. Ebî Bekir İbrâhîm eş-Şargî el-Buhârî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/103-104; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 60; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/397-406; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 161.

⁴⁸⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/415-417; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/465-467; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/290-292; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 56; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 75-77.

⁴⁸⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/289.

⁴⁸⁹ *Fetâvâ-i Velvâlicîyye* adlı eseri ile tanınan Ebû'l-Feth Zahîrüddîn Abdürreşîd b. Ebî Hanîfe b. Abdürrezzâk el-Velvâlicî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/417-419; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/47-49.

sonrası) ve Burhân el-Belhî⁴⁹⁰ (ö. 548/1153) gibi isimler Hanefî fikhını tahsil etmiştir.⁴⁹¹

1.3.5.3.22 Sadrüşşehîd İbn Mâze (ö. 536/1141)

Tam adı, **Ebû Muhammed Sadrüşşehîd Hüsâmüddîn Ömer b. Abdilazîz b. Ömer Mâze**'dir. Selçuklu sultanı Sencer (ö. 552/1157) ile Karahitaylar arasında yapılan Katvan⁴⁹² savaşında şehit olduğu için Sadrüşşehîd diye anılmaktadır. Diğer bir lakabı ise Hüsâmüddîn'dir. Aynı şekilde şehit edilmesine atfen el-Hüsâm eş-Şehîd şeklinde de kendisinden bahsedilmektedir. Fıkıh tahsilini babası **Burhânüddîn el-Kebîr İbn Mâze**'den (ö. 518/1124) almıştır. Oğlu Şemsüddîn İbn Mâze (ö. 566/1170), Radiyyüddîn es-Serahsî⁴⁹³ (ö. 571/1176), **Burhânüddîn el-Mergînânî** (ö. 593/1197) ve Burhânüddîn el-Buhârî⁴⁹⁴ (ö. 616/1219) gibi isimler kendisine öğrencilik yapmıştır.

483 senesi Safer ayında dünyaya gelmiştir. 5 Safer 536 tarihinde 53 yaşında iken şehit olmuştur. Katvan köyü yakınlarında şehit olduktan sonra Semerkant'ta defnedilmiştir. Bir yıl sonra ise naaşı Buhara'ya taşınmış ve buraya defnedilmiştir.⁴⁹⁵

Mâze oğulları ya da Burhân ailesi fertleri varlıklı, bununla birlikte Mâverâünnehir bölgesinde etkili olan bir ailenin bireyleridir. Ancak ailenin ilmi otoritesi dışında siyasi bir yetkiye sahip olduğuna dair bilgi ile karşılaşılan ilk ferdi Sadrüşşehîd'dir.⁴⁹⁶

⁴⁹⁰ Ebû'l-Hasan Burhân Ali b. el-Hasan b. Muhammed b. Ebî Ca'fer el-Belhî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/560-562; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/462-464. Kefevi 371

⁴⁹¹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/437; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/335-336; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 4/350-351; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 98.

⁴⁹² Katvan, Semerkant'tan beş fersah uzaklıkta bulunan bir köyün ismidir. Bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/375.

⁴⁹³ Tam adı, Ebû Abdillâh Radiyyüddîn Muhammed b. Burhânülislâm Muhammed es-Serahsî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/357-359; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/498-505.

⁴⁹⁴ Tam adı, Burhânüddîn (Burhânüşşeria) Mahmûd b. Sadrüşşeria Ahmed b. Abdilazîz el-Mahbûbî el-Buhârî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/369-372; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/294-295.

⁴⁹⁵ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/649-650; İbn Kutluboga, *Tâci't-terâcim*, 1962, 46-47.

⁴⁹⁶ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/446; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 149.

1.3.5.3.23 Sadrüssaîd İbn Mâze (ö. VI/XII yy)

Tam adı, **Sadrüssaîd Tâcüddîn Ahmed b. Abdilazîz b. Ömer Mâze**'dir. Fıkıh eğitimini babası **Burhânüddîn el-Kebîr İbn Mâze** (ö. 518/1124) ve **Bekir ez-Zerencerî** (ö. 512/1118) gibi önemli isimlerden almıştır. Kendisinden ise oğlu Sadr-ı Kebîr Burhânüddîn İbn Mâze (ö. 570/1174 sonra) ve **Burhânüddîn el-Mergînânî** (ö. 593/1197) gibi isimler fıkıh tahsil etmişlerdir.⁴⁹⁷

1.3.5.3.24 Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197)

Tam ismi, **Ebü'l-Hasan Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî**'dir. Fergânî, Mâverâünnehir'in önemli ve meşhur bölgelerinden Fergana'ya nisbesi iken Mergînânî ise Fergana bölgesi içerisinde kalan önemli şehirlerden Mergînân şehrine nisbesidir.⁴⁹⁸ Hanefî fıkını **Sadrüssaîd İbn Mâze** (ö. VI/XII yy), **Sadrüşşehîd İbn Mâze** (ö. 536/1141) ve **Necmüddîn en-Nesefî** (ö. 537/1142) gibi döneminin önemli Hanefî fukahâsından almıştır. Kendisinden ise Burhânülislâm ez-Zernûcî⁴⁹⁹ (ö. VII/XIII yy), **Şemsüleimme el-Kerderî** (ö. 642/1244), Celâlüddîn el-Üsrûşenî⁵⁰⁰ (ö. VII/XIII yy) gibi öğrencileri Hanefî fıkını tahsil etmiştir.

14 Zilhicce 593 tarihinde vefat eden Mergînânî, Semerkant'ta defnedilmiştir.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/189-191; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/453-455; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/380; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 24.

⁴⁹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/188, 12/194; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/253, 5/108.

⁴⁹⁹ *Ta'lîmü'l-müte'allim tarîka't-te'allüm* adlı eseri ile tanınan Burhânülislâm ez-Zernûcî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/364; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/150-151; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 54; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 262.

⁵⁰⁰ Celâlüddîn Mahmûd b. Hüseyin el-Üsrûşenî hakkında bilgi için bk. Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/157-158.

⁵⁰¹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/627-629; İbn Kutluboga, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 42; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/5-21; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 141-144; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 131-135; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 86-88.

1.3.5.3.25 Imâdüddîn ez-Zerencerî (ö. 584/1188)

Tam adı, **Ebü'l-'Alâ' Imâdüddîn Ömer b. Bekr b. Muhammed ez-Zerencerî'**dir. Fıkıh eğitimini babası **Bekir ez-Zerencerî** (ö. 512/1118) ve **Burhânüddîn el-Kebîr İbn Mâze'**den (ö. 518/1124) almıştır. Şemsüleimme lakabı ile tanınan âlimler silsilesine dâhildir. Kendisinden ise **Sadr-ı Cihan Muhammed b. Abdilazîz** (ö. 616/1219), Cemâlüddîn Ubeydullâh b. İbrâhîm el-Mahbûbî⁵⁰² (ö. 630/1233) ve **Şemsüleimme el-Kerderî** (ö. 642/1244) gibi âlimler Hanefî fikhını tahsil etmişlerdir.

Mâverâünnehir bölgesi Hanefîlerin riyaseti kendisine ulaşmıştır. Hakkında zamanının Nu'mân'ı denilmektedir. Babası ve hocası Şemsüleimme Bekr ez-Zerencerî'den (ö. 512/1118) rivayette bulunan son talebesidir. 584 senesi Şevval ayı içerisinde vefat etmiştir.⁵⁰³

1.3.5.3.26 Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244)

Tam ismi, **Ebü'l-Vecd Şemsüleimme Muhammed b. Abdissettâr b. Muhammed el-'Imâdî el-Berâtekînî el-Kerderî'**dir. Kerderî, Hâzrem bölgesinin merkezi konumunda bulunan Cürcâniye'ye bağlı şehirlerden Kerder'e nisbesidir.⁵⁰⁴ Tabakat kaynaklarında Berâtekînî⁵⁰⁵ veya Berâyekînî⁵⁰⁶ şeklinde bir nisbesi daha geçmektedir. Fakat ensâb kaynaklarında kelimenin bu iki şekli ile de herhangi bir kaydı bulunmamaktadır. Ancak Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), kelimeyi Terâtikîn şeklinde kaydetmekte ve kelimenin Kerder'e bağlı bir kasabanın ismi olduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁷ Aynı şekilde Kefevî de (ö. 990/1582) elindeki *Kâmûs* nüshasında

⁵⁰² Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Ubeydullâh b. İbrâhîm b. Ahmed el-Ubâdî el-Mahbûbî. Mahbûbî ailesinden kaynakların aktardığı ilk Hanefî fakihidir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/490; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/76-82.

⁵⁰³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 21/172-173; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/388; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/411-412; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 117-118.

⁵⁰⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/450.

⁵⁰⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/112; Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/228.

⁵⁰⁶ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/144.

⁵⁰⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1199.

kelimenin bu şekilde kayıtlı olduğunu aktarmaktadır.⁵⁰⁸ Kureşî (ö. 775/1373), Imâdî kelimesinin dedelerine nisbetine işaret ettiğini kaydetmekte, ancak herhangi bir isim vermemektedir.⁵⁰⁹ Şemsüleimme el-Kerderî'nin iki hocasının Imâdüddîn lakabı ile tanınıyor olması, Imâdî nisbetinin hocalarından kaynaklanması ihtimalini akla getirmektedir. Şemsüleimme lakabı ile tanınan âlim silsilesine bağlıdır.

559 senesinde Kerder beldesinin Terâtikîn kasabasında dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Hârezm medreselerinde almıştır. Henüz çocukluk çağında iken Semerkant ve Buhara medreselerine gelerek dönemin önemli âlimlerinden istifade etmiştir. Fıkıh eğitimini Rüknlislâm İmamzâde (ö. 573/1177), Nûruddîn es-Sâbûnî⁵¹⁰ (ö. 580/1184), **Imâdüddîn ez-Zerencerî** (ö. 584/1188), **Kâdîhan** (ö. 592/1196), **Burhânüddîn el-Merğînânî** (ö. 593/1197) ve Imâdüddîn Ebü'l-Mehâmid el-Fârâbî⁵¹¹ (ö. 607/12010) gibi dönemin önemli isimlerinden almıştır.

Kendisinden ise **Bedrüddîn Hâherzâde** (ö. 651/1254), **Hamîdüddîn ed-Darîr** (ö. 666/1268), Hâfızuddîn el-Kebîr el-Buhârî⁵¹² (ö. 693/1293) ve **Ebü'l-Berakât en-Nesefî** (ö. 710/1310) gibi isimler Hanefî fikhını tahsil etmişlerdir. 9 Muharrem 642 Cuma günü Buhara'da vefat etmiş ve Üstâz Sebezmûnî'nin (ö. 340/952) kabrinin yakınlıklarına defnedilmiştir.

1.3.5.3.27 Bedrüddîn Hâherzâde (ö. 651/1254)

Tam adı, **Bedrüddîn Hâherzâde Muhammed b. Mahmûd el-Kerderî**'dir. Fıkıh eğitimini dayısı **Şemsüleimme el-Kerderî**'den (ö. 642/1244) almıştır. Hâherzâde, kız kardeş anlamına gelen *hâher* ile oğul anlamındaki *zâde* kelimelerinin bir araya gelmesi ile oluşan Farsça bir tabirdir. Dolayısıyla hâherzâde, kız kardeşin

⁵⁰⁸ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/145.

⁵⁰⁹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/228.

⁵¹⁰ Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekir es-Sâbûnî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/328-329; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/101.

⁵¹¹ Imâdüddîn Ebü'l-Mehâmid Mahmûd b. Ahmed b. Ebi'l-Hasan el-Fâriyâbî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/426-428; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/101-103.

⁵¹² Tam adı, Ebü'l-Fadl Hâfızuddîn el-Kebîr Muhammed b. Muhammed b. Nasr el-Buhârî'dir. Hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/337; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/265-268.

oğlu anlamında olmaktadır.⁵¹³ Farsça ile sıkı ilişkisi olan Mâverâünnehir bölgesi Hanefîleri arasında Hâherzâde diye meşhur olan âlimler bulunmaktadır. Bu isimlerden birisi, Ebû Bekir b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî'dir (ö. 483/1090). Dayısı Kâdî Ebû Sâbit Muhammed b. Ahmed el-Buhârî'ye (ö. V/XI yy) dayandırılarak Hâherzâde diye meşhur olmuştur.⁵¹⁴ Bir diğeri ise Bedrüddîn el-Kerderî'dir (ö. 651/1254). Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244) dayısı olduğu için kendisine Hâherzâde denmektedir. Zaman olarak farklı dönemlerde yaşamış olsalar da birbirleri ile karıştırılmamaları için Bekir Hâherzâde ve Bedrüddîn Hâherzâde şeklinde anılmaktadırlar. Kendisinden ise **Ebü'l-Berekât en-Nesefî** (ö. 710/1310) fıkıh eğitimi almıştır.

651 senesi Zilkâde ayının son günlerinde vefat etmiş ve dayısının kabrinin yakınlarına defnedilmiştir.

1.3.5.3.28 Hamîdüddîn ed-Darîr (ö. 666/1268)

Tam adı, **Hamîdüddîn ed-Darîr Alî b. Muhammed b. Alî er-Râmuşî el-Buhârî**'dir. Râmuşî, Buhara'ya bağlı bölgelerden Râmuş'a nisbesidir.⁵¹⁵ Hanefî fikhını **Şemsüleimme el-Kerderî**'den (ö. 642/1244) almıştır. Kendisinden ise **Ebü'l-Berakât en-Nesefî** (ö. 710/1310) fıkıh tahsil etmiştir.

Mâverâünnehir bölgesi Hanefîlerinin riyaseti hocasından sonra kendisine geçmiştir. Hamîdüddîn ed-Darîr, 8 Zilkade 666/20 Temmuz 1268 günü Buhara'da vefat etmiştir. Cenaze namazını Hâfizuddîn el-Kebîr el-Buhârî (ö. 693/1293) kıldırmıştır. Ebû Hafs el-Kebîr'in (ö. 216/831) kabrinin yakınlarına defnedilmiştir. Vasiyetine uygun bir şekilde na'sı kabre Hâfizuddîn el-Kebîr tarafından indirilmiştir. Cenazesine yaklaşık 50.000 kişinin katıldığı belirtilmiştir.⁵¹⁶

⁵¹³ Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Alfa Yayınları, 1998), 590, 679.

⁵¹⁴ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/76, 141-142; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/299-303.

⁵¹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/46; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/17.

⁵¹⁶ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/598; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 46; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/260-265; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 125.

1.3.5.3.29 Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)

Tam adı, **Ebü'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî**'dir. Fıkıh eğitimini **Bedrüddîn Hâherzâde** (ö. 651/1254) ve **Hamidüddîn ed-Darîr** (ö. 666/1268) gibi âlimlerden almıştır. Kendisinden ise **Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî** (ö. 694/1295) ve **Siğnâkî**⁵¹⁷ (ö. 714/1314) gibi âlimler Hanefî fikhını tahsil etmiştir.

Mâverâünnehir bölgesi âlimlerinden Hanefî fikhı eğitimi almıştır. Daha sonra Kirman'a gitmiş ve bir müddet burada Sultâniyye medresesinde müderrislik görevinde bulunmuş ve İbnü's-Sââtî'nin kendisinden gelen fıkıh rivayetleri de bu döneme karşılık gelmektedir. 710 senesinde Bağdat'a gelmiş, sonra beldesine dönüş yolunda İzec şehrinde vefat etmiştir.⁵¹⁸

1.3.5.3.30 Diğer Önemli İsimler

Yukarıda bir silsile takip edilerek verilen isimlerden başka yine Mâverâünnehir bölgesinde yetişen başka isimler de bulunmaktadır. Bu isimlerden birisi, **Mâtürîdî** mezhebinin kurucusu İmam Mâtürîdî'dir. Tam ismi, **Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî**'dir (ö. 333/944). Semerkant'ta bir mahallenin ismi olan Mâtürîd'e nisbetle anılmaktadır. Bununla birlikte Sem'ânî (ö. 562/1166) kelimeyi Mâtürît şeklinde kaydedip Mâtürîd olarak da okunabildiğini belirtmektedir.⁵¹⁹ Hanefî kaynaklarda "İmâmü'l-hüdâ" denildiğinde önce Mâtürîdî daha sonra ise Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) anlaşılacağı aktarılmaktadır. Fıkıh eğitimini Horasan fukahasının önemli isimlerinden **Ebü Bekir el-Cûzcânî**'den (ö. III/IX yy) almıştır. Kendisinden ise Ebü'l-Kâsım İshâk b.

⁵¹⁷ Hüsâmüddîn Hüseyin b. Ali b. Haccâc b. Ali el-Buhârî es-Siğnâkî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/114-116; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/359-365.

⁵¹⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/194-195; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 30; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/304-309; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 4/154-155; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 101-102; Bedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", 32/567.

⁵¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/2-3.

Muhammed es-Semerkindî⁵²⁰ (ö. 342/953), Rüstüfağni⁵²¹ (ö. 345/956) ve Abdülkerîm el-Pezdevî (ö. 390/1000) gibi isimler mezhep fikhını tahsil etmişlerdir.

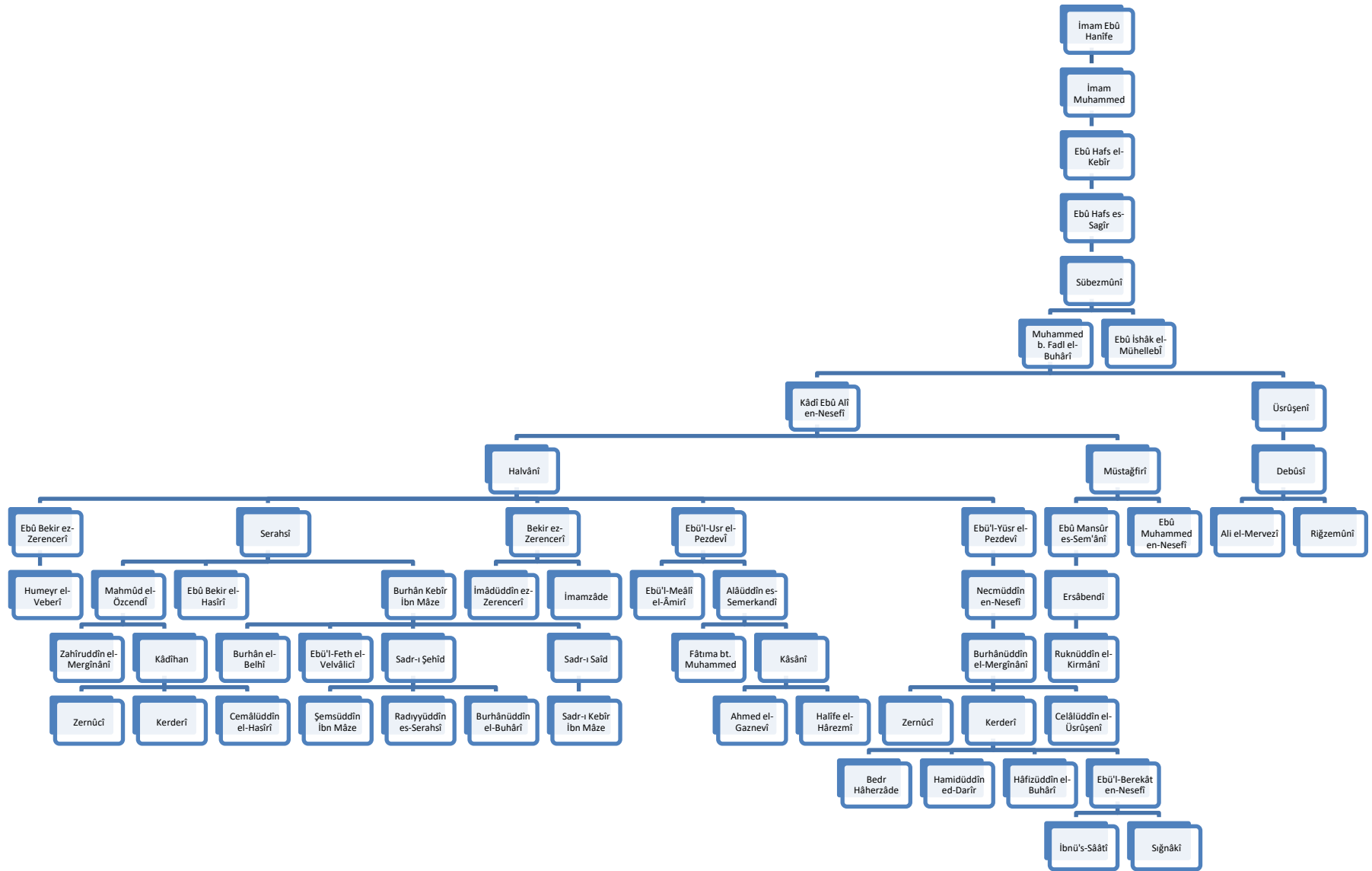
Bölgenin önemli isimlerinden bir diğeri, **Ebü'l-Leys es-Semerkindî**'dir (ö. 373/983). Tam adı, **Ebü'l-Leys el-Fakîh İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî**'dir. Hanefî fikhını **Ebü Ca'fer el-Hinduvânî**'den (ö. 362/973) almıştır. Kendisinden ise Ebû Bekir Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmizî⁵²² (ö. IV/X yy) gibi isimler rivayette bulunmuştur. Hanefî kaynaklarda "el-Fakîh" denildiğinde Semerkindî anlaşılır. Horasan fukahâsından olan Hinduvânî'den eğitim alıp bu birikimi ile birlikte Horasan fıkıh silsilesini Mâverâünnehir'e taşımıştır. İslami ilimlerin pek çoğunda önemli eserler bırakmıştır. Özellikle *en-Nevâzil* adlı eseri Hanefî fikhında nevâzil alanyazını açısından önemli bir kaynaktır.⁵²³

⁵²⁰ *es-Sevâdü'l-a'zam* isimli akâid eserinin müellifi Ebü'l-Kâsım İshâk b. Muhammed es-Semerkindî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/371-372; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/81-83.

⁵²¹ Ebü'l-Hasen Ali b. Saîd er-Rüstüfağni hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/570-571; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/84-86.

⁵²² Hocası Semerkindî'den rivayetinden başka hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/323.

⁵²³ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/544-545; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1962, 79; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/132-141; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 220; İshak Yazıcı, "Semerkindî, Ebü'l-Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/473-474.

Tablo 8: Mâverâünnehir Hanefîlerinin Hoca-Talebe İlişkileri

1.3.6 Fakîh Aileleri ve Unvan Silsileleri

Mâverâünnehir bölgesinin farklı şehirlerinde yetişen ve Hanefî mezhebinin gerek bölgede yayılması gerek mezhebin genel seyri açısından önemli pek çok isim bulunmaktadır.⁵²⁴ Yukarıda bu isimlerin belli başlıları sayılmaktadır. Bu başlık altında ise anılan isimlerin bazıları arasındaki ilişkiler daha belirgin hâle getirilmeye çalışılacaktır.

1.3.6.1 Pezdevî Ailesi

Abdülkerîm b. Mûsâ el-Pezdevî (ö. 390/1000). Tam ismi, Abdülkerîm b. Mûsâ b. Îsâ el-Pezdevî'dir. Pezdevî, Nesef yakınlarındaki Pezde kalesine nisbedir. Aynı şekilde Pezdevî nisbeti ile tanınan meşhur iki Hanefî âlim Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) ve Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) büyük dedelerinin babasıdır. Abdülkerim b. Mûsâ el-Pezdevî'nin (ö. 390 h.) fıkıh silsilesinde ilk hocası, aynı zamanda Mâtürîdiyye mezhebinin de kurucusu olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'dir (ö. 333/944).⁵²⁵

Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrulislâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1089). Mâverâünnehir bölgesinde yetişen Hanefî âlimlerden birisidir. Özellikle usûl alanında kaleme aldığı *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* nam eseri ile Hanefî usûlcüleri üzerinde oldukça etkili olmuştur.

Ebü'l-Yüsr Sadrulislâm Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100). Zamanında Mâverâünnehir Hanefîlerinin imamı olduğu anlatılmaktadır. Mâtürîdî akâidini anlattığı *Usûlü'd-dîn* başlıklı kelâm eseri, Mâverâünnehir sünni akidesi açısından son derece önemli konuma sahip olan bir kaynaktır.

⁵²⁴ İslam coğrafyasının hemen her yerinde olduğu gibi Mâverâünnehir bölgesinde de âlim yetiştiren aileler yaygındır. Söz gelimi döneminin önemli Hanefî fakihlerinden Mecdüddîn el-Üsrüşenî (ö. 637/1240 sonra) böyle ailelerden birinin ferdidir. Bk. Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/157-161; Murteza Bedir, "Üsrüşenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/392-393.

⁵²⁵ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/87.

Ebü'l-Meâlî Ahmed b. Sadrulislâm el-Pezdevî (ö. 542/1147). Babası Sadrulislâm el-Pezdevî ile Ebü'l-Mu'în en-Nesefî el-Mekhûlî'den⁵²⁶ (ö. 508/1115) eğitim almıştır. Hakkında sadr nitelemesi kullanılmaktadır. Buhara kadılığı görevinde bulunmuştur. 542 senesinde hacdan dönerken Serahs'ta vefat etmiş, cenazesi daha sonra Buhara'ya getirilmiş ve burada defnedilmiştir.⁵²⁷

Ebü Sâbit el-Hasan b. Fahrulislâm el-Pezdevî (ö. 557/1161). 476 senesinde Semerkant'ta dünyaya gelmiştir. Babası Fahrulislâm el-Pezdevî'nin vefatından sonra amcası Sadrulislâm el-Pezdevî onu Buhara'ya götürmüş ve oğlu Ebü'l-Meâlî ile birlikte yetiştirmiştir. Eğitiminden sonra Merv'e gitmiş ve bir müddet burada yaşamıştır. Buhara kadısı iken vefat eden amcasının oğlu Ebü'l-Meâlî'nin yerine Buhara kadılığına getirilmiştir. Bu görevden ayrıldıktan sonra ise Pezde'ye yerleşmiştir.⁵²⁸ Leknevî (ö. 1304/1886), kadılık görevi sona erdikten sonra İran Horasan'ı taraflarında Yezd⁵²⁹ şehrine yerleştiğini aktarmaktadır.⁵³⁰

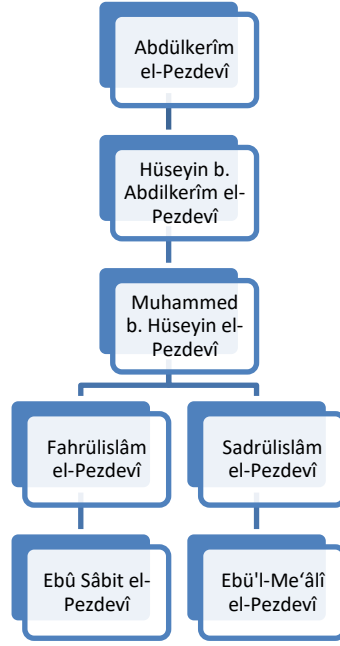
⁵²⁶ Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed el-Mekhûlî en-Nesefî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/527; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/319-321.

⁵²⁷ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/309-310; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/370-373; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/75-76; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 39-40.

⁵²⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/76; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/374.

⁵²⁹ Hamevî (ö. 626/1229), şehrin Nişâbur, İsfahân ve Şiraz arasında kalan bölgede yer aldığını aktarmaktadır. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/435.

⁵³⁰ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 63.

Tablo 9: Pezdevî Ailesinin Fertleri

1.3.6.2 Burhân (İbn Mâze) Ailesi

Aile, siyasi destekle birlikte Buhara’da güç ve nüfuz sahibi bir konuma erişmiştir. Ailenin üyeleri arasından Hanefî mezhebi için önemli âlimler yetişmiştir. Bu ilmi yönleri yanında taşıdıkları “sadr” unvanı ile Buhara’da hem dini hem siyasi yetkilere sahip olmuşlardır. Devlet namına vergileri toplamak bu yetkiler arasında bulunmaktadır. Bunun yanında ailenin ilmi çalışmalarına müdahale edilmemiştir.⁵³¹ Aşağıda çok ayrıntıya girilmeden Burhân ailesi içerisinde *sadr* unvanı ile anılan isimlerden bazıları sayılacaktır.

Sadrülmâzî İbn Mâze’nin tam adı, Abdülazîz b. Ömer Mâze’dir (ö. 518/1124). Mâverâünnehir bölgesinde ilmî olduğu kadar siyasi yetkilere ve güce sahip olan *sadrların* ilkidir. Selçuklu sultanlarından Sencer’in (ö. 552/1157) kız kardeşi ile evlenmiş ve devletin himayesini de kazanmıştır.

Sadrüşşehîd İbn Mâze’nin tam adı, Ebû Hafs Hüsâmüddîn Ömer b. Abdülazîz b. Ömer Mâze’dir (ö. 536/1141). Sadrülmâzî İbn Mâze’nin oğlu ve Şemsüddîn İbn Mâze’nin babasıdır.

⁵³¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 10/250; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 32–33.

Sadrüssaîd İbn Mâze'nin tam adı, Tâcüddîn Ahmed b. Abdilazîz b. Ömer Mâze'dir (ö. VI/XII yy). Sadrulkebîr İbn Mâze'nin oğlu, Burhânüddîn İbn Mâze ve Sadruşşerîa İbn Mâze'nin babasıdır.

Şemsüddîn İbn Mâze'nin tam adı, Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. Ömer Mâze'dir (ö. 566/1170). Sadrüşşehîd'in oğludur.⁵³²

Sadrülkebîr Burhânüddîn İbn Mâze'nin tam adı, Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz b. Ömer Mâze'dir (ö. 570/1174 sonra). Sadrülislâm İbn Mâze'nin babası ve Sadrüssaîd'in oğludur.⁵³³

Abdülazîz b. Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. Ömer Mâze (ö. 593/1197). Şemsüddîn İbn Mâze'nin oğlu Sadr-ı Cihân İbn Mâze'nin babasıdır.⁵³⁴

Sadrülislâm İbn Mâze'nin tam adı, Tâhir b. Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz b. Ömer Mâze'dir (ö. VII/XIII yy). Burhânüddîn İbn Mâze'nin oğludur.⁵³⁵

Sadrülâlem veya Sadr-ı Cihân İbn Mâze'nin tam adı, Muhammed b. Abdilazîz b. Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. Ömer Mâze'dir (ö. 616/1219). Sadrüşşehîd İbn Mâze dedesinin babasıdır. Burhânüddîn İbn Mâze ise dedesinin kardeşidir.⁵³⁶

Ebü'l-Meâlî İbn Mâze'nin tam adı, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz b. Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz b. Ömer Mâze'dir (ö. VII/XIII yy). Sadr-ı Cihân İbn Mâze'nin oğludur. Buhara sadrı olan son Burhan ailesi mensubudur.⁵³⁷

⁵³² Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/284-285; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 35.

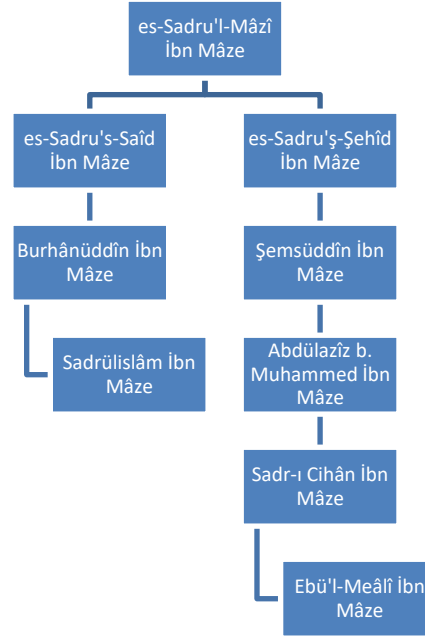
⁵³³ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/21-35; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 35.

⁵³⁴ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/439; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 4/354.

⁵³⁵ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/152-156; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, 68-69.

⁵³⁶ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 3/233-234; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/196-199; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 37-39.

⁵³⁷ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, 39.

Tablo 10: İbn Mâze Ailesi Fertleri

1.3.6.3 Mahbûbî Ailesi

Burhân ailesinin *sadr* olan son ferdi Ebü'l-Meâlî Ahmed b. Muhammed b. Abdülazîz'in (ö. VII/XIII yy) müdâhil olmadığı Târâbî isyanı⁵³⁸ ailenin *sadr* makamından alınması ile sonuçlanmıştır. 1238 senesinde Buhara esnafından birisi olan Mahmûd et-Târâbî etrafında şekillenen isyanının ilk çıkışı amacı, halkı sıkmaya başlayan Moğol uygulamalarına son vermek ve bu duruma ses çıkarmayan eşrafın tutumuna son vermektir. Ancak isyanın tek sonucu Burhan ailesinin sadrlıktan azli olmamıştır. Moğollar tarafından bastırılan isyan sonunda Târâbî ile birlikte isyan hareketini destekleyen Şemsüddîn Mahbûbî de öldürülmüştür.

Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Ubeydullâh b. İbrâhîm b. Ahmed el-Mahbûbî (ö. 630/1233). Mahbûbî ailesinden bilinen ilk fakih, aynı zamanda Burhân ailesinin yerine *sadr* olarak atanan ilk kişidir. Fıkıh eğitimini Rüknüslâm İmamzâde (ö. 573/1177), **Şemsüleimme İmâdüddîn ez-Zerencerî**'den (ö. 584/1188) almıştır. Kendisinden ise

⁵³⁸ Yaşanan olayları *Târîh-i Cihangüşâ'*da anlatan tarihçi ve devlet adamı Atâ Melik Cüveynî (ö. 681/1283) aynı zamanda kendisini isyanın merkezinde bulan Buharalı kalburcu esnafı Mahmûd Târâbî'nin çağdaşı ve olayları yaşayanlardan aktaran kişidir. Buhara'da halktan kopuk bir yaşantı sürmeye başlayan zümreleri ve Moğol idaresini hedef alan Târâbî isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Aykut Özbayraktar, "Mahmud Târâbî İsyanı (1238)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi* 84 (2017), 211–225.

oğulları Sadrüşşerîa el-Ekber ile Tâcüşşerîa el-Mahbûbî, **Hamîdüddîn ed-Darîr** (ö. 651/1254) ve Hâfîzüddîn el-Kebîr el-Buhârî (ö. 693/1293) fıkıh tahsil etmiştir.⁵³⁹

Sadrüşşerîa el-Ekber veya **Sadrüşşerîa el-Evvel el-Mahbûbî**'nin tam adı, Şemsüddîn Ahmed b. Ubeydillâh b. İbrâhîm b. Ahmed el-Mahbûbî'dir (ö. 650/1252 [?]). Fıkıh eğitimini babası Cemâlüddîn el-Mahbûbî'den almıştır. Kendisinden ise oğulları Tâcüşşerîa ve Burhânüşşerîa kardeşler fıkıh eğitimi almışlardır.⁵⁴⁰

Tâcüşşerîa el-Mahbûbî'nin tam adı, Ömer b. Ahmed b. Ubeydillâh el-Mahbûbî'dir (ö. 709/1309). Sadrüşşerîa el-Ekber'in oğlu ve Sadrüşşerîa el-Asgar'ın baba tarafından dedesidir. Fıkıh eğitimini babasından almıştır. Babaları Cemâlüddîn el-Mahbûbî'nin vefatını izleyen senelerde Moğol baskıları ve siyasi çalkantılar neticesinde Buhara şehrinin yaşanamaz bir hal almasından sonra kardeşi Burhânüşşerîa el-Mahbûbî ile birlikte Kirman şehrine göçmüşlerdir. İki kardeş burada buldukları sürede vefat etmişler ve Kirman'da defnedilmişlerdir.⁵⁴¹

Burhânüşşerîa el-Mahbûbî'nin tam adı, Mahmûd b. Ahmed b. Ubeydillâh el-Mahbûbî'dir (ö. VIII/XIV yy). *el-Vikâye* veya *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâ'ili'l-Hidâye* müellifi olan Burhânüşşerîa, Sadrüşşerîa el-Ekber'in oğlu ve Tâcüşşerîa'nın da kardeşidir. Sadrüşşerîa el-Asgar'ın anne tarafından dedesidir. Söz konusu eseri ise torununun ezberlemesi için telif etmiştir. Kefevî (ö. 990/1582) tercüme bilgisinde hem Tâcüşşerîa hem de Burhânüşşerîa unvanlarını kullanmaktadır. Ancak *Vikâye* müellifi olduğu ve isminin Mahmûd olduğu bilgilerini eksiksiz aktarmaktadır.⁵⁴² Dikkat çeken nokta ise Kefevî'nin *Vikâye* müellifinin Burhânüşşerîa mı ve yoksa Tâcüşşerîa mı olduğuna dair yapılan tartışmalara işaret edencesine tercüme bilgisini verdiği Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî'ye ayırdığı madde başlığını Tâcüşşerîa Mahmûd şeklinde açmasıdır. Fakat birkaç satır sonra kitabın kendisi için telif edildiği Sadrüşşerîa es-

⁵³⁹ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/490; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/76-82; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 4/416; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 108; Murteza Bedir, "Tâcüşşerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/361.

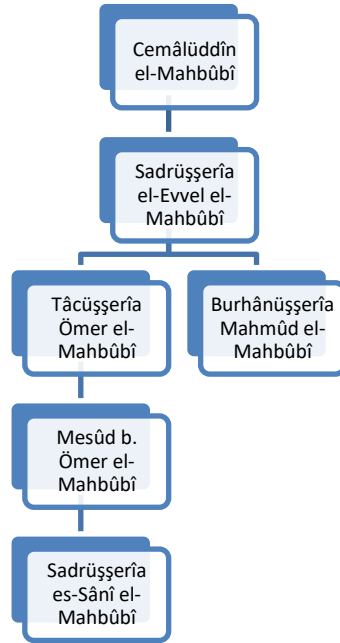
⁵⁴⁰ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/173-174; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/376.

⁵⁴¹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/392; Bedir, "Tâcüşşerîa", 39/360-361.

⁵⁴² Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/294-295.

Sânî'nin *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserinden yaptığı alıntıda ise ismi Burhânüşşerîa Mahmûd olarak alıntılanmaktadır.

Sadrüşşerîa el-Asgar veya **Sadrüşşerîa es-Sânî el-Mahbûbî**'nin tam adı, Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Ömer b. Ahmed b. Ubeydillâh el-Mahbûbî'dir (ö. 747/1346). Tâcüşşerîa Ömer baba tarafından, Burhânüşşerîa Mahmûd ise anne tarafından dedesidir. Ancak Kefevî (ö. 990/1582), isim zincirinde baba tarafından dedesi olarak Burhânüddîn Mahmûd'u anmaktadır. Kanaatimizce bu karışıklık, iki kardeş için kullanılan unvanların karıştırılmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁴³ Sadrüşşerîa el-Asgar pek çok alanda eser vermiş olsa da daha çok usûl alanında telif ettiği *Tenkîhu'l-usûl* ve şerhi *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh* ile tanınmaktadır.⁵⁴⁴

Tablo 11: Mahbûbî Ailesi Fertleri

1.3.6.4 Şemsüleimme Silsilesi

Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060[?]). Fıkıh eğitimini Ebû Alî en-Nesefî'den (ö. 424/1033) almıştır. Şemsüleimme lakabı ile tanınan ilk Hanefî âlimdir.

⁵⁴³ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/390.

⁵⁴⁴ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/369-370; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/390-400; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 4/429-430.

Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]). Fıkıh eğitimini Şemsüleimme el-Halvânî'den (ö. 452/1060 [?]) almıştır.

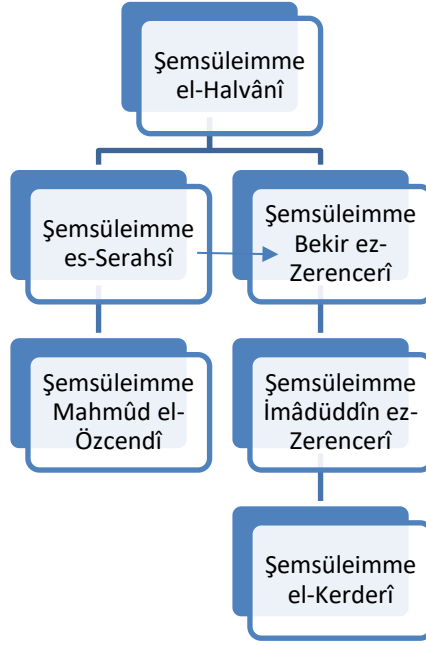
Şemsüleimme Bekir ez-Zerencerî (ö. 512/1118). Fıkıh eğitimini Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060[?]) ve Şemsüleimme es-Serahsî'den (ö. 483/1090 [?]) almıştır.

Şemsüleimme Mahmûd el-Özcendî (ö. VI/XII yy). Fıkıh eğitimini Şemsüleimme es-Serahsî'den (ö. 483/1090 [?]) almıştır.

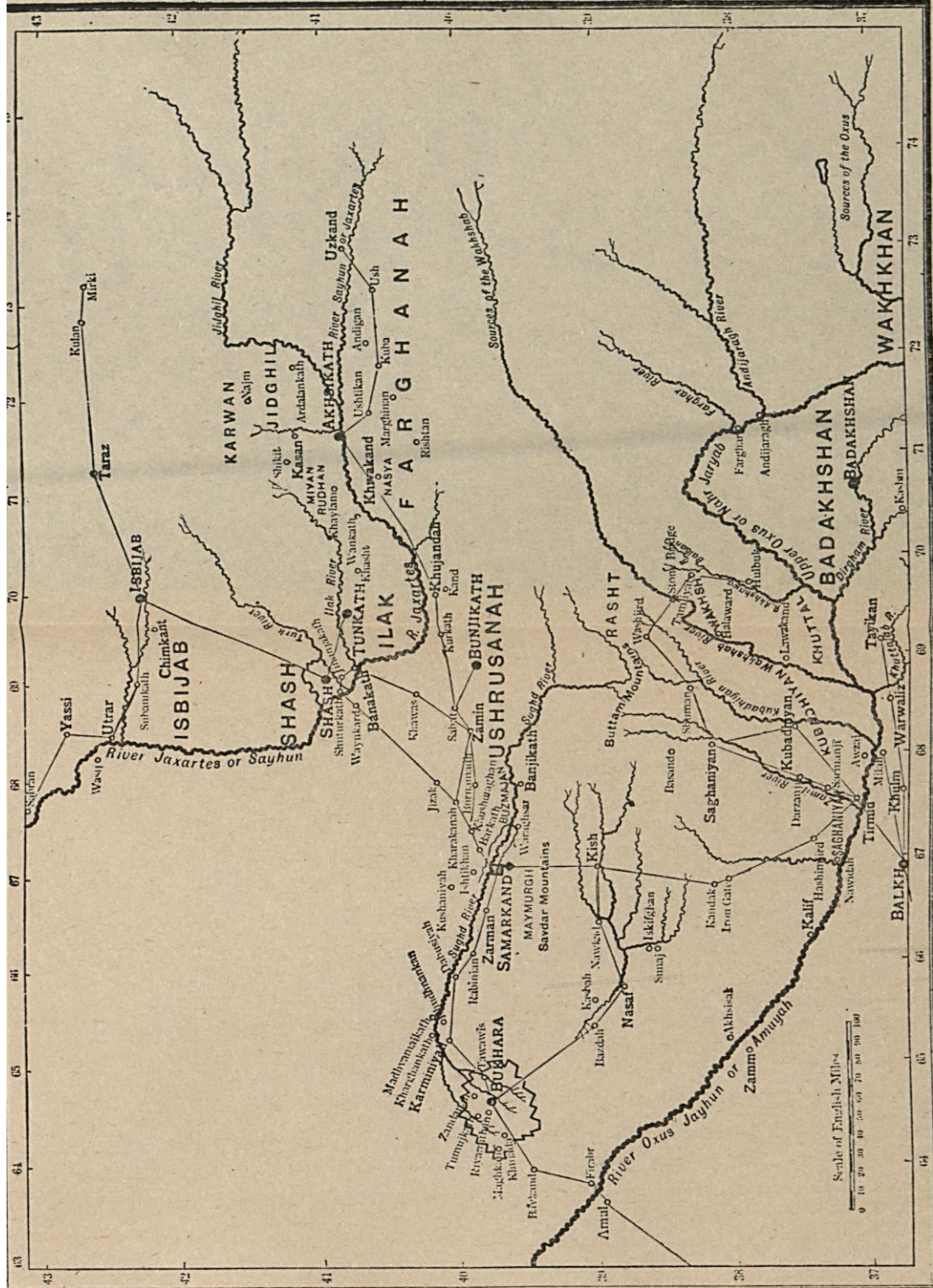
Şemsüleimme İmâdüddîn ez-Zerencerî (ö. 584/1188). Fıkıh silsilesi Şemsüleimme Bekir ez-Zerencerî (ö. 512/1118) ve Burhânüddîn el-Kebîr İbn Mâze'den (ö. 518/1124) gelmektedir.

Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244). Fıkıh eğitimini Şemsüleimme İmâdüddîn ez-Zerencerî'den (ö. 584/1188) almıştır.

Halvânî (ö. 452/1060[?]) ile başlayan ilim silsilesinden gelen ve bazıları arasında akrabalık ilişkileri görülen isimler *Şemsüleimme* diye tanınmaktadır. Burhân ailesinde görülen siyasi yönü de bulunan bir makamı doldurduklarına dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla kendileri için kullanılan Şemsüleimme sıfatının *Sadr* benzeri bir nitelemeden çok ilmî makama işaret etmek için kullanıldığı izlenimi doğmaktadır. Diğer bir ifade ile aynı fıkıh silsilesinden gelen bu âlimlerin halkada kendisinden önce yer alıp *şemsüleimme* diye anılan hocasının makamını doldurduğuna işaret eden bir niteleme olması akla gelmektedir.

Tablo 12: *Şemsüleimme* Olarak Anılan Âlimler Silsilesi

Kaynak: Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*

Tablo 13: Hârizm, Horasan ve Mâverâünnehr Bölgeleri ile Belli Başlı Şehirleri

İKİNCİ BÖLÜM

EKOLLEŞMENİN NEDENLERİ ve TEZAHÜRLERİ

Çalışmanın üçüncü ve son bölümü Hanefî mezhebinin ekolleşmesinin arkasındaki nedenler ile ekolleşmenin izlerinin takip edilebileceği Hanefî medreselerin fikhî konulardaki farklı görüşleri hakkında olacaktır. Öncelikle mezhep içerisinde farklı medreselerin oluşmasına etki eden nedenler ortak özellikleri dikkate alınarak sunulacaktır. Daha sonra ise Hanefî fukahanın ihtilaf ettikleri usûl ve fûrû konuları tanıtılacaktır.

2.1 EKOLLEŞMENİN NEDENLERİ

İnsanların kitleler halinde takip ettiği ve uzun zaman diliminde de bu özelliğini koruyan mezheplerin oluşumunu tek bir sebebe bağlamak isabetli değildir. Mezheplerin, daha genel bir ifadeyle içerisinde insan faktörünün bulunduğu oluşumların arkasında birden fazla etken bulunmaktadır. Mezhep mensuplarının yaşadığı bölgelerin farklı yapılar göstermesi, aynı mezhebe mensup olsalar da bireylerin ait oldukları toplulukların farklı örflere sahip olmaları, i'tikad alanında farklı sistemleri kabul etmeleri, siyasi iradeye karşı sergiledikleri farklı duruşları hep bu etkenler arasında sayılabilir.

Mezhep içi temsil gücünün ekoller arasında yer değiştirmesini tek bir sebebin değil birden fazla etkenin belirlediğine işaret edilmişti. Aynı şekilde Bağdat'ta yaşanan bu değişim -her ne kadar merkezinde Hanefî mezhebi bulursa da- kendisini sadece Hanefî fikhî özelinde göstermemiştir. Bununla birlikte uzunca bir dönem Hanefî mezhebinin merkezi olduğu için önce Hanefî mezhebi akla gelmektedir.

Hanefî mezhebinde temsiliyetin Mâverâünnehir medresesine geçişinin zamansal kesiti olarak Dâmegânî el-Kebîr (ö. 478/1085) ile başlayan dönem bir milat olarak kabul edilmektedir. Buna rağmen değişimin kesin bir çizgi gibi başladığını söylemek çok tutarlı olmayacaktır. Çünkü Dâmegânî'den yaklaşık kırk yıl önce vefat eden hocası

Saymerî (ö. 436/1045) zamanında da bu değişimin izleri görülmektedir. Ancak bu durum Hanefî mezhebinin Bağdat'tan tamamen ayrıldığını düşündürmemelidir. Bunun en önemli göstergesi ise mezhebin muteber metinleri arasında sayılan iki eserin Irak Hanefîleri tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Bu iki isim ise *el-Muhtâr*'ın müellifi Mevsilî (ö. 683/1284) ile *Mecma 'u'l-bahreyn*'in müellifi İbnü's-Sââtî'dir (ö. 694/1295).⁵⁴⁵ Dolayısıyla mezhep için bu eksen değişimine ve bölgede yaşanan Moğolların Bağdat'ı işgali trajedisine rağmen Hanefîlerin daima Irak'ta varlıklarını sürdürdükleri ortaya çıkmaktadır.

Önemle vurgulanması ve akılda tutulması gereken nokta şudur: Toplumsal değişimleri doğuran olaylar bir bütün olarak görülmelidir. Bazı etkenlerin daha baskın karaktere sahip olması diğerlerinin etkisiz ya da tamamen önemsiz olduğu anlamını taşımamaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Hanefî mezhebi içerisinde farklı ekollerin oluşmasının arkasındaki etkenler incelenmeye çalışılacaktır. Tespit edilen nedenler ortak başlıklar altında ele alınacaktır. İlk olarak Hanefî mezhebinin kurulduğu ve yayıldığı bölgelerle ilgili etkenler analiz edilecek, sonra bu bölgelerde hâkim olan siyasi idarelerin bu duruma etkileri araştırılacak, akabinde sosyokültürel çevrenin mezhebin ekolleşmesine yaptığı etkiler irdelenecektir. Son olarak ise Hanefî mezhebinin alt kollara ayrılmasının arkasındaki ilmi etkenler; itikadî, fikhî ve ahlakî farklar şeklinde sunulacaktır.

2.1.1 Coğrafi/Bölgesel Etkenler

Mezhebin, özellikle oluşum ve yayılma dönemlerinde, kendisiyle muhatap olan bölgeyi ve bu bölgenin ihtiyaçlarını göz ardı etmiş olması düşünülemez. Çünkü muhataplarını ve onların ihtiyaçlarını dikkate almayan bir mezhebin hatta herhangi bir oluşumun o bölgede tutunması, kendisine tabi bulması oldukça zordur.⁵⁴⁶

⁵⁴⁵ Tuncay Başoğlu, "Saymerî'nin Usûlü ve Usûl Görüşleri Hakkında Bazı Tesbitler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 274.

⁵⁴⁶ Fazlı Arabacı, "Hanefîliğin Oluşumunda Coğrafi Etkenler -Sosyolojik Açından Bir Değerlendirme-", *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Mudanya, Bursa: KURAV Yayınları, 2003), 440.

Coğrafi etkenler içerisinde çevre ilk sırada düşünülebilir. Burada, “Coğrafi/Bölgesel Etkenler” başlığı altında bireyin içerisinde yaşadığı doğal alan kastedilmektedir. Çünkü insanın içinde yaşadığı çevre denildiğinde hem fiziki yani dış çevre hem de iç çevre anlatılmaktadır. İç çevre ise insanın içerisine doğduğu kültürü ve ananeyi ifade etmektedir. Aslında toplumların değişimini tetikleyen ana dinamik, kültür ile doğrudan ilişkili olanlardır.⁵⁴⁷ İç çevre ile ilgili olan etkenler ise çalışmanın “Sosyokültürel Etkenler” başlığı altında ele alınacaktır.

Çevresel etkenlerin ilk izlerini henüz mezhebin kuruluş döneminde görmek mümkündür. Şöyle ki İmam Ebû Hanîfe'nin ilk talebeleri Müslümanların yaşadığı çok geniş bir coğrafyayı temsil etmekte idiler. Hanefî mezhebinin kuruluş aşamasının ilk şahitleri olan bu isimler, topraklarına döndükten sonra kendi medreselerini kurmaya başladılar.⁵⁴⁸ İmam Ebû Hanîfe'nin öğrencileri kendi topraklarının etkilerini Irak'a taşıdıkları gibi kendi beldelerine döndükleri zaman da Irak'ın etkilerini beraberlerinde götürmüşlerdir. Değişik coğrafyalarda kurulan bu medrese farklılaşması zamanla mezhep içerisinde ekolleşmeye doğru giden seyrin zeminini oluşturmaktaydı. Ancak mezhep içi temsil gücünün kurucu merkez Bağdat'tan Orta Asya ekolüne taşınması daha ileri tarihlerde gerçekleşti. Madelung'a göre bu tarih, büyük Hanefî fakihî Kudurî'nin (ö. 428/1037) vefatından önce deşildir.⁵⁴⁹ Şimşek ise mezhep içerisindeki merkez değişimine rağmen Hanefî fukahânın gözünde Bağdat'ın önemini ve değerini korumaya devam ettiğini dile getirmektedir. Çünkü başta kurucu imam Ebû Hanîfe olmak üzere pek çok önemli simanın kabirleri Bağdat ve civarında bulunmaktadır.⁵⁵⁰ Bu ise daha sonra yaşayan Hanefî mezhebi mensubu fukahânın gözünde de Bağdat'ın manevî değerinin eksilmemesinin ve mümtaz konumunu daima korumasının kuvvetli bir gerekçesi olarak görülmektedir. Arap deyişindeki “شرفُ المكانِ بالمكين” ifadesinde önemin toprak parçasında değil orada bulunarak toprak parçasını şereflendirenlerde olduğuna işaret edilmektedir.

⁵⁴⁷ Temmuz Gönc Savran vd., *Sosyolojiye Giriş*, ed. Nadir SUĞUR (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 56.

⁵⁴⁸ Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 72.

⁵⁴⁹ Wilferd Madelung, “The Westward Migration of Hanafî Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (01 Ağustos 2002), 42.

⁵⁵⁰ Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 76.

Mezhebin, teşekkül ettiği ana coğrafyanın yakınındaki diğer bölgelerden başlayarak yayılması ve burada yeni medreselerin oluşması sürecin tabii neticeleridir. Ancak coğrafi yakınlıkla birlikte bu medreseler arasında bazı benzerlikler bulunsa da her bölgede zorunlu olarak aynı mezhebi oluşumların görüleceğini ya da o bölgede sadece tek bir mezhebin etkili olacağını söylemek tam anlamıyla isabetli değildir.⁵⁵¹ Örneğin Bağdat'ta bir dönem Hanefî mezhebi etkili iken daha sonra bölgede Hanbelî mezhebi daha baskın bir ses kazanmıştır. Ancak bu diğer mezhep mensuplarının bölgeden ayrıldıkları ya da artık bu bölgede bulunmadıkları anlamına gelmemektedir. Zira mezhebin muteber metinlerinden dördünü ifade eden mütûn-i erbaadan *el-Muhtâr Mevsilî*'nin (ö. 683/1284), *Mecma'u'l-bahreyn* ise İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) eseridir. Her ikisi de mezhebin ağırlık ve telif gücünün Mâverâünnehir bölgesinde tezahür ettiği bir dönemde Irak coğrafyasında hazırlanmış eserlerdir.

Mezhebin farklı ekollere, temâyüllere ayrılmasının arkasında birden çok etkenin bulunduğu bir gerçektir. Bunlar arasında insan faktörü ile birlikte insanın içerisinde kimlik kazandığı çevre faktörü önemli role sahiptir. Coğrafi yapının, iklim koşullarının ve sahip olunan kaynakların insanların anlayışı, ahlakı üzerinde son derece etkili olduğu belirtilmektedir. İbn Haldûn (ö. 808/1406), ülkeleri ve halklarını bölgeler halinde incelerken konu için ilgi çekici örnekler sunmaktadır. Söz gelimi sıcak bölge insanların ten rengi koyu renkte görülürken soğuk bölge insanların ise son derece beyaz olduğunu ifade etmektedir. Bir diğer ilgi çekici örnek ise insanların yiyecek kaynaklarının çeşitliliği ile ilgilidir. İbn Haldûn, ziraata elverişli topraklara sahip olan insanların çok çeşitli gıdalarla beslendiği için bünyelerinin daha çabuk değiştiğini, diğer taraftan yiyecek açısından çok seçeneği olmayan insanların ise daha sağlıklı ve muntazam bünyeye sahip olduklarını dile getirmektedir.⁵⁵² Bu farkların insanların düşünce yapılarını, âdetlerini şekillendirmesi doğal karşılanmaktadır.⁵⁵³

Coğrafi farkların etkilerini bazı fikhî konularda izlemek mümkün olmaktadır. Örneğin, Hanefî fukaha irtifak hakları arasında bulunan komşu arazideki su kaynağından sulama amaçlı su alabilmeyi ifade eden şirb hakkının yalın olarak

⁵⁵¹ Orhan Çeker - Fatıha Bozbaş, "Fıkıh Havzalarına İlişkin Bir Deneme", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34/ (2019), 2-3.

⁵⁵² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/116-126.

⁵⁵³ Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 199-200.

satılamayacağını, miras yoluyla intikal edemeyeceğini kabul etmektedir. Ancak Belh meşâyihi bu konuda diğer Hanefilerden ayrılarak arazi hariç olacak şekilde şirb hakkının kısa süreli satılabileceğini ifade etmektedir. Burada Belh Hanefileri bölgedeki su kaynaklarının azlığından hareket etmektedir.⁵⁵⁴ Aynı şekilde Buhara meşâyihi bölgenin toprak yapısının yumuşak ve dayanıksız olmasına binaen cenazelerin demir tabutlarla defnedilmesini caiz görmektedir.⁵⁵⁵

Irak, Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerin coğrafi özelliklerinin farkları olduğu gibi anılan bölgelerin demografik şartların ve nüfus dağılımının bazı farkları beraberinde getirmesi de tabiidir. Sonucunda ise kaynaklarda karşımıza bazı coğrafyaların diğerlerinden farklı söylemlere sahip olduğunu gösteren birtakım olgular karşımıza çıkmaktadır.

Bölgesel etkenlerin ne denli belirleyici olabildiğini ortaya koyan örneklerden birisi Gavs b. Süleymân el-Hadramî'de (ö. 168/784) bulunmaktadır. Kendisini Kûfe kadısı olarak görevlendirmek isteyen halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) ile arasında geçen konuşma dikkat çekici olmasının yanında bir bölgede yaşayan insanların dağılımının, çoğunluğun sahip olduğu aidiyetlerin o bölgedeki kabullerin belirginleşmesine etki eden faktörlerden olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Gavs el-Hadramî, Kûfeli olmadığını, dolayısıyla Kûfelilerin kendisini tanımadığını ileri sürerek halifenin kendisine yönelttiği kadılık teklifini geri çevirmektedir. Halifenin ısrarları sonucunda ise "Bir anlaşmazlığı olan yok mu, gelsin!" diye haber gönderdiğinde herhangi bir kimse müracaatta bulunmazsa beldesine dönmek şartıyla teklifi kabul ettiği görülmektedir.⁵⁵⁶ Onun hiçbir davanın makamına taşınmayacağını bilerek ileri sürdüğü bu şart, kendisinin bu gerçeğin farkında olduğunu göstermesi açısından çarpıcıdır. Bir mezhebin veya ekolün herhangi bir bölgeye girdikten sonra orada kalıcı olabilmesi; beklenen sosyal etkenleri taşıması, bireyin ve toplumun

⁵⁵⁴ Muhyiddîn Mehmed b. Ferâmurz b. Ali Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hukkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 2/173; Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, ed. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1997), 2/564; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/78, 6/447.

⁵⁵⁵ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertibi's-şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 1/318; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/236.

⁵⁵⁶ Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Mısrî Kindî, *Kitâbü'l-vülât ve Kitâbü'l-kudât*, ed. Muhammed Hasan İsmail - Ahmed Ferid El-Mezidi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 271.

kabullerini bünyesinde barındırıyor olması ile ilgili olduğu kadar halk arasında çoğunluğu temsil ediyor olması ile de bağlantılıdır.

Aynı şekilde kaynaklarda Mısır bölgesine Hanefî mezhebini ilk ulaştıran kişinin İsmâil b. Elyesa' (ö. 164/781) olduğu belirtilmektedir.⁵⁵⁷ Halk tarafından sevilen kişisel özelliklerine rağmen bölge halkının aşına olmadığı fihhi tercihleri dolayısıyla görevden alınmasının talep edildiği dile getirilmektedir.⁵⁵⁸ Aslında Hanefîliğin daha İmam Ebû Hanife'nin ilk nesil öğrencileri ile ulaştığı bu bölgede hemen kabul edilmemesi, onun muhatap olduğu toplumun çoğunluğunu temsil eden aidiyetlere sahip olmaması ile ilişkilidir. Zira Mısır bölgesi, Hanefîliğin kurulduğu ve intişar ettiği bölgenin aksine, rivayeti önceleyen ilmi geleneğe sahiptir. Hicaz, Mısır gibi hadis ekolünün hâkim olduğu bölgelerdeki Hanefî fakihlerin mezhebin görüşlerini ehl-i hadis çizgisinde açıklamaya özen göstermeleri de sürecin bölgedeki halkın kabullerinden, oradaki birikimden etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Bazı tercih ve aidiyetlerin doğal etkilerinin yanında olumsuz karşılıklarının görülmesi ise insan faktörünün neticesidir. Orta Asya Hanefîleri özelinde bunun bir örneği karşımıza çıkmaktadır. Coğrafya Harezmi, Horasan ve Mâverâünnehir gibi farklı bölümlere ayrılmaktadır. Buralarda farklı mezhep mensupları bulunmakla birlikte bölge insanının çoğunluğu fikhî açıdan Hanefî mezhebine mensuptur. Bunun yanında Harezmi bölgesinde yaşayan insanların tamamının Mu'tezile mensubu olduğu belirtilmektedir.⁵⁵⁹ Horasan için ise bunun tam aksi bir durumla karşılaşmaktadır. Bölge insanının tümü taassup derecesinde ehl-i sünnet akidesine ve Hanefî mezhebine bağlı olarak anlatılmaktadır. Bu konuda en çarpıcı misal, Sem'ânî ailesi içerisinde görülmektedir. Aile Horasan bölgesinde ilim, fazilet sahibi fertleri ile sevilen ve saygı gören bir ailedir. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî'ye (ö. 489/1096) kadar her biri Hanefî fakihi olan aile üyeleri kendisinden sonra Şâfiî mezhebi üyesi olmuştur. Ancak kendisinin mezhep değiştirmesi, halk arasında birtakım olumsuzluklar yaşanmasına sebep olmuştur.⁵⁶⁰ Hanefî-Şâfiî çekişmesine ve kavgalara

⁵⁵⁷ Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/209-210.

⁵⁵⁸ Kindî, *Kitâbü'l-vülât ve Kitâbü'l-kudât*, 268-270; Temîmî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/210.

⁵⁵⁹ İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'*, 1/487.

⁵⁶⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/222-225.

sebepe olan bu olaylardan sonra Merv'i terk etmek zorunda kalmış, ancak olayların yatışmasından sonra geri dönebilmiştir.⁵⁶¹

Bu çatışmalar olumsuz bir durumu ortaya koymasının yanında sosyal bir olguya işaret etmektedir. Şöyle ki; Hanefî mezhebi açısından bazı bölgeler diğerlerinden farklı bir şartlarla karşı karşıyadır. Daha İmam Ebû Hanîfe zamanından itibaren Horasan bölgesinden bazı isimler re'y fikhını öğrenmek için Irak'a gelmişlerdir. Bu isimler vasıtası ile Irak fikhı Horasan bölgesinde yayılmıştır. Sözü edilen Sem'ânî örneğinde ise Hanefî mezhebi bağlılığı salt taklid olmaktan öteye geçerek taassup derecesine ulaşmış ve mezhep İslam dininin kendisi gibi algılanmaya başlamıştır. Önce Hanefî olan Sem'ânî'nin diğer bir sünî mezhep olan Şâfîliği taklid etmeye başlaması onun irtidadı gibi telakki edilmiş ve yöre insanları arasında çatışmaların meydana gelmesine neden olmuştur.

Bölgesel nedenlerin belirleyici olmasının bir diğer örneği Fâtımîler döneminde karşımıza çıkmaktadır. Siyasi rakipleri Abbâsîlerin sünî İslam anlayışını temsil ettiği bir dönemde onlar kontrollerinde bulunan bölgelerde kâdilkudat olarak İsmâilî fakihleri görevlendirmişlerdir. Böylece Şîî/İsmâilî anlayış devletin resmi mezhebi olarak büyük bir kuvvet kazanmıştır. Buna rağmen Abbâsîlerin resmi mezhebi olarak kabul edilen Hanefîlik bir kenara bırakılırsa diğer sünî mezheplere mensup olan bölge halkına ibadetlerini kendi mezheplerine uygun olarak yerine getirmeleri konusunda serbestlik tanımışlardır.⁵⁶² İsmâilî ve İmâmî fakihlerle birlikte halkın belirli bir kısmını temsil eden sünî fakihleri de kadı olarak tayin etmişlerdir. Böylece ikisi şîî ikisi de sünî olmak üzere dört kadıyı aynı anda göreve getirmişlerdir.⁵⁶³ Siyasi destek şîî mezheplerin yanında yer alsada dahi sünî mezhepler görmezden gelinmemiştir. Çünkü belirli bir halk kitlesine sahip olmaları siyasilerin onları dikkate almasını sağlamaktadır. Bu ise vakıanın sadece bir etkene indirgenerek açıklanamayacağı hakikatini daha anlaşılır kılmaktadır.

Bazı beldelerdeki halkın arasında suç potansiyeli diğer beldelerdeki durumdan farklı olabilir. Böyle zamanlarda genel bir hükmün yerine ihtiyaca cevap verecek

⁵⁶¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 5/340-341, 344.

⁵⁶² Ahmed b. İsmâil b. Muhammed Kâşif Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye fî husûli'l-mezâhibi'l-erba'a* (Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1990), 56.

⁵⁶³ Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye fî husûli'l-mezâhibi'l-erba'a*, 56.

hükümlerin belirlenmesi tabiidir. Bu konuya şöyle bir örnek verilebilir. Sadrüşşehîd (ö. 536/1141), kendi yaşadıkları dönemi dikkate alarak üzerinde 4.000 dirhemi olan bir kişinin Belh şehrinin sokak aralarında dolaşamayacağını belirtmektedir.⁵⁶⁴ Bu ise günün şartlarının ve bölgesel özel durumların hükümler üzerinde etkili olduğunu, bu nedenle göz ardı edilmemesinin gerektiğini göstermektedir.

2.1.2 Siyasi Etkenler

İslam medeniyetinin sınırları, kısa sayılabilecek bir zaman diliminde, doğduğu Hicaz topraklarını aşmış, batıda Endülüs'e doğuda ise Çin'e kadar ulaşmıştır. Benzer gelişim serüvenini takip eden mezheplerin oluşumlarını tamamladıktan sonra hayatta kalmalarını ve mensuplarının çoğalmasını sağlayan faktörlerden birisi de siyasi otoritenin mezheplere karşı takındığı tavidir. Diğer bir ifadeyle ister fikhî ister i'tikâdî olsun bir topluluğun siyasi iradeye rağmen ayakta kalabilmesi çok kolay değildir. Örneğin; Mu'tezile mezhebi Abbâsî hilafeti zamanında sahip olduğu siyasi desteği kaybettikten sonra kendi müstakil varlığını koruyamamış, diğer mezheplerin söylemlerinin içerisinde varlığını devam ettirebilmiştir.⁵⁶⁵

Diğer taraftan devletin hukuk alanında istikrarı inşa edebilmesi ve kanun boşluğunun halk kanadında doğuracağı kargaşanın önlenmesi için gereken düzenlemeler bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir. Nitekim Abdullah İbnü'l-Mukaffa⁵⁶⁶ tarafından (ö. 142/759) Abbâsî halifesi Mansûr'a⁵⁶⁷ (ö. 158/775) yöneltilen devletin hukukî düzenlemelere doğrudan müdâhil olması teklifi, idarecilerin hukuki istikrarın tesisini ve kargaşa ortamının bertaraf edilmesini önceliklerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Yöneticilerinin ilgisini çeken bu teklif, ilk olarak Hanefî mezhebinin siyasi desteği kazanması ile neticelenmiştir.⁵⁶⁸ Bölgede bulunan diğer mezhepler içerisinde Hanefî mezhebinin seçilmiş olması ise mezhebin beslendiği zeminle doğrudan ilgilidir. Fakat bu, kâdıkudât olarak sadece Hanefî

⁵⁶⁴ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/450.

⁵⁶⁵ Çelebi, "Mu'tezile", 31/397-398.

⁵⁶⁶ İran asıllı ünlü edip, kâtip ve mütercim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail DURMUŞ, "İbnü'l-Mukaffa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/130-134.

⁵⁶⁷ Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansûr hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nahide BOZKURT, "Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/5-6.

⁵⁶⁸ Bedir, "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", 623-624.

isimlerin tercih edildiği, diğer mezheplerden kimsenin bu makama getirilmediği anlamına gelmemektedir. Devlet eli ile yapılan bu ve benzeri atamaların siyasi boyutu olduğu kadar toplumsal boyutunun da olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Örneğin Hanefî tebaanın azınlıkta olduğu Mısır ve Kuzey Afrika gibi bölgelere Hanefî kadıların atanması halk nezdinde hoşnutsuzluklara neden olmuştur. İbn Hazm (ö. 456/1064) buna işaret ederek bir mezhep görüşünün yayılmasında siyasi desteğin önemine vurgu yapmakta ve Müslümanların yaşadığı büyük coğrafya içerisinde iki mezhebin siyasi destek sayesinde yayılıp takipçilerinin çoğaldığını belirtmektedir. Bu iki mezhebin ise; doğuda Hanefî mezhebi, batıda Mâlikî mezhebi olduğunun altını çizmektedir.⁵⁶⁹

Selçuklular Bağdat'ı fethettikten sonra Büveyhî ve Fâtımî devletlerinin Şii yayılma düşüncelerini de engelleme imkânı kazanıyordu. Sünni eğitim politikası uygulanacak medreselerin inşası ile birlikte uygun bir zemin oluşacağı öngörülüyordu. Sünni mezhep mensubu âlimler devletin desteği ile hem rahat hareket alanına kavuşacak hem de kazandıkları devlet desteği ile öğretilerini yaymaya imkân elde edeceklerdir.⁵⁷⁰

Devletlerin gücü baki olmadığı gibi siyasi ortam da aynı kalmamıştır. Bu doğrultuda Hanefî âlimlerin etkin roller üstlendiği coğrafyalar dönem itibariyle değişim göstermiştir. Mezhebin temellerinin atıldığı ilk dönemde Irak bölgesi meşâyihinin riyaseti dikkat çekiyor iken hicrî beşinci asırdan sonra Orta Asya bölgesi meşâyihinin riyaseti ön plana çıkmaktadır. Osmanlı devletinin İslam topraklarının genelinde hâkimiyet kurduğu dönemde Hanefî mezhebi belki de en geniş etki alanına kavuşmaktadır. İlerleyen süreçte ise Hint coğrafyasında kurulan ve Orta Asya Hanefî okulundan beslenen yeni Hanefî okul da etkili olmuştur.⁵⁷¹

Mezhep içerisinde bölgesel değişimin arkasında tek bir sebebin bulunduğunu ifade etmenin vâkıa ile örtüşmeyeceği muhtelif örnekler ışığında ifade edilmiştir. Ancak konumuz açısından şu durumu tekrar dile getirmek yadırganmayacaktır. Kurucu imamlar ile birlikte mezhebin temellerinin atıldığı ilk dönemde siyasi otorite

⁵⁶⁹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî*, ed. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1987), 2/229.

⁵⁷⁰ Ahmed Çelebî, *İslâmda Eğitim Öğretim Târîhi*, ed. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1976), 110-111.

⁵⁷¹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/41-46.

Abbasîler hanedanının elindeydi. İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) devletin başkadısı olarak görev yapmaktaydı. Hatta kâdılkudât İmam Ebû Yûsuf, atanan isimlere görev yapacakları yerlere giderken İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *el-Câmiu'l-kebîr* adlı eserini yanlarına almalarını tavsiye ediyordu. Ancak ilk etapta Hanefî olan isimlerin göreve getirilmeleri tercih edilmekle birlikte diğer mezhep mensubu âlimler resmi görevlere getiriliyordu. Abbasîler döneminde Hanefî mezhebinin devlet tarafından desteklenmesinin altında hukuki istikrarın ve yargıda birliğin sağlanması gibi siyasi amaçların bulunduğu belirtilmektedir. Ancak dönem itibarı ile henüz bugün anlaşılacak anlamda bir mezhepleşmeden bahsedilemeyeceğinden kadılık makamına sadece Hanefî isimlerin atandığı şeklinde bir yargıya varılması isabetli olmayacaktır.⁵⁷²

Hânefî fukahasının Abbâsîler döneminde sahip olduğu siyasi desteğin benzerine Sâmânîler ve Karahanlılar devirlerinde Orta Asya bölgesinde, Osmanlıların hâkimiyeti sürecinde de devletin sınırı içerisindeki hemen her bölgede sahip oldular. Bu durum, mezhebin kendi gelişimini kolaylaştırdığı gibi halk tabanında da kolayca yayılma alanı bulmasına yardım etti.

Siyasi desteğin önemini Moğol istilaları zamanında görmek mümkündür. Zira Moğollar, ilmiye sınıfı mensuplarına, otoritelerine karşı gelmemeleri şartıyla hareket alanı tanıyordu. Buna rağmen siyasi düzenin olmaması ve belirsizlik sonucunda Mâverâünnehir Hanefîleri İran, Şam, Mısır ve Anadolu gibi bölgelere yerleşmişlerdir.

Bütün bunların yanında kabul edilmesi gereken bir hakikatin daha bulunduğunu söylemek gerekmektedir. Şöyle ki bireyin hayatını verimli bir şekilde devam ettirmesi için bünyesi sağlıklı olmalıdır. Aynı şekilde toplumun ve medeniyetin devamını sağlayan olgulardan birisi de siyasi otoritenin sağlığı ve devamlılığıdır. İktidar kuvvetli olduğunda medeniyetin gelişerek halkın tabakalarına yayılmasını kolaylaştıracaktır. Aksi durum ise devletin yönetim gücünü kaybetmesine neden olduğu gibi hem bireylerin hem de medeniyetin başka bölgelere hicretine sebep olacaktır. Kuruluşundan itibaren “Medînetü's-Selâm” diye anılan Bağdat şehri örneğinde bu durumu görmekteyiz. Şehrin imar ve ihtişamını henüz kaybetmediği zamanlarını ünlü tarih ve coğrafya âlimi Ya'kûbî (ö. 292/905 sonrası) hem imar hem de doğal

⁵⁷² Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, 16/4.

güzellikleri bakımından eşsiz bir şehir olarak tanımlamaktadır.⁵⁷³ Makrîzî (ö. 845/1442) ise aynı şehrin Karakoyunlu hükümdarı Emir İsfahan'ın kardeşi tarafından istila edildikten sonra harabeye döndüğünü aktarmaktadır. Hatta önceleri ilim diyarı olan bu beldeyi camisi, ezanı, cemaati kalmamış; nehirleri, bahçeleri kurumuş ve şehir denemeyecek diye tasvir etmektedir.⁵⁷⁴ Aynı şekilde Hamevî (ö. 626/1229) bu duruma bir örnek olarak Hârizm bölgesini saymaktadır. Bazı kaynakların gerek fiziki olarak gerek bölgede iskân eden halkın ahlak ve davranışları bakımından kötülediği bölgenin anlatılan gibi bir yer olmadığını ifade etmektedir. 616/1219 senesinde bölgeye yaptığı gezide Hârizm'in imar bakımından gördüğü en güzel yer olduğunu belirtmektedir. Ancak yaptığı geziden sadece iki yıl sonra meydana gelen Moğol istilasında her yerin harabeye döndüğünü, insanların öldürüldüğünü bildirmektedir.⁵⁷⁵

Siyasi etkenin ne derece etkili olduğunu gösteren bir diğer olguyu Fâtımîler idaresindeki topraklarda görmek mümkündür. Fâtımîler siyasi gücü ele geçirmeden önce bölgede görev yapan Hanefî kadılar bulunmaktaydı. Ancak devleti Şîî/İsmâîlî Fâtımî hanedan ele geçirdikten sonra sünnî mezhepler içerisinde özellikle Hanefî mezhebine karşı cephe aldılar. Hatta Hanefî mezhebine yaşam alanı bırakmadıklarını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Fâtımîlerin bu tercihinin siyasi rakipleri Abbâsî devletinin resmî mezhebi olarak görülen Hanefî mezhebine karşı gösterdikleri siyasi baskı ile açıklamak mümkündür.⁵⁷⁶ Çünkü bölgede daha sonra hakimiyeti ele geçiren Eyyûbî ve Zengî idarelerinde durum tekrar eski seyrine kavuşmuştur. Özellikle Nûreddin Mahmud Zengî (ö. 569/1174) zamanında Hanefî âlimler devlet ricali tarafından saygı görmeye başlamıştır. Dımaşk'ta inşa ettirdiği ve en-Nûriyyetü'l-kübrâ diye anılan külliyeinin kitâbesinde kendisinin Hanefî mezhebine mensup olduğuna dair kayıt düşülmüştür.⁵⁷⁷ Bir diğer nokta, daha önce bölgede kadılık makamına atanmayan Şîî/İsmâîlî fakihlerin Fâtımîler ile birlikte bu yetkileri kazanmalarındadır. Dolayısıyla

⁵⁷³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 11.

⁵⁷⁴ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 7/323.

⁵⁷⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/396-398.

⁵⁷⁶ Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye fi husûli'l-mezâhibi'l-erba'a*, 56-57; Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/6; Karadağ, *Mısır Hanefîliği Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi*, 20-22.

⁵⁷⁷ Engin Beksaç, "Nûreddin Zengî Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2007), 263.

mezheplerin siyasi otorite ile ilişkileri, onların etkinliğinde göz ardı edilmemesi gereken en önemli saik olarak dikkat çekmektedir.

Âlimlerin yaşadıkları ortamın siyasi şartlarına ne denli dikkat ettiklerini Selçuklu devletinin ilk veziri Kündürî'nin⁵⁷⁸ (ö. 456/1064) döneminde Eş'arîlere karşı takındığı tavırda görmek mümkündür. Selçuklu devletinin politikasına da uygun olan Râfizî karşıtlığı, Amîdülmülk el-Kündürî'de de bulunmaktadır. Kündürî, Sultan Alparslan'dan (ö. 465/1072) Horasan'ın camilerinde Râfizîlerin lanetlenmesi için izin aldıktan sonra Râfizîler ile birlikte Şâfiîleri de lanete dâhil ettirmiştir. Horasan şehirlerinde yaşayan Eş'arî-Şâfiîlerin duruma tepki olarak Horasan'ı terk ettikleri anlatılmaktadır. İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) olaya tepki gösteren âlimlerin arasında Cüveynî'yi (ö. 478/1085) de saymaktadır. Cüveynî'nin bu olaydan sonra Horasan'dan ayrıldığını ve Kündürî ölene kadar Mekke'de ikamet ettiğini aktarmaktadır. İmâmü'l-Harameyn lakabının Mekke'deki ikamet süresine istinaden kendisine verildiğini belirtmektedir.⁵⁷⁹ Bu küçük ve münferit olay ilim adamlarının siyasi olaylardan etkilendikleri görüşünü desteklerken Moğol istilasını gibi daha büyük ölçekli olayların nasıl etkilere yol açabileceğine de ışık tutmaktadır.

Bir devletin tebaası olarak hayatlarını devam ettiren âlimlerin siyasi istikrara verdikleri öneme Kefevî (ö. 990/1582) Moğol istilasının etkileri üzerinden işaret etmektedir. Hanefî fukahânın tedris ve telif faaliyetleri ile gösterdikleri üstün gayrete değindikten sonra mezhebin ulaştığı belli başlı bölgeleri saymaktadır. Ancak Moğol istilasını ile birlikte yaşanan büyük kıyımın mamur İslam beldelerinin harap olduğunu, önemli ilim adamlarının şehit olduğunu aktarmaktadır. Aynı süreçte Abbâsî devletinin yıkıldığını, Bağdat'ın talan edildiğini ve üç sene boyunca İslam âleminin halifesiz kaldığını belirtmektedir. Bu büyük fitnedeki kurtulabilen fukahânın ise Şam ve Mısır bölgesine, Osmanlı devletinin güçlenmesi ile birlikte Anadolu toprakları başta olmak üzere Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelere dağıldıklarını dile getirmektedir.⁵⁸⁰ Kaynaklarda karşımıza çıkan bu örnekler siyasi ortamın her türlü oluşuma etki ettiği

⁵⁷⁸ Selçuklu devletinin kurucusu Tuğrul Bey'e (ö. 455/1063) de vezirlik yapmış olan devlet adamı Kündürî hakkında bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/554-555.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/190; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, 5/138-139; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İstanbul: Endülü's Yayınları, 2018), 237-244.

⁵⁸⁰ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/42-46.

gibi fikhî mezheplere de son derece etki ettiğini göstermektedir. Özaydın da ilim adamlarının sahip olduğu refah ortamını kaybeden Bağdat'tan ayrıldıklarını ve Horasan, Mâverâünnehir ve Şam gibi o dönem nispeten daha uygun şartlara sahip olan yerlere gittiklerini ifade etmektedir.⁵⁸¹

Orta Asya Hanefî âlimlerinin siyasi ortamdan kaynaklanan hoşnutsuzlukla birlikte yaşadıkları toprakları terk ettiklerine işaret edilmişti. Zorunlu hicret olarak nitelenebilecek bu durumu iki canlı örnekle birlikte müşahhas hale getirmek mümkündür. Bu konuda *Usûl-ü Pezdevî* şarihlerinden Abdülazîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) yetiştirdiği fakihlerden ikisini örnek olarak anmak mümkündür. Bu isimlerden birisi Hanefî-Mâtürîdî temsilcilerinden ve muhtasar usûl metni *el-Muğnî fi usûli'l-fikh*'ın müellifi Celâleddîn el-Habbâzî'dir (ö. 691/1292). Diğer isim ise yine Buhârî'nin öğrencilerinden Kıvâmüddîn el-Kâkî'dir (ö. 749/1348). Her iki âlimin bir diğer ortak noktaları da doğdukları topraklardır. Çünkü iki fakih de aslen Mâverâünnehir beldelerinden Hücend asıllıdır. Mâverâünnehir medreselerinde fıkıh tedrislerini tamamlamışlardır. Ancak dönemin siyasi sıkıntılarından ve Moğol baskısından kurtulmak için kendi beldelerini terk etmiş ve istikrar ortamının hâkim olduğu beldelelere göç etmişlerdir.

Habbâzî, önce Bağdat'a sonra ise Dımaşk bölgesine göç etmiş, burada bulunan döneminin meşhur medreselerinde müderrislik yapmıştır. Bu medreseler arasında Memlük sultanlarından İzzeddin Aybek'in (ö. 655/1257) inşa ettirdiği İzzîyye medresesi ile Suriye Selçuklu emiri Dukak Bey'in (ö. 497/1104) kızı tarafından yaptırılan Hâtûniyye medresesi kaynaklarda aktarılmaktadır.⁵⁸² Hâtûniyye medresesinde müderrislik yapmanın şartı da döneminin önde gelen Hanefî âlimleri arasında olmaktır.⁵⁸³

Kâkî ise benzer gerekçelerle Mâverâünnehir diyarını terk etmiş, önce Kırım'a daha sonra da Kahire'ye göç etmiştir.⁵⁸⁴ Kefevî onbeşinci ketibenin başında yer verdiği

⁵⁸¹ Özaydın, "Bağdat (Kültür ve Medeniyet)", 4/441.

⁵⁸² Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer ed-Dimeşki eş-Şâfiî Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990), 1-386, 424; Muhammed Ferruh Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili* (Erciyes Üniversitesi, 2015), 8.

⁵⁸³ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/669.

⁵⁸⁴ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/294-295; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 135.

Kâkî'nin İmam Ebû Hanîfe'ye ulaşan fıkıh silsilesini vermektedir.⁵⁸⁵ Ayrıca hocası Buhârî'nin *el-Hidâye* üzerine bir şerh yazmasını talep eden kişinin de Kâkî olduğunu aktarmaktadır. Kâhire'ye gittikten sonra burada Mâridânî Câmiinde hem imamlık hem de Hanefî fikhı okuttuğu belirtilmektedir.⁵⁸⁶ İki âlim de yetiştikleri toprakları terk ettikten sonra siyasi istikrarın olduğu ve ilim erbabının himaye edildiği Memlûk topraklarını tercih etmişlerdir.

Mısır ve civarında hüküm süren Eyyûbî saltanatı zamanında genel olarak ilim erbabı himaye edilmiş ve korunmuştur. Ancak çoğu Şâfiî mezhebi mensubu olan hanedan içerisinde bir isim öne çıkmaktadır. Bu isim, Dımaşk emiri el-Melikü'l-Muazzam Şerefüddîn Îsâ b. el-Melikü'l-Âdil Seyfüddîn'dir (ö. 624/1227). Melik Îsâ dışında Eyyûbîler içerisinde Hanefî mezhebi mensubu birinin bulunmadığı aktarılmaktadır. Ancak Melik, Hanefî mezhebi mensubu olmasının yanında Cemâlüddîn el-Hasîrî'nin (ö. 636/1238) öğrencisidir. Bunun yanında Melik, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) İmam Ebû Hanîfe'yi tenkid eden rivayetleri hakkında bir reddiye kaleme alacak kadar birikim sahibidir.⁵⁸⁷ Bununla birlikte kendisinin taassup derecesinde bir mezhep savunucusu olduğu da aktarılmaktadır.⁵⁸⁸ Leknevî (ö. 1304/1884), Melik'in fukahayı toplayıp Hanefî mezhebi içerisinde sadece İmam Ebû Hanîfe'ye ait olan görüşleri belirlemelerini istediği ve sonucunda ortaya çıkan eseri ezberlediğini nakletmektedir.⁵⁸⁹

Melik Îsâ'nın döneminde mezhebe gösterdiği bir diğer çarpıcı destek ise çağdaşı İbn Hallikân (ö. 681/1282) tarafından anlatılmaktadır. Melik, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Mufasssal*'ını ezberleyenlere yüz dinar ve bir kaftan ile ödüllendirileceğini duyurur. Bu sebeple birçok insan eseri ezberler. İbn Hallikân, pek çok insanın sırf bu ödül sebebiyle eseri ezberlediğini, Melik Îsâ vefat ettiğinde yine birçok insanın ezberi tamamladıklarını bir o kadar insanın ise ezbere devam ettiklerini

⁵⁸⁵ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/467-468.

⁵⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/295; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/267.

⁵⁸⁷ Eserinin ismi, *es-Sehmü'l-musîb fî'r-reddi ale'l-Hatîb*'dir. Eserinin neşri yapılmıştır. Künye bilgisi şu şekildedir: el-Melikü'l-Muazzam Sultânü's-Şâm Şerefüddîn Ebû'l-Muzaffer Îsâ b. el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekir b. Eyyûb, *es-Sehmü'l-musîb fî'r-reddi ale'l-Hatîb*, (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2012).

⁵⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/682-684; İbn Kutluboğa, *Tâci' terâcim*, 1992, 225-226; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/279-280.

⁵⁸⁹ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 153.

aktarmaktadır. Melik'den başka hiçbir kimsenin benzer bir haberini işitmediğini de söylemektedir.⁵⁹⁰ İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) ise *el-Câmi*'i ezberleyeni iki yüz dinar, *el-Mufasssal*'ı ezberleyeni yüz dinar ve *el-Îzâh*'ı ezberleyeni ise otuz dinar ile ödüllendirdiğini aktarmaktadır.⁵⁹¹ *el-Câmi*, Melik Îsâ'nın da üzerine bir şerh çalışması yaptığı *el-Câmi'u'l-kebîr* olmalıdır. Ancak *el-Îzâh*, Kazvî'nin (ö. 739/1338) eserini akla getirirse de tarihi olarak bu mümkün gözükmemektedir. Kanaatimizce burada sözü edilen eser, Rükneddîn el-Kirmânî'nin⁵⁹² (ö. 543/1149) *Muhtasarü'l-Kerhî*'yi şerh etmek için kaleme aldığı *el-Îzâh* olmalıdır. Kendisi bizzat ilmi çalışmalar yapan ve ilmi teşvik eden bir âlim olan Melik Îsâ, siyasi desteğin ilmin gelişimi ve ulemanın çalışmaları açısından ne denli önemli olduğunu ortaya koyan güzel bir örnektir.

Siyasi çalkantıların İslam toplumunda açtığı yarayı fukahanın fetva ve tercihlerinde de görmek mümkündür. Kefevî (ö. 990/1582) bir beldede idareci olmadığına o beldenin halkının kendilerine Cuma namazı kıldırarak, anlaşmazlıkları çözüme kavuşturacak bir emir tayin etmelerinin caiz ve geçerli olduğunu nakletmektedir. Ancak bu durumun olağan bir yetki kullanımı olmadığını aksine Moğol istilaları ile Müslümanların içine düştükleri tabloda Müslümanların icmâsı ile sabit olan bir durum olduğunu belirtmektedir.⁵⁹³

2.1.3 Sosyokültürel Etkenler

Sosyokültürel etkenler dendiğinde, fıkıh ilmi açısından, ilk akla gelen konu örf olmaktadır. İslam hukukunda “örf” belirli sınırlar dâhilinde hakem rolü oynamakta ve daha önce hakkında hüküm tespit edilmemiş yeni olaylar (=vâkıât) karşısında oldukça etkin olarak işletilmektedir. Örfün bu özelliği Mecelle'nin ilgili maddelerinde ele

⁵⁹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mim mâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, 3/495.

⁵⁹¹ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 226.

⁵⁹² Horasan bölgesi Hanefîlerinin reisi konumunda bulunan Kirmânî hakkında bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/388-390; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 184; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/470-476; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 91-92.

⁵⁹³ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 3/137-138.

alınmaktadır.⁵⁹⁴ Dini pratik alanının canlı örnekleri olan mezheplerin de karşı karşıya olduğu örf ve gelenekleri dikkate almaları realitenin gereğidir.

Mezhepler hatta dinler insanla birlikte vardır. Zira insan, dinin yaşayanıdır. Dolayısıyla insanın kendisine uygun ve uyumlu bir mezhep araması, bulunduğu kendisini de anlamlandırması pek tabiidir. Ancak bu özelliği, Sargın'ın Hocaoglu'nun ifadeleriyle,⁵⁹⁵ dinlerin her devir ve her dönemde yeniden üretilmesi şeklinde kalıplaştırılamaz. Çünkü din, en temel özelliği ile ilâhî kaynaklıdır. Birtakım alanların insanlara bırakılmış olması, dinin insan eliyle tekrar üretimi şeklinde anlaşılamaz. Zira bu boşlukların bırakılması da dinin kendisi gibi ilâhî niteliklidir ve dinin kolaylaştırma ilkesinin gereğidir. Hz. Peygamber'in ashâbına “kesratü's-suâl”i yasakladığı hadis,⁵⁹⁶ bu konuya verilebilecek en güzel örneklerden biri olmalıdır. Aksi, Sargın'ın da ifade ettiği üzere politik-ideolojik tartışmalar sonucu kirlenmiş bir kavram⁵⁹⁷ olarak karşımıza çıkacaktır.

Sosyal hayatın olağan seyrinde ilerlemeye devam etmesi, yenilik ve değişim arayışlarının ikinci planda kalmasına neden olmaktadır. Aydın'ın ifade ettiği üzere daha önce görülmeven olağan dışı büyük sosyal değişimler, hukuk alanında bazı yenilikleri zorunlu kılmaktadır.⁵⁹⁸ Moğol istilası ve Endülüs'ün düşmesi sonucunda âlimlerin usûle farklı yaklaşımlar göstermesi ile teknolojik gelişmelerle birlikte modern ceza hukuku alanında yapılan yeni düzenlemelerin arasında bu açıdan benzerlik gösterdiğini savunmaktadır.⁵⁹⁹ Sosyal değişimin ilgili olduğu hükümleri değiştireceği, Mecelle'de “ezmânın tagayyürüyle ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz” şeklinde ifade edilmektedir.⁶⁰⁰

İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime* adlı eserinde yaptığı tespitler son derece dikkat çekicidir. Endülüs Emevî devletinin pek çok alanda olduğu gibi ilim ve

⁵⁹⁴ Örf ile ilgili maddeler Mecelle'nin 36-45 maddelerinde düzenlenmiştir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa vd., *Mecelletü'l-ahkâmi'l-adliyye* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1302), 28–29.

⁵⁹⁵ Durmuş Hocaoglu, “Türk Müslümanlığı Üzerine Bazı Notlar”, *Köprü* 66 (1999), 8–23; İzzet Sargın, “Ebû Hanîfe ve Türk Müslümanlığı”, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: KURAV Yayınları, 2005), 421–430.

⁵⁹⁶ Buhârî, “Zekât”, 53; “İstikrâz”, 19; “Edeb”, 6; “Rikâk”, 22; “İ'tisâm”, 3; Müslim, “Akdiye”, 10, 12, 13, 14.

⁵⁹⁷ Sargın, “Ebû Hanîfe ve Türk Müslümanlığı”, 421.

⁵⁹⁸ Ahmet Aydın, “Olağanüstü Koşullarda Fıkıh Usûlüne Dair Farklı Yaklaşımların Ortaya Çıkışı”, *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 9 (Aralık 2019), 72.

⁵⁹⁹ Aydın, “Olağanüstü Koşullarda Fıkıh Usûlüne Dair Farklı Yaklaşımların Ortaya Çıkışı”, 71–72.

⁶⁰⁰ Cevdet Paşa vd., *Mecelletü'l-ahkâmi'l-adliyye*, 28 (Madde 39).

medeniyet alanında da ileri seviyelere ulaştığı görülmektedir. Ancak devlet siyasi olarak düzenini kaybettiği, düşmanların dört bir taraftan devleti kuşattığı bir ortamda ilim anlayışının şekilci bir hale büründüğü, akli ilimlerin olabildiğince gerilediği aktarılmaktadır. Zira bu ortamda insanlar kendilerini ileriye, daha iyiye nasıl taşıyacaklarını değil nasıl hayatta kalacaklarını hesaplamaktadır. Ancak İbn Haldûn, İslam coğrafyasının doğu kanadında durumun daha farklı olduğunu, öncü şehirlerin isimleri değişse bile *ümranın* kesintiye uğramadığına vurgu yapmaktadır.⁶⁰¹ Burada şunu ifade etmek yerinde olacaktır. Hanefî mezhebinin gelişimi dikkatle incelendiğinde *ümranın* zaafa uğradığı, insanların önceliklerinin değiştiği dönemlerde mezhep içerisindeki etkinliğin merkezi de değişmektedir.

Aynı tarikat koluna mensup olmalarına rağmen Hâlidî yolunu izleyen mutasavvıflar Eş‘arî-Şâfiî yorumun yaygın olduğu Mezopotamya, Irak bölgesinde; Müceddidî sûfîler ise Hanefî-Mâtürîdî söylemin etkili olduğu Orta Asya, Hind topraklarında yayılmıştır. Kanaatimizce Nakşibendilik ortak damarından beslenen bu kolların, Hanefîlik ve Şâfiîlik gibi iki büyük sünnî mezhebi kabul etmiş halk kesimi ile birlikte yaşama alanı bulması sosyal oluşumların ancak bireyle, onun ihtiyaç ve kabulleriyle birlikte var olabileceğini göstermektedir. Bu durumun bir diğer örneği ise Abdülkâdir-i Geylânî'nin⁶⁰² (ö. 561/1165-1166) Bağdat'a geldiğinde mensubu olduğu Şâfiî mezhebini uygulamayıp, bölgede geniş bir kitleye hitap eden Hanbelî mezhebini taklid etmeye başlamasıdır.⁶⁰³

Fâtımîler idaresinde İslam topraklarında yayılmaya başlayan Şîî izlerin silinmesi için Eyyûbî devleti idarecileri Şâfiî mezhebini desteklemişlerdir. Sonucunda mezhep devletin sınırları içerisinde yayılma imkânı bulmuştur. Eyyûbîlerden sonra bölgeyi yönetmeye başlayan Memlûkler döneminde, diğer pek çok Müslüman Türk devletinde görüleceği gibi, Hanefî mezhebinin devlet desteği artmaya başlamıştır. Ancak bu, halkın çoğunun tatbik ettiği Şâfiî mezhebinin etkisini yok etmemiştir.⁶⁰⁴ Siyasi gücü temsil eden devlet erkanının herhangi bir mezhebe müntesip olması ve

⁶⁰¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/604.

⁶⁰² Kendi ismiyle tanınan Kâdirî tarikatının kurucusu büyük mutasavvıf hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1988), 1/235.

⁶⁰³ Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", 235.

⁶⁰⁴ Fatih Yahya Ayaz - Fatmanur Alibekiroğlu Eren, "Memlûk Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefîliğe İlgisi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (16 Aralık 2019), 286–293.

onu desteklemesi önemli olsa da söz konusu mezhebin gelişip yayılması için tek etken değildir. Halk tabanında karşılık bulması, o mezhebin hayatının devamı ve etkinliği için asıl belirleyicidir.

Özel örf konusuna ayrıca işaret edilmesi mezhep içerisinde sosyal çevreye farklı bakışların olduğunu ifade etmek için önem taşımaktadır. Hanefî mezhebinin genel kabulüne göre özel örf delil değeri taşımamaktadır. Bir uygulamanın muteber olabilmesinde onun tek bir beldede yürürlükte olması yeterli görülmemekte, diğer beldelerde de cari olması şart koşulmaktadır. Örneğin; işçiye ücretinin yapacağı iş sonunda elde edilecek mahsulden ödenmesini yasaklayan *kafzû't-tahhân*⁶⁰⁵ hadisi delil alınarak benzeri akitler geçersiz kabul edilmektedir. Ancak Belh Hanefîleri kendi bölgelerinde halkın bu ve benzeri akitleri uygulama zorunluluklarını ileri sürerek bu tür işlemlerin geçerli olduğunu ifade etmektedirler.⁶⁰⁶

Zaman içerisinde bazı uygulamaların değişmesine kaynaklarda gayet yeterli miktarda örnek bulmak mümkündür. Örneğin; iki komşunun evlerini birbirinden ayıran duvarın zarar görmesi ve bir kısmının yıkılması hâlinde komşulardan birisi duvarı yenileme konusunda diğer komşudan yardım etmesini talep edebilir. Bu durumda mezhebin kıyasa uygun olan ilk görüşü komşunun bu yardıma katılmaya zorlanamaması yönündedir. Zira kişisel mülkünde dilediği tasarrufta bulunma hakkı vardır. Daha sonra kıyasa uygun olarak verilen bu hüküm terk edilmiş ve istihsan yolu tercih edilmiştir. Hatta Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) “Zamanımızda artık komşu (yardım etmeye) zorlanır” dediği aktarılmaktadır.⁶⁰⁷ Bu ise bize zamanın değişmesi, insanların tutumunun farklılaşması gibi hâlerin mezhep tercihlerini de etkilediğini göstermektedir.

⁶⁰⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 5/554 (No. 10854); Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *es-Sünen*, ed. Şuayb Arnâut vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 3/468 (No. 2985).

⁶⁰⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 15/89; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, ed. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 86, 88–89; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/280; Muhammed Ferruh Oruç - Mehmet Dirik, “Hanefîlerde Örf-Maslahat-İstihsan İlişkisi (Serahsî Örneği)”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (26 Kasım 2020), 1109–1110.

⁶⁰⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/196.

2.1.4 İlmî/Ahlâkî Etkenler

İlmî/ahlâkî etkenler, kanaatimizce, ekolleşmenin arkasındaki en belirleyici noktalardır. Uzun süre hilafet merkezi olan Bağdat'ta kurulan ve daha ilk yıllarında siyasi desteğe de sahip olan Hanefî mezhebinin kuvvetli sesinin zamanla Bağdat'ın dışına taşındığını ifade etmiştik. Esasen kurucu imamlar döneminde Bağdat dışından gelen talebeler bulunmaktaydı. Mısır'dan Endülüs'e, Mezopotamya'dan Orta Asya'ya kadar çok geniş bir alana yayılmış olan İslam coğrafyasının pek çok bölgesinden gelen talebeler burada mezhebi öğreniyor ve birikimleriyle kendi topraklarına geri dönüyorlardı.

Hanefî mezhebi için söz konusu edilen durumun benzeri diğer mezhepler için de geçerlidir. Örneğin Şâfiî mezhebinin kurucusu İmam Şâfiî'ye (ö. 204/820) nispet edilen iki kavli vardır. Bunlardan ikincisi, daha sonra mezhebin merkezi sayılacak Mısır'da inşa ettiği mezheb-i cedididir. Fakat İmam Şâfiî'nin vefatından sonra mezhebin ikinci ve üçüncü nesli eliyle mezhep Mısır'ın dışında Bağdat, İsferyân, Cürcân gibi pek çok bölgeye taşınmıştır.⁶⁰⁸ Burada rihle-i ilim ile Müslümanların yüklendikleri ilmi diğer nesillere ulaştırma gayretlerinin etkili olduğu söylenebilir.

Ayrıca dini metinlerin dilinin Arapça olmasının yanında bu dili sonradan öğrenenlerin anlayışlarının farklı olması, İslam coğrafyasının çok geniş bir alana yayılması ve bu bölgelere ulaşan bilgi kaynaklarının değişiklik göstermesi ile birlikte buralarda farklı ilim geleneklerinin gelişmesi de ilmi anlamda farklılaşmaya neden olmuştur.⁶⁰⁹ Örneğin Mısır fikhında rivayetinin merkeze alındığı bir anlayışın yerleştiği görülmektedir. Mısır ve civarında yaşayan Hanefî âlimlerden Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) ve İbnü'l-Hümâm'ı (ö. 864/1457) diğer Hanefî âlimlerden ayırtıran da onların hadise yaklaşımlarıdır. Şimşek bu durumu, hicri sekizinci asırla birlikte rivayetinin daha fazla ön plana çıktığı fıkıh anlayışının yaygınlaştığı ve klasik fıkıh ekolleri arasında uzlaşının dikkat çekmeye başladığı şeklinde yorumlamaktadır.⁶¹⁰

⁶⁰⁸ Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 151.

⁶⁰⁹ Saffet Köse, *İslam Mezhepleri II Fikhî Mezhepler* (İstanbul: Yazıgen Yayıncılık, 2016), 67–73; Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 199–202.

⁶¹⁰ Şimşek, “Bir Hanefî Klasiği: Merginânî'nin el-Hidâye'si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar”, 293.

Mezheplerin gelişmesine ve yayılmasına etki eden bu değişkenlerin ekollerin farklılaşmasına neden olması tabiidir.

2.1.4.1 Fıkıh Alanındaki Etkileşimler

Mâtürîdî-Hanefî geleneğinden beslenen âlimler, mezhep içerisindeki Mu‘tezilî söyleme karşı durdukları ve kendilerini bu düşünceleri ile konumlandıkları görülmektedir. Bunun en bariz ifadesini Alâüddîn es-Semerkindî’nin (ö. 539/1144) *Mîzânü’l-usûl* adlı metninde görmek mümkündür. Semerkandî’ye göre usûl-i fıkıh usûl-i dîn ilminden türemiştir. Dolayısıyla fıkıh hakkında mezhebinin görüşlerini nakleden bir fakihin itikat alanında da mezhebine uygun olan bir inanca sahip olması gerekmektedir. Aksi takdirde kişi ya itikad açısından hatalı gördüğü bir usûlcüyü ya da fûrû alanında kendisinden farklı tercihlere sahip olan bir fakihi takip etmiş olacaktır. Her iki durumda da kendisini hataya düşmekten koruması mümkün olmayacaktır.⁶¹¹ Ancak aynı bölgede yetişen Hanefîlerin bazıları ise Sünnî akideye vurgu yapmakla birlikte usûl-i fıkıh ile kelâm ilimlerini birbirinden ayırmaktadırlar.⁶¹² Bunun gibi bazı konularda farklı söylemleri olsa da Mâverâünnehir Hanefîleri Mu‘tezile muhalefeti noktasında birleşmektedirler. Bunun yanında kesin bir gösterge olmamakla birlikte Irak Hanefîleri arasında sayılan birçok ismin Mu‘tezile mensubu olduklarına dair rivayetler bulunmaktadır.⁶¹³ Hanefî tabakat yazarları i‘tizâlî görüşleri benimsediğini açıkça belirtenler dışında kalan isimlerin itikadi tercihlerine açıktan atıfta bulunmamıştır.

Mezhebin farklı bölgelerde gelişmesinin arkasında birden çok etkenin rol oynadığına vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla Hanefî mezhebini temsil eden ekollerin arasında fikhî konularda da görüş ayrılığı bulunması doğaldır. Çalışmanın üçüncü bölümünün ikinci başlığı mezhebin ekollerini arasındaki usûl ve fûrû alanını ilgilendiren görüş ayrılıkları ile ilgili olduğundan burada ayrıntıya yer verilmeyecektir.

⁶¹¹ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Semerkandî, *Mîzânü’l-usûl fi netâ’ici’l-‘ukûl*, ed. Muhammed Zeki Abdülber (Doha: Metâbi’u Doha, 1984), 1–4.

⁶¹² Ebü’l-Bekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Keşfü’l-esrâr fi şerhi Menâri’l-envâr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/6-9.

⁶¹³ Apaydın, “Kerhî”, 286.

2.1.4.2 Akâid Alanındaki Etkileşimler

Akâid ve akâidi ilgilendiren konuların, İslam tarihinde belirleyici rol oynadığı göze çarpmaktadır. İlk dönemlerden sonra başlayan siyasi çekişmelerin arkasında bir inanç problemi ile karşılaşılmalıdır. Hatta inanç eksenli ilk ayrışmanın Hz. Peygamber'in ashabının bazı fertleri daha hayatta iken gerçekleştiği ve zamanla bu ayrışmaların derinleştiği görülmektedir.

Hanefî mezhebinin yayıldığı bölgeler düşünüldüğünde i'tikad alanında iki ana eğilim dikkat çekmektedir. Bunlar ağırlıklı Orta Asya'da temsil edilen sünnî kanat ile Hârizm bölgesinde çok sayıda temsilcisi bulunan Mu'tezile kanadıdır. Ancak daha önce de ifade edilmeye çalışıldığı gibi bu çizgiler çok keskin bir ayrımı değil, aksine genel eğilimi anlatmaktadır. İbn Abdilhak el-Bağdâdî (ö. 739/1338), Hârizm bölgesi hakkında bilgi verirken bölgenin tamamının Mu'tezile mensubu olduğunu dile getirmektedir.⁶¹⁴ Örneğin yine Hârizm bölgesinde yetişen isimlerden olan Necmeddin Zâhidî (ö. 658/1260), amelde Hanefî olmasının yanında akâidde Mu'tezilî âlimlerden birisidir. Hatta bazı sünnî âlimler Zâhidî'nin Mu'tezilî oluşuna dayanarak onun görüşlerinin ihtiyatla ele alınmasını tavsiye etmiştir. Bazı âlimler ise kelâmî bir konuyu ilgilendirmediği müddetçe Zâhidî'nin eserlerinden alıntı yapmakta bir beis görmemiştir.⁶¹⁵

Orta Asya'daki Hanefî İslam hukukçularında, Sünnî akâidini benimsemiş isimler çoğunluğu oluştururken, Hanefî mezhebine mensup olan Mu'tezile akımının hâkimiyet alanı Irak kabul edilmektedir.⁶¹⁶ Kerhî (ö. 340/952) ve Cessâs (ö. 370/981) gibi bazı Irak Hanefîlerinin Mu'tezilî olduğuna dair eleştiriler de bunu desteklemektedir.⁶¹⁷ Bu konudaki tarihi bilgileri aktaran eserlerde iki farklı yaklaşım göze çarpmaktadır. İlki, yazarının tarihçi kimliği ile öne çıkan eserlerdeki tutumdur. Burada bilgi verilen kişi hakkındaki rivayetler olduğu gibi aktarılmaktadır. Şayet bir

⁶¹⁴ İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ' 'alâ esmâ' i'l-emkine ve'l-bikâ'*, 1/487.

⁶¹⁵ Şükrü Özen, "Zâhidî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2013), 44/83.

⁶¹⁶ Fatmanur Alibekiroğlu Eren vd., "Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö.388/998) ve Horasan'da Hanefîlik-Mu'tezile Etkileşiminin İlk Tezahürleri", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (16 Aralık 2019), 224-231.

⁶¹⁷ Apaydın, "Kerhî", 25/286; Mehmet Kalaycı, "18. Yüzyıl Osmanlı Dinî Düşüncesinde Mâtürîdîlik Vurgusu: Hanefîlikten Mâtürîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 47.

ismin açıkça Mu'tezile mezhebi mensubu olduğuna dair bir rivayet varsa, yazar kendi yorumunu katmadan bunu nakletmektedir. Diğer yaklaşım ise Hanefî mezhebine mensup isimler tarafından yazılan tabakat eserlerindeki tutumdur. Mu'tezilî olduğu iddia edilen bir isim, Hanefî tabakat kaynaklarında bu yönü açıkça belirtilmeden, dolaylı ifadelerle aktarılabilmektedir. Örneğin; Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) zamanında Mu'tezile'nin reisi olarak tanıttığı Kerhî (ö. 340/952) hakkında Hanefî tabakat yazarları benzer bir ayrıntı vermemektedir.⁶¹⁸ İki tutum arasındaki fark, Kerhî'nin Hanefî mezhebinde sahip olduğu konum ile açıklanabilir. Her ne kadar kaynaklar bunu açıkça ifade etmese de bazı rivayetler üzerinden yorumlar yapılmaktadır. Saymerî (ö. 436/1045), Kâdî'l-Harameyn Ebü'l-Hüseyn en-Nîsâbûrî'nin (ö. IV/X yy) önceleri Kerhî'nin (ö. 340/952) derslerini takip ederken daha sonra bu halkayı terk edip Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın (ö. IV/X yy) derslerine katıldığını aktarmaktadır.⁶¹⁹ Irak Hanefîlerinden benzer otorite sahibi iki fakih arasında böyle bir tercih değişikliğine gidilmesi günümüz araştırmalarında Kerhî'nin Mu'tezilî oluşuyla açıklanmaktadır.⁶²⁰

Hicri üçüncü asırdan itibaren şiddetlenmeye başlayan Mu'tezile-Mâtürîdiyye çekişmesi etkisini gün geçtikçe daha da arttırmıştır. Mezhepler arasındaki çekişmeyi şu iki örnek ile açıklamak mümkündür: Mâverâünnehir bölgesinin önemli simalarından Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin⁶²¹ (ö. 333/944) öğrencilerinden Ebü'l-Hasen er-Rüstüfağnî⁶²² (ö. 345/956) verdiği bir fetvasında Sünnî ile Mu'tezilî arasında yapılan evliliğin caiz olmadığını dile getirmektedir. Mu'tezilî fakihler ise ehl-i kitabın boğazladığı hayvanın yenilebileceğini, sünnîlerin boğazladığı hayvanın yenilemeyeceğini aktarmaktadır.⁶²³ Rivâyetler, ekollerin birbirine bakışını bütün

⁶¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/76; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/26-29.

⁶¹⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 171.

⁶²⁰ Apaydın, "Kerhî", 286.

⁶²¹ Büyük kelim âlimi ve Hanefî fakih Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin hayatı hakkında bilgi için bk. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/146-151.

⁶²² Mâverâünnehir bölgesinin önemli Mâtürîdî-Hanefî isimlerinden olan Rüstüfağnî hakkında bilgi için bk. Muhammed Aruçi, "Rüstüfağnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/296-297.

⁶²³ Mehmet Kalaycı, "Hanefî Geleneği Mâtürîdî Üzerinden Okumanın İmkânı -Buhara ve Semerkant Farklılaşması Bağlamında Bir Değerlendirme-", *İmam Mâtürîdî'nin İzdüşümü*, ed. Sıddık Korkmaz (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 307.

açıklığıyla ortaya koymaktadır. Şöyle ki; ne mezhebin Mu'tezilî kanadı Mâverâünnehir topraklarında bulunan Sünnî kanadı, ne de Sünnî kanat Mu'tezilî kanadı Müslüman kabul etmemektedir. Bu nedenle birbirleri ile evlenmeyi ve kestikleri hayvanları yemeyi fikhî açıdan uygun görmemektedirler. Dolayısıyla aynı mezhebin iki farklı kanadı arasında taassup kaynaklı ithamların nasıl bir boyuta ulaştığı görülmektedir. Bu ayrışmanın Mu'tezile mensubu olmayan Hanefîler üzerinde oluşturduğu baskı ve ithamlardan kurtulma isteğinin bazı Hanefî âlimleri özel çabalara ittiği görülmektedir. Ebû Bekir el-'ÿyâzî'nin (ö. 361/971) hazırladığı Hanefîliğin Sünnî temeller üzerine kurulduğunu beyan eden bildirisi bunun en çarpıcı örneklerinden birisidir.⁶²⁴

İtikad alanındaki farklılık ve fukahanın buna yüklediği anlamı, Hanefî usûl âlimi Ebû'l-Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) meşhur eseri *Kenzu'l-vusûl ilâ ilmi'l-Usûl*'ün mukaddimesinde görmek mümkündür. Pezdevî şer'î ilimleri, ilm-i tevhid ve ilm-i şeriat şeklinde iki kısma ayırmaktadır. İlm-i tevhidin asıllarını ise Kur'an ve Sünnet-i Nebî'ye sınıksız sarılmak, bidat inançlardan tam anlamıyla uzaklaşmak ve ehl-i sünnet ve'l-cemaat yolundan ayrılmamak şeklinde aktarmaktadır. Burada asıl vurgu, Pezdevî'nin ehl-i sünnet yolundan gidenleri ashab, tâbiîn ve kendisinden önceki Hanefî imamlar şeklinde saydığı ibaresinin üzerindedir. Ebû Hanîfe'nin de bu konuları açıklamak için *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-'Âlim ve'l-müte'allim* ve *er-Risâle* isimli eserlerini telif ettiğini aktarmaktadır. Sıfâtullahın ispatı, hayır ve şerriyle kaderin Allâh'ın meşfeti ile sabit olduğu, kulların fiillerinin tamamının Allâh'ın yaratması ile var olduğu, Allâh'ın aslahı yaratma zorunluluğu olmadığı, Müslüman olan birinin işlediği bir günah sebebiyle tekfir edilmeyeceği, hatta hakkında rahmeti İlâhî umulacağı şeklinde ehl-i sünnet akidesini ortaya koymaktadır.

Pezdevî, bu konuyu açıklarken bir örnek daha getirmektedir. Mezhebin kurucu imamlarından Ebû Yûsuf'dan, Kur'an'ın mahluk olup olmaması konusunda Ebû Hanîfe ile altı ay devam eden bir münazara yaptıkları, sonunda Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyen birisinin dinden çıkacağına dair Ebû Hanîfe'nin görüşünün kendisine daha doğru geldiği rivayet edilmektedir. Pezdevî, döneminin tartışmalı

⁶²⁴ Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 82.

konularına ehl-i sünnetin yaklaşımının çerçevesini çizdikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“*el-Mebsût* ve onun dışındaki diğer kitaplarda ashabımızdan dağılık olarak aktarılan bu (i’tikâdî) konular, onların i’tizâl ve diğer bidat mezheplerin söylemlerine meyiletmediklerine delalet etmektedir. Ayrıca ashabımızın âhîret yurdunda Allâh Teâlâ’nın gözle görülmesinin hak olduğuna, Allâh’ın dilediğini kabir azabına çarptırmasının hak olduğuna, Cennet ve Cehennem’in şu an yaratılmış olmasının hak olduğuna inandıklarına da delalet etmektedir. Hatta Ebû Hanîfe, Cehm’e⁶²⁵ “Çık yanımdan ey kâfir!” demiştir. Yine anlatılan bu konular, ashabımızın Kur’an ve sünnette ifade edildiği şekliyle ahiret hallerinin hak olduğuna da inandıklarına delalet etmektedir. Bunlar ise uzun uzun sayılacak konulardır.”⁶²⁶

Pezdevî, kendi döneminde tartışılan halku’l-Kur’an ile âhîret halleri gibi kelâmî konulara usûlü fıkıh eserinde işaret etmekte ve Hanefî imamların i’tizal görüşüne sapmadıklarının altını çizmektedir. Bu da Mu‘tezileye muhalefeti açıklamanın o günün şartlarında Hanefî fukaha için nasıl bir anlam ifade ettiğini göstermektedir.

Mu‘tezile ile Ehl-i Sünnet mücadelesinin izlerini Ebü’l-Muîn en-Nesefî’nin (ö. 508/1115) *Tebziratü’l-edille fî usûli’-d-dîn* adlı eserinde takip etmek mümkündür. Nesefî, Orta Asya coğrafyasında yaşayan Hanefî âlimlerin tutumlarını şu sözleri ile özetlemektedir:

“Usûl ve fûrû alanlarında Ebû Hanîfe’nin yolunu tutan; Mâverâünnehir beldeleri ile Merv, Belh ve diğer Horasan beldelerinde Mu‘tezile akâidinden uzak duran Ebû Hanîfe ashabından olan imamların hepsi ilk zamanlardan itibaren Ebû Hanîfe’nin i’tikadî üzeredir. Semerkant’ta bulunan imamlarımız ki, derin kelâmî ve dinî bilgileri ile bidat ve dalalet karşısında dik duruşları sayesinde Allah Teâlâ umum bidatlerin ve sapkınlıkların bulaşmasına karşı bu beldeleri korumuştur. Usûl ve fûrû ilimlerini bünyelerinde toplayan, dinin haremîni müdafaa eden Semerkant imamlarımız da Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin öğrencisi Ebû Süleyman el-Cûzcânî’nin (ö.

⁶²⁵ İlk kelâmî fırkalardan ve kendi ismiyle anılan Cehmiyye fırkasının kurucusu Cehm b. Safvân (ö. 128/745-746) hakkında bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, “Cehm b. Safvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/233-234.

⁶²⁶ Ebû’l-Hasan Ebü’l-Usr Fahrülsîlâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim b. İsa Pezdevî, *Kenzu’l-vusûl ilâ ilmi’l-Usûl* (Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphane, ts.), 1-2.

200/816 [?]) ashabından Şeyh Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Subeyh [?] el-Cûzcânî'den (III/IX yy) itibaren bu inanç üzere olmuşlardır...⁶²⁷

Ayrıca Neseî, Orta Asya topraklarında yetişen Hanefî âlimlerin bazılarını ismen sayarak onların Mâtürîdî çizgiyi takip ettiklerini aktarmaktadır. Aynı bölümde dile getirdiği şu tespiti ise dikkat çekicidir:

“...Şayet en ücra Türk köylerine varıncaya kadar bütün Mâverâünnehir beldeleri ile Buhara imamlarından, bir de Merv ve Belh imamlarından [tekvin⁶²⁸ konusunda Mâtürîdî] mezhebin görüşünü benimsemiş olanları sayıp onların pek çok ilimde derin bilgiye sahip olduklarını ortaya koysam kitap uzardı.”⁶²⁹

Neseî'nin bu sözleri Mu'tezile-Mâtürîdiyye çekişmesini ve bölgenin Hanefî âlimlerinin takındığı tavrı ortaya koymaktadır. Usûl ve fûrû şeklindeki yaklaşımı daha net ifadelerle Neseî ile aynı dönemde yaşamış bir diğer Hanefî âlimin ibarelerinde bulmaktayız. Bu âlim, meşhur *Tuhfetü'l-fukahâ'* müellifi Alâeddin es-Semerkandî'dir (ö. 539/1144). Semerkandî, kıymetli usûl eseri *Mizânü'l-usûl fî netâ'ici'l-'ukûl*'de usûl ve fûrû kavramlarının karşılıkları ile birlikte bölge âlimlerinin Ehl-i Sünnet ile kastının Mâtürîdiyye olduğunu ifade etmektedir. Ona göre fıkıh usûlü esasında kelam ilminin bir dalıdır. Dolayısıyla kelam ilmini ilgilendiren konular usûl iken bunun dışında kalan konuların tamamı fûrû alanını oluşturmaktadır.⁶³⁰

Pezdevî ve Neseî gibi önemli Hanefî âlimlerinin Mu'tezile mensupları ile aralarını ayırmaları ve seleflerinin de Mu'tezilî söylemden uzak olduklarını ifade etmeleri, ekollerin arasındaki farklılaşmanın arkasında yatan i'tikâdî birtakım kaygıların bulunduğuna işaret etmektedir.

Mu'tezile inancını kabul eden isimlerin genel olarak Bağdat/Irak bölgesinde yaşayan isimler olduğuna yukarıda değinilmişti. Sünnî kelam anlayışını temsil eden mezhepler ise Eş'ariyye ve Mâtürîdiyyedir. Bu iki mezhebin ehl-i sünnet ve'l-

⁶²⁷ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid Neseî, *Tebseratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, ed. Claude Salame (Dimeşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyi'l-Fransî, 1990), 356.

⁶²⁸ Kelime olarak meydana getirmek, yaratmak anlamlarına gelen tekvin, terim olarak Allah Teâlâ'nın fiilî sıfatlarını icmâlen barındıran ve Mâtürîdî kelam âlimleri tarafından sübûtî sıfatlardan olup O'nun yoktan var etmesini ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bk. Tefvik YÜCEDOĞRU, “Tekvin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 388-390.

⁶²⁹ Neseî, *Tebseratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, 360.

⁶³⁰ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâ'ici'l-'ukûl*, 1-2.

cemâatin açılımını ifade ettikleri söylenebilir.⁶³¹ Ebü'l-Beka el-Kefevî (ö. 1095/1684) Ehl-i Sünnet denildiğinde Horasan, Irak ve Şam bölgelerinde Eş'ariyye; Mâverâünnehir bölgesinde ise Mâtürîdiyye mezhebinin anlaşıldığını aktarmaktadır.⁶³² Aynı şekilde Makdisî (ö. 390/1000 civarı) Semerkant şehrini tanıttığı bölümde ahalinin Sünnî inanca sahip olduğunu aktarmaktadır.⁶³³ Bununla birlikte iki ekol arasında farklılıklar olduğuna dair yorumlar da bulunmaktadır.⁶³⁴ Bazı âlimler iki mezhep arasındaki farkları lafzî niza' kadar aza indirgerken bazı âlimler ise iki mezhep arasında önemli farkların bulunduğunu ve bu farkların ekolleşmeyi belirleyici nitelikte olduğunu ifade etmektedir.⁶³⁵

Hicri dördüncü asra gelindiğinde Mu'tezilî isimler kendilerini Sünnî çizgi üzerinde konumlandırmaktaydılar. Müteahhir Mu'tezilî âlimlerden Ebû Abdullah el-Basrî'nin (ö. 369/980) Hanefî, Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) Şâfiî fukaha arasında sayılması da bunu desteklemektedir.⁶³⁶ Daha sonra bu yaklaşım Mu'tezilenin sünnî çizginin dışında bırakılması diye ifade edebileceğimiz bir şekle dönüşmektedir. Şöyle ki; Kudûrî'den (ö. 428/1037) itibaren etkisini kaybeden mezhebin Bağdat medresesi yeniden sünnî çizgide kendine yer bulduğunda, Orta Asya Hanefîlerinin aksine, Eş'arî söyleme daha fazla yakınlaşmıştır. Söz konusu dönem için Bağdat'ta Eş'arîliğin etkili olduğu dikkate alındığında bu durum daha anlaşılır hâle gelmektedir.⁶³⁷ Dolayısıyla Hanefî mezhebinin hâkim sesinin Bağdat'tan Orta Asya'ya taşınmasının sâiklerinin başında i'tizâlî söylemlerle araya mesafe koyma kaygısının geldiğini söylemek tutarsız olmayacaktır.

İslam âlimleri tarafından farklı değerlendirmelerin ortaya konulduğu i'tikâdî konulardan bir diğeri ise hüsün-kubuh bahsinde görülmektedir. Mu'tezilî ve Mâtürîdî çizgi eşyanın iyi ya da kötü oluşunu onun zâtî özelliği olarak kabul etmektedir.

⁶³¹ Muhammed Ferruh Oruç, "Orta Asya İlim Geleneğinde Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf İlişkisi", *Orta Asya'dan Anadolu'ya İslamî İlimler: Şehirler-Âlimler-Eserler-Meseleler* (Karabük, 2021).

⁶³² Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, 210.

⁶³³ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 249.

⁶³⁴ İki mezhep mukayesesi için pek çok eser kaleme alınmıştır. Kemalpaşazâde'nin *Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâtürîdî* adlı eseri, bunlara güzel bir örnektir. Kütüphanelerimizde benzer isimleri taşıyan örnekler bulunmaktadır. Bu nadide eserler arşiv raflarından kurtulup meraklılarına kavuşmak için araştırmacıların himmet ve gayretlerini beklemektedir.

⁶³⁵ Mehmet Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarîlik-Mâtürîdîlik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/11 (2012), 99–134.

⁶³⁶ Bedir, "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", 625.

⁶³⁷ Bedir, "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", 629–632.

Dolayısıyla onlara göre hüsün ve kubuh, aklîdir. Diğer bir ifade ile emredilen fiil iyi olduğu için emredilmiş, yasaklanan ise kötü olduğu için yasaklanmıştır. Buhara Hanefileri ise bu konuda diğer Hanefiler gibi düşünmemektedir. Onlar daha ziyade Eş‘arî söyleme yakın durmaktadırlar. Onlara göre hüsün ve kubuh aklî değil, şer‘îdir. Yani iyilik ve kötülük eşyanın zâtî özelliği değildir; bir şey Şâri‘ emrettiği için iyi, yasakladığı için kötü vasfını kazanır. Bu konuda Serahsî’nin (ö. 483/1090 [?]) “biz emre uyar, gerekçesini anlamasak da bunda bir yarar olduğuna inanırız”⁶³⁸ ifadesi dikkat çekicidir. Serahsî’nin bu sözü, onun hüsün ve kubuhu şer‘î olarak değerlendiği izlenimi vermektedir.⁶³⁹

Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde Hanefî mezhebinin Yesevîlik ve Nakşibendîlik ile arasında yakın ilişkiler devam etmiştir. Benzer bir durumu Bağdat’ta Mu‘tezilenin etkisinin zayıflamasıyla birlikte Eş‘arîlik ile Kübrevîlik arasında görmek mümkündür. Hatta önemli Şâfiî fakihî ve Eş‘arî kelamcısı olan Gazzâlî (ö. 505/1111), Irak topraklarında bir taraftan Eş‘arî akidesinin yerleşmesine etki ettiği gibi diğer taraftan tasavvufun yayılmasına yardım etmiştir.⁶⁴⁰ Bu ise kelâm-fıkıh arasında ilişki kurulabildiği gibi kelâm-tasavvuf arasında da ilişki kurulabileceğini gösteren örnekler bulunduğunu ortaya koymaktadır.

2.1.4.3 Tasavvuf Alanındaki Etkileşimler

Şer‘î ilimlerin müstakil birer disiplin hüviyetine kavuşması te’lif dönemi diye isimlendirilen hicrî ikinci yüzyılın ortalarından üçüncü yüzyılın sonlarına kadar devam eden bir süreçte gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemden önce Fıkıh, “İlm-i Fıkıh: Mesâil-i şer‘iyye-i amelîyyeyi bilmektir” şeklinde Mecellede ifade edilen terim anlamından daha geniş bir kapsama sahipti. Dinin itikad, ibadet ve ahlak boyutlarının tümünü içine alacak biçimde “dini bilgi” anlamına yakın bir kullanıma sahipti.⁶⁴¹ Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Ebû Hanîfe’nin *el-Fıkhu’l-ekber* isimli eserinin muhtevasının inanç konuları olması, dinin ibadet/amel konularını ilgilendiren alanına “fıkıh-ı zâhir” denirken ahlak konularını ilgilendiren alanına ise “fıkıh-ı bâtın” denmesi

⁶³⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/4.

⁶³⁹ Oruç - Dirik, “Hanefilerde Örf-Maslahat-İstihsan İlişkisi (Serahsî Örneği)”, 1100.

⁶⁴⁰ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Mâtürîdîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 223–233.

⁶⁴¹ Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 22–25.

de bunu destekler mahiyettedir. Tedvîn döneminden sonra ise bu disiplinler konuları açısından birbirinden ayrılmış ve her biri farklı isimler kazanmışlardır. Dinin inanç boyutu ile ilgilenen ilim dalı kelâm, amel boyutu ile ilgilenen ilim dalı fıkıh ve nihayet ahlak boyutu ile ilgilenen ilim dalı da tasavvuf adını almıştır.⁶⁴² Ancak bu ayrışma, bugün anladığımız şekliyle, küllî bir ayrışma olmamıştır. Bunun en güzel ifadelerinden biri, İmam Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Divân*'ında gelmektedir.

فَقِيهًا وَصُوفِيًّا فَكُنْ لَيْسَ وَاحِدًا * فَإِنِّي وَحَقَّ اللَّهُ إِيَّاكَ أَنْصَحُ

فَذَلِكَ قَاسٍ لَمْ يَذُقْ قَلْبُهُ تَقَى * وَهَذَا جَهْلٌ كَيْفَ ذُو الْجَهْلِ يَصْلَحُ⁶⁴³

Hem fakih hem de sofi ol, asla sadece biri olma.

And olsun! Ben sadece sana bunu tavsiye ediyorum.

Şunun [sadece fakih] kalbi taş gibi katıdır, takvanın tadını bilmez.

Bu [sadece sofi] ise tam bir cahildir, cahil nasıl salih olur?

Ricâl ve tabakat kaynakları sûfi kimliği taşıyan veya tasavvufa meyilli âlimler hakkında bilgiler barındırmaktadır. Bu âlimlerin sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Örneğin; Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*' adlı eserinde hâl bilgileri verilen altı binin üzerindeki hadis âlimi arasında tasavvufla iltisaklı olan beş yüz kadar isim bulunmaktadır. Şayet bâtinî fırkalar tarafından ortaya atılan ve dinin sabiteleri ile bağdaşmayan bazı iddialar nedeniyle bu isimler göz ardı edilecek olsa hoca-öğrenci ilişkisi halinde devam eden silsileler kesintiye uğrayacaktır.⁶⁴⁴ Dolayısıyla İslâmî ilimlerin zahiri ile irtibatını koparmamış sûfi âlimlerin değeri unutulmamalı ve hakları teslim edilmelidir. Diğer bir ifade ile şeriat ve tarikat arasında sağlıklı bir bağ kurmuş olan ulemanın izlerinin takip edilmesi Müslüman nesiller açısından son derece önemlidir.

Hanefî fukahanın çoğu hakkında son derece zühd ve takva sahibi olduklarına vurgu yapılmaktadır. Hatta bu durum, i'tizâlî görüş sahibi olduğu nakledilen isimler

⁶⁴² Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografi*, 25.

⁶⁴³ Muhammed b. İdris Şâfiî, *Divânü's-Şâfiî*, ed. Muhammed b. Abdilmün'im Hafâcî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1985), 66.

⁶⁴⁴ İsmail Çetin, *Enâmilü mesâilî't-tevhîd* (Isparta: Dilara Yayınları, ts.), 2/56.

için de geçerlidir.⁶⁴⁵ Fıkıh ve zühd arasındaki bu etkileşimi mezhebin kurucusu İmam Ebû Hanîfe zamanında bile görmek mümkündür. Zira kendisinden ders alan isimlerin arasında ilk dönem sûfilerinden Dâvûd et-Tâî'nin (ö. 165/781 [?]) ismi sayılmaktadır. Basralı Habîb el-Acemî'den (ö. 130/748 [?]) tasavvuf eğitim ve terbiyesi almıştır. Irak'ta re'y fikhını tahsil ettikten sonra kendisine zühd hâlinin ağır bastığı ve ibadete yöneldiği aktarılmaktadır.⁶⁴⁶

Yine İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh halkasında bulunanlar arasında tanınmış zâhidlerden Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) de bulunmaktadır. “Kendimi hiçbir yerde Ebû Hanîfe'nin meclisinde olduğumdan daha zelil ve aciz hissetmedim” dediği aktarılmaktadır. Yine “Ebû Hanîfe'den ilim tahsil edinceye kadar Süfyan'ın görüşüne muhalefet etmedim” dediğini de Saymerî (ö. 436/1045) nakletmektedir.⁶⁴⁷ “Ebû Hanîfe'nin aleyhinde konuşan kimsenin ilimden payesi yoktur” dediği ve İmam Ebû Hanîfe'nin vefatını ne zaman hatırlasa ağladığı aktarılmaktadır.⁶⁴⁸ Takva ve zühd sahibi olduğu hakkında pek çok nakiller bulunan Abdullah b. Mübarek'in Hanefî mezhebine ilgisi dikkat çekicidir.

Fakih ve sûfî etkileşimin örneklerinden birisi, Hakîm es-Semerkandî'nin⁶⁴⁹ (ö. 342/953) *es-Sevâdü'l-A'zam* adlı eserinden Hâce Muhammed Pârsâ⁶⁵⁰ (ö. 822/1420) tarafından yapılan seçkilerle oluşturulan risaledir. Söz konusu eser, *es-Sevâdü'l-A'zam* üzerine mukaddime ve hâtıme eklenen Farsça bir risaledir.

es-Sevâdü'l-A'zam'ın yazılmasına sebep olan hadise hem eserin Farsça tercümesinde hem de Muhammed Pârsâ'nın mukaddimesinde şu şekilde

⁶⁴⁵ Hakkında i'tizâl iddiası bulunan isimlerden Kerhî (ö. 340/952), son derece takva sahibi, farzların dışında da namaz ve oruca çok düşkün, kendisi ihtiyaç sahibi olduğu halde hiçbir resmi görevi kabul etmeyen birisi olarak aktarılmaktadır. Benzer rivayetler öğrencisi Cessâs (ö. 370/981) hakkında da görülmektedir. Bk. Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/26-27, 94.

⁶⁴⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 114, 124; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/422-427; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 200-203; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/448-449.

⁶⁴⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 139.

⁶⁴⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 141.

⁶⁴⁹ İlk dönem önemli Mâtürîdî âlimlerinden olan Semerkandî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Can, “Hakîm es-Semerkandî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/193-194.

⁶⁵⁰ Nakşibendiyye tarikatının önemli isimlerinden olan Muhammed Pârsâ hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hamid Algar, “Muhammed Pârsâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/563-565.

aktarılmaktadır: Semerkandî zamanında insanların yaşantıları ve ahlaklarındaki bozulmalara dair şikâyetler Sâ mânî hükümdarlarına kadar ulaşır. Bunun üzerine Hakîm es-Semerkandî'den bir eser hazırlaması istenir. Semerkandî'de bu isteği yerine getirmek için Hanefî fikhını ve akâidini tanıttığı eserini hazırlar. Sâ mânî emiri kendisine deliller ve ayrıntılarla zaman kaybetmeden Hanefî mezhebinin halka yalın bir halde öğretilmesi için eser hazırlamasını teklif eder. Semerkandî de eserinde bunu gerçekleştirmeyi amaçlamıştır.⁶⁵¹

Burada şu iki noktanın altını çizmek faydalı olacaktır. Hanefî mezhebi, mezhep olmasının çok ötesinde, dini yaşantı için temel otorite kabul edilmektedir. Hatta Hanefî mezhebinin çok yaygın olarak tatbik edildiği Belh şehrinde kendi günlük pratiklerinin dışına çıkarak ezana Hz. Ali (r.a.) hakkında üçüncü şahadet cümlesi eklenmesi sebebiyle halk beldelerine atanan valiyi öldürmüşlerdir.⁶⁵² Dolayısıyla Orta Asya Hanefî çizgisi diye isimlendirilebilecek olan bu ekolün İslam coğrafyasının doğu kanadındaki hâkim rolünü koruduğu söylenebilir.

İkinci ve diğer nokta ise; Nakşî silsilesinin önemli isimlerinden Hâce Muhammed Parsâ'nın, tasavvufî görüşlerinin yanında, Hanefî mezhebinin görüşlerini o günün insanların anlayacağı dilde yazmayı tercih etmesidir. Bu ise dönem insanının tasavvuf, kelam ve fıkıh ilişkisine nasıl baktığını da gözler önüne sermektedir.

Mâverâünnehir bölgesinde etkili bir çevreye sahip olan Nakşibendiyye ve özellikle de Nakşibendiyye öncesi Hâcegân yolunu takip eden pek çok Hanefî âlim anılmaktadır. Kefevî (ö. 990/1852), tabakat eserinde tercüme bilgilerini verdiği isimlerin arasında sûfî kimliği ile tanınan salihler için özel bölümler açmakta ve bu isimlere vurgu yapmaktadır.

Zâhid ve âbid olarak anılan isimlerden olan Hakîm es-Semerkandî (ö. 342/953), Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den (ö. 333/944) fıkıh ve kelâm dersleri almıştır. Ayrıca uzunca bir süre Semerkant kadılığı görevini de yerine getirmiştir. Kendisine Hakîm

⁶⁵¹ Ebü'l-Feth Celâlüddîn Hâce Muhammed b. Muhammed el-Hâfîzî el-Buhârî Pârsâ, *Risâle Müntehabe min Akîdeti Ebi'l-Kâsım es-Semerkandî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1663), 242^b; Adem Arıkan, "es-Sevâdu'l-Azam'ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine", *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, ed. Süleyman Gezer (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2019), 26.

⁶⁵² Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadû bihî mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, 1/126.

denilmesinin sebebi vaazlarının tesirli oluşu ve hikmetli sözler sarf etmesidir.⁶⁵³ Dolayısıyla Hakîm es-Semerkandî'nin Orta Asya Hanefilerinde görülen Mâtürîdî, Hanefî kimliği sufîlik ile birleştiren kimselerden olduğunu söylemek yersiz olmayacaktır.⁶⁵⁴

Tasavvuf-fıkıh ilişkisini ortaya koyan örneklerden birisi de Tasavvuf klasiklerinden sayılan *et-Ta'arruf*'un müellifi Ebû Bekir Tâcü'l-İslâm el-Kelâbâzî'dir (ö. 380/990). Kelâbâz, Buhara'nın mahallelerinden birisinin adıdır.⁶⁵⁵ Kelâbâzî, sufî kişiliğinin yanında aynı zamanda bir hadis âlimi ve Hanefî fakihidir. Fıkıh ilmini kendisi gibi Buhara âlimlerinden olan Muhammed b. Fadl'dan (ö. 381/991) almıştır.⁶⁵⁶ Bu da bize bölge âlimleri arasında tasavvufa duyulan ilginin çok eskiden geldiğini gösteren canlı bir şahittir.

Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) keramet konusundaki düşünceleri fıkıh tasavvuf ilişkisini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Çünkü keramet, Ehl-i sünnet ve Mu'tezile ihtilafı⁶⁵⁷ görülen konulardan birisidir. İlk dönem Mu'tezile mensupları mucize hakkında oluşturacağı olumsuzluğu ön plana çıkarıp mucize dışındaki olağanüstü olayları reddetmektedir. Ancak Ehl-i Sünnet kelâmcıları ise buna nakil ve akıl pencerelerinden cevaplar vererek sâlih kimselerin elinde tezahür eden kerametleri kabul etmektedirler. Hatta kerameti inkâr etmemek Sünnilik şiarları arasında görülmektedir.⁶⁵⁸

Orta Asya Hanefî âlimleri ile sûfiler arasındaki ilişkileri gösteren kayıtlardan bir diğeri Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Tebşiratü'l-edille* adlı eserinde

⁶⁵³ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/372; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/81.

⁶⁵⁴ Muhammed Ferruh Oruç, "Orta Asya İlim Geleneğinde Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf İlişkisi". *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslamî İlimler: Şehirler-Âlimler-Eserler-Meseleler Sempozyumu*. Bu bildiri, 3-5 Haziran 2021 tarihleri arasında Karabük Üniversitesi koordinesinde gerçekleştirilen *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslamî İlimler: Şehirler-Âlimler-Eserler-Meseleler Sempozyumunda* sunulmuştur, ancak yayımlanmamıştır.

⁶⁵⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 11/179; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/472.

⁶⁵⁶ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 4/105-106; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/124-127.

⁶⁵⁷ Konu hakkında yapılan güncel iki çalışma için bk. Salih Sabri Yavuz, "Ehl-i Sünnet ve Mutezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2005): 91-116; Kevser Demir Bektaş, *Mu'tezile ve Keramet Behşemiyye ve Hüseyiniyye Ekolleri Arasında Keramet'in İmkânı Üzerine Tartışmalar*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019).

⁶⁵⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/19-20; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1992, 147; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/197.

karşımıza çıkmaktadır. Nesefî, Mâtürîdî-Hanefî âlimleri diğer sünnî âlimlerden ayıran önemli meselelerden olan tekvin⁶⁵⁹ konusunda Mâtürîdî âlimlerle sûffilerin aynı düşünceyi paylaştıklarını aktarmaktadır.⁶⁶⁰ Kanaatimizce kelâm ilminde ele alınan tekvin konusunda Orta Asya Hanefîleri ile tasavvuf ehlinin benzer görüşlere sahip olmaları alarındaki irtibatı açıklayan önemli bir noktadır.

Mâverâünnehir Hanefîleri arasında tasavvufa yakınlığı olan âlimlerin varlığı bilinmektedir. Bunlardan birisi de Yeseviyye tarikatının kurucusu Pîr-i Türkistan nam ile meşhur Ahmed Yesevî'dir⁶⁶¹ (ö. 562/1166). Demir, Yesevî'nin birikimini Mâverâünnehir havzasındaki Hanefî-Mâtürîdî geleneğe borçlu olduğu kanaatini paylaşmaktadır.⁶⁶²

Bir diğer isim, İmamzâde Muhammed b. Ebî Bekir el-Buhârî'dir (ö. 573/1177). İmamzâde, fıkıh eğitimini Şemsüleimme Bekir ez-Zerencerî (ö. 512/1118), Mecdüleimme es-Sürhaketî (ö. 518/1124) ve Radyüddîn en-Nîsâbûrî'den (ö. VI/XII yy) almıştır. Fıkıh eğitiminin yanında tasavvufa da ilgi duyan İmamzâde, tasavvuf eğitimini Hâcegân silsilesinin büyüklerinden Yûsuf el-Hemedânî'den (ö. 535/1140) almıştır. Kefevî (ö. 990/1582) İmamzâde'nin Hemedânî'den hem fıkıh hem de tasavvuf ilimlerini tahsil ettiğini aktarmaktadır.⁶⁶³ Bu da fıkıh-tasavvuf ilişkisini ortaya koyan bir diğer örnektir. Zira Hemedânî, Bağdat'ta bulunduğu zaman içerisinde meşhur Şâfî fakih Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) ders halkasına katılmış ve ilmi ile zamanının saygı duyulan isimleri arasında kabul edilmiştir. Sübkî de (ö. 771/1370) Şîrâzî'den aldığı fıkıh eğitimine dayanarak kendisine tabakatında yer

⁶⁵⁹ Kelime olarak meydana getirmek, yaratmak anlamlarına gelen tekvin; terim olarak Allah Teâlâ'nın fiilî sıfatlarını icmâlen barındırır. Mâtürîdî kelâm âlimleri tarafından sübûtî sıfatlardan kabul edilir ve O'nun yoktan var etmesini ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bk. Tevfik Yücedoğru, "Tekvin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 388-390. Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 314-315.

⁶⁶⁰ Nesefî, *Tebseratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, 360-361.

⁶⁶¹ Orta Asya bölgesinde yetişen ve adıyla anılan Yeseviyye tarikatının kurucusu büyük mutasavvıf Ahmed Yesevî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/159-161.

⁶⁶² Hilmi Demir, "Hoca Ahmed Yesevî'yi Hanefî Mâtürîdî Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkantî", *I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu*, ed. Ahmet KARTAL (Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi, 2016), 638.

⁶⁶³ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/328.

vermektedir.⁶⁶⁴ Ancak daha sonra ilim yolu yerine zühd yolunu tercih etmiş ve pek çok insanı irşad etmiştir.⁶⁶⁵

Nefahât mütercimi Lâmiî Çelebi (ö. 958/1532) Hâcegân silsilesinde geçen isimlerin hemen hepsinin aynı zamanda Hanefî fukahâsından olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁶ Kefevî de Hâcegân silsilesi temsilcilerinden Abdülhâlik el-Gucdüvânî'nin (ö. 575/1179 [?]) Buhara'da dönemin büyük âlimlerinden ve *sadrlarından* eğitim aldığını aktarmaktadır.⁶⁶⁷ Hâcegân silsilesi ise Orta Asya tasavvuf geleneği için çok önemli bir yere sahiptir. Gerek Yeseviyye gerek Nakşibendiyye tarikatları bu koldan beslenmektedirler. Muhammed Pârsâ'nın müridlerinden Mollazâde (ö. IX/XV yy), büyük fakihler yetiştiren Burhân ailesi mensubu Şemsüddin Muhammed b. Ömer'in⁶⁶⁸ (ö. 566/1170) de aralarında bulunduğu büyük toplulukların Gucdüvânî'yi Buhara'da ziyaret ettiklerini belirtmektedir.⁶⁶⁹ Sözü edilen bu isimler Mâverâünnehir bölgesinde Hanefî fakihlerinin tasavvufa duyduğu ilgiyi ve Nakşibendiyye tarikatının öncüsü olan Hâcegân temsilcilerinin bölgede mezhebin yayılmasına nasıl yardım ettiklerini ortaya koymaktadır. Zira Burhân ailesinin sahip olduğu imkanlar ile oluşturduğu etki bunu desteklemektedir.

Imâdüddîn Ebü'l-Mehâmid el-Fâriyâbî (ö. 607/1210), Mâverâünnehir bölgesinde tasavvuf-fıkıh etkileşimini gösteren Hanefî âlimleri arasındadır. Öğrencisi Muhammed b. Abdissetâr el-Kerderî (ö. 642/1244) *şemsüleimme* lakabı ile anılan bir ilim silsilesinin mensubudur. Hanefî tabakat kaynakları fikhî kimliğinin yanında sûfî yönü bulunan bir âlim hüviyetine sahip olduğunu aktarmaktadır.⁶⁷⁰ Bedir de öğrencilerinden Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) tasavvufa olan meylini Fâriyâbî'nin sûfî kimliğinin etkisine bağlamaktadır.⁶⁷¹

⁶⁶⁴ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'iyyeti 'l-kübrâ*, 6/188, 7/248.

⁶⁶⁵ Kefevî, *Ketâibu a 'lâmi 'l-ahyâr min fukahâi mezhebi 'n-Nu 'mâni 'l-muhtâr*, 2/325.

⁶⁶⁶ Mahmûd b. Osman Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefahâtü 'l-iüns -Evliyâ Menkıbeleri-*, ed. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 1998), 730.

⁶⁶⁷ Kefevî, *Ketâibu a 'lâmi 'l-ahyâr min fukahâi mezhebi 'n-Nu 'mâni 'l-muhtâr*, 2/439.

⁶⁶⁸ Kureşî, *el-Cevâhirul 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 3/284-285.

⁶⁶⁹ Muînülfukarâ, *Târih-i Mollazâde der zikr-i mezârât-ı Buhârâ*, ed. Ahmed Gülçin Meânî (Tahran: Merkez-i Mutâlaâti İrânî, 1370), 46.

⁶⁷⁰ KUREŞÎ, *el-Cevâhirul 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*, 3/426-428; İBN KUTLUBOĞA, *Tâcü 't-terâcim*, 1962, 68; KEFEVÎ, *Ketâibu a 'lâmi 'l-ahyâr min fukahâi mezhebi 'n-Nu 'mâni 'l-muhtâr*, 3/101-103; LEKNEVÎ, *el-Fevâ 'idü 'l-behiyye fî terâcimi 'l-Hanefiyye*, 208.

⁶⁷¹ Bedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", 32/567.

Orta Asya Hanefî geleneği ile tasavvuf geleneğini buluşturan isimler için bir diğer örnek Seyfeddîn el-Bâharzî'dir (ö. 659/1261). Kendisi Mâverâünnehir Hanefîleri içerisinde Şemsüleimme olarak bilinen âlimlerden Kerderî'den (ö. 642/1244) fıkıh eğitimi almıştır. Tasavvuf eğitimini ve tarikat iznini ise büyük mutasavvıf Necmüddîn Kübrâ'dan (ö. 618/1221) almıştır.⁶⁷²

Orta Asya Hanefîleri ile sûfîlerin yakınlaşmalarının bir diğer örneğini Sadrüşşerîa'da (ö. 747/1346) görmek mümkündür. Özen, Sadrüşşerîa'nın eserlerinde kullandığı ifadelerden yola çıkarak onun tasavvufa ilgi duyduğunu ancak gereğini yerine getirememekten de hayıflandığını ifade etmektedir.⁶⁷³ *Ta'dilü'l-'ulûm* başlığını taşıyan eseri ve bu eserinin şerhinde sûfîlerin kalamî meselelere yaklaşımlarını anlattığı bölümü "makâmâtü'l-ârifîn" şeklinde başlıklandırmayı tercih etmiştir.⁶⁷⁴ Sadrüşşerîa'nın sûfîleri "ârif" olarak nitelenmesi, Hanefî-Mâtürîdî yorumundan beslenen Orta Asya fukahasının tasavvuf erbabına olan yakınlığının göstergesidir.

Nefhâtü'l-iüns tercümesinde Hâcegân yolunu takip eden meşâyihın özellikle de Bahâeddîn Nakşibend (ö. 791/1389) ve onun haleflerinin yolunun iki ana esas üzerine oturduğu ifade edilmektedir. Bunlardan ilki, itikadî meselelerde sünnî çizgiden çıkmamak bir başka deyiş ile Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat yolunu takip etmektir. Diğer esas ise amel konusunda şeriat ahkâmından ayrılmamak ve Hz. Peygamber'in (a.s.) sünnetine tam anlamıyla tabi olmaktır.⁶⁷⁵ Bu tespit; itikad, amel ve ahlak yani kalam, fıkıh ve tasavvuf arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Orta Asya Hanefî fukahasının sûfilik ile ilişkisi için bir diğer örnek Hâce Muhammed Pârsâ'nın (ö. 822/1420) kendisidir. Hem Hanefî fıkıhı hem de Nakşibendiyye tarikatında önemli isimlerden birisidir. Tam adı, Ebü'l-Feth Celâlüddîn Hâce Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Hâfizî el-Buhârî'dir. 749/1348 senesinde Buhara'da dünyaya gelmiştir. Kefevî (ö. 990/1582) doğum tarihini

⁶⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/363; Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/340-342.

⁶⁷³ Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2008), 35/428-429.

⁶⁷⁴ Özen, "Sadrüşşerîa", 428.

⁶⁷⁵ Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefhâtü'l-iüns -Evliyâ Menkıbeleri-*, 567-568.

756/1355 olarak vermektedir. Muhammed Pârsâ, kendisinin Mâverâünnehir Hanefîleri için son derece önemli olan Mahbûbî ailesinin soyundan geldiğini ifade etmektedir.⁶⁷⁶

Bir diğer örnek, Müstansırıyye medresesi müderrislerinden ve döneminin önde gelen Hanefî fakihlerinden Gânim el-Bağdâdî'dir (ö. 1032/1623). Tam adı, Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Gânim b. Muhammed el-Bağdâdî'dir. Bağdat'ta dünyaya gelmiş ve ilk eğitimine burada bulunan ilim erbabının yanında başlamıştır. Henüz gençlik zamanında iken tasavvuf yoluna meylederek bâtinî ilimleri tahsile başlamıştır. Bu süre içerisinde 15 yıl Antep yöresi meşâyihından Şeyh Alâeddîn'in sohbetinde ve hizmetinde bulunmuştur. Ramazan Efendi 998 senesinde Bağdat kadılığına tayin edildiği zaman haberlerini aldığı Gânim el-Bağdâdî'yi ziyaret etmiştir. Kendisinin ilmi birikiminden etkilenen Ramazan Efendi'nin teklifi ile Müstansırıyye medresesinde müderrislik yapmaya başlamıştır.

Ma'rûf (1910-1977), Bağdâdî'nin 1030/1621 yılında Subaşı Bekir ve taraftarlarınca tertiplenen Bağdat isyanında şehid edildiğini aktarmaktadır.⁶⁷⁷ Ancak Özdirek söz konusu isyanın 1623 tarihinde gerçekleşmesinden hareketle aktarılan 1030 tarihini hatalı görerek vefat tarihinin 1032 olması gerektiğine işaret etmektedir.⁶⁷⁸ Bağdâdî'nin çağdaşı Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) 1030 senesi civarında ifadesi⁶⁷⁹ dikkate alındığında 1030 tarihinin tam sene ifade etmediği, yaklaşık bir tarihe işaret ettiği ortaya çıkmaktadır. Gânim el-Bağdâdî'nin zamanındaki Hanefî fukaha arasında önemli bir yere sahip olduğu ve verdiği fetvalarla insanların hem dini hem de dünyevi sorunlarını çözdüğü aktarılmaktadır.⁶⁸⁰

Tasavvuf ve Hanefî fikhının yakınlığının izleri görülen diğer örnek son dönem Osmanlı âlimlerinden Muhammed İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) ile Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî'dir (ö. 1270/1854). İbn Âbidîn döneminin Şam Hanefîlerinin önemli isimleri

⁶⁷⁶ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 4/45; Hamid Algar, "Muhammed Pârsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 563.

⁶⁷⁷ Nâcî Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansırıyye* (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1959), 69.

⁶⁷⁸ Recep Özdirek, "Gânim el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/350.

⁶⁷⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1/668.

⁶⁸⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1/668, 2/1602, 1816–1817; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/812; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 1/406; Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansırıyye*, 68–69; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye*, 8/37–38.

arasında yer alırken Âlûsî ise Bağdat Hanefilerinin ileri gelenlerinden kabul edilmektedir. İki fakihi yaklaştıran durum ise Nakşibendiyyenin Hâlidîyye kolunun kurucusu Hâlid el-Bağdâdî'den (ö. 1242/1827) tasavvuf eğitimi almış olmalarıdır. Hâlid el-Bağdâdî zâhirî ilimleri ikmal ettikten sonra tasavvuf eğitimini Hanefî çevreyle yakından irtibatlı olan Hintli mutasavvıflardan Şeyh Abdullah ed-Dihlevî'den (ö. 1240/1824) almıştır. Bağdâdî daha sonra geri döndüğü Bağdat'ta hakkında çıkarılan asılsız söylentilere aldırış etmeden tedrise devam etmiştir. Özellikle Şî'a taraftarları ile yaptığı ilmi münazaalar bilinmektedir. Hayatının son yıllarını Şam diyarında geçirmiştir. 1242 senesi Şevvâl ayında görülen veba salgınında burada vefat etmiştir.⁶⁸¹ Arkasında bıraktığı Şam fetva emini İbn Âbidîn ve *Rûhu'l-meânî* tefsirinin müellifi Âlûsî gibi tanınmış âlimler fıkıh ve tasavvuf arasında devam eden irtibatı göstermektedir.

Son dönem âlimlerinden İsmail Çetin (1942-2011) fıkıh, kelâm ve tasavvuf ilişkisini ortaya koyan isimlerden birisidir. Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971), Sakıp Danışman (1893-1968) gibi döneminin önemli âlimlerinden ve Şeyh Abdülhakîm el-Hüseynî (1902-1972), Şeyh Abdülhak el-Abbâsî (1933-1992) gibi Müceddidî tasavvuf erbabından eğitim almıştır. Kendisi de vefatından sonra arkasında birçok ilmî eser ve talebe bırakmıştır. Sûfi kimliğinin yanında, Ehl-i Sünnet akidesine duyduğu bağlılık ve ilim yolundan ayrılmaması değişmez ilkeleri olmuştur. Müslüman için inanç, amel ve ahlakın çok önemli olduğuna sık sık vurgu yapmıştır. Bunun en büyük göstergesi ise telif ettiği eserlerin içerisinde kelâmî nitelik taşıyanların sayıca daha fazla olmasıdır.⁶⁸² Fıkıh ve tasavvuf ilişkisine atıfta bulunduğu sözlerinden birisi şöyledir: "Fıkıhî inkâr eden, dini cehalete; tasavvufu inkâr eden de nifaka düşer. Fıkıh tasavvufa değil, tasavvuf fikha tabi olur". Şeyhi Abdülhak el-Abbâsî, aslen Afganistan kökenli bir âlim ailesine mensuptur. Şeyh Abdülhak'ın babası Şeyh Abdülgafûr el-Abbâsî (1900-1969) Delhi'de büyüüp yetişmiştir. Dolayısıyla Mâverâünnehir Hanefî geleneğini Nakşî-Müceddidî gelenekle birleştirmiş, zahir ve batın ilimlerde paye sahibi bir âlimdir. Tasavvuf terbiyesini tamamladıktan sonra Medine-i Münevvere'ye

⁶⁸¹ Hânî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye ale'l-Hadâ'iki'l-verdiyye fî hakâ'iki ecillâ'i'n-Nakşibendiyye*, 653–761; Mehmed Tâhir b. Rifât Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, ed. Mehmet Ali Yekta Saraç (Ankara: TÜBA Yayınları, 2016), 1/68; Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", 15/283-285.

⁶⁸² İsmail Çetin'in telif ettiği eserler hakkında bilgi almak için bk. DİLARA, Dilara Yayıncılık, "https://dilarayayincilik.com" (Erişim 01.05.2021).

göç etmiştir. Burada bir taraftan tasavvufî eğitime devam ederken diğer taraftan fıkıh derslerini aksatmamıştır. Tasavvuf ya da fıkıh tarafı eksik olan ilim yolcularını ise tek kanatlı kuşa benzeterek “...İkisi birden olmalı, iki kanatlı kuş gibi. Tek kanatlı kuş uçamaz” sözleri ile fıkıh-tasavvuf ilişkisini ortaya koymuşlardır.⁶⁸³

Fıkıh yönü ile tasavvuf yönünün bir arada bulunduğu bu isimler, İslam geleneğinde zahir ve batın arasındaki vazgeçilmez birlikteliği ortaya koyan en güzel örneklerdir.

2.2 EKOLLEŞMENİN TEZAHÜRLERİ

Mezhebin tarihi seyri ve ekolleşmenin sebeplerini ele aldıktan sonra ekollerin usûl ve fîrû alanındaki görüş ayrılıklarını incelemek konunun açıklığa kavuşmasına yardımcı olacaktır. Dolayısıyla ilerleyen başlıklarda mezhep içerisindeki her iki alana dair farklı görüşler ele alınmıştır. Ayrıca tespit edilen ihtilaflar, klasik kaynaklarda kullanılan bölümlendirme üslubu dikkate alınarak sunulmuştur. Bununla birlikte bölümde asıl amaç, ele alınacak meselelerin derinlemesine bir analizinden ziyade, tespit edebildiğimiz kadar, ayrıntılı çalışmalara veri sunmaktır.

2.2.1 Usûl Alanındaki Görüşler

Mezhebin Semerkant okulunun bazı konularda Irak çizgisinden farklı bir yaklaşıma sahip olduğu bilinmektedir. Kaynaklar incelendiğinde bölgesel yaklaşım farklarının *meşâyih* dönemine karşılık geldiği gözlemlenmektedir. Usûl alanındaki bu farkları tespit etmek için mezhebin temel usûl metinlerinin oluşturulduğu dönemden sonra telif edilen eserlerden ikisi ana kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca daha başka usûl metinlerine de yer yer müracaat edilmiştir. Belirlenen ana kaynaklar Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) usûl metni üzerine yapılan en geniş şerh olarak kabul edilen Abdülazîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) *Keşfü'l-esrâr*'ı⁶⁸⁴ ile Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menâr*'ı alanda etkinliğini artırmadan önce muteber Hanefî

⁶⁸³ Mehmed Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar - 3* (İstanbul: MED Kitap, 2021), 66.

⁶⁸⁴ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, thk. Abdullah Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997).

usûl eserleri arasında sayılan Habbâzî'nin (ö. 691/1292) *Muğnî*'si⁶⁸⁵ üzerine Kâânî (ö. 775/1373) tarafından kaleme alınan şerhtir.⁶⁸⁶ Bu eserlerin kaynak olarak seçilmesinin nedenleri ise şu şekilde açıklanabilir: *Keşfü'l-esrâr*'ın müellifi Mâtürîdî Buhara okulunun temsilcilerinden biridir. Aynı zamanda Irak usûlünü Semerkant bölgesine taşıyan Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) takipçilerinden Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) muhtasar usûl metnini şerh etmesi hasebiyle Irak Hanefî ekolünün izlerini taşımaktadır. Öte yandan sade ve akıcı bir üsluba sahip, doyurucu açıklamalar içeren bir eserdir. Kâânî'nin *Muğnî* şerhi ise *Keşfü'l-esrâr* sahibi Buhârî'nin öğrencilerinden Habbâzî'nin metni üzerine yazılmış olması sebebiyle tercih edilmiştir. Ayrıca Kâânî'nin şerhi, *Muğnî* üzerine yazılan en geniş şerhlerindedir. Bu iki eserdeki örnekler üzerinden ayrıntılarını incelemeye çalışacağımız usûl konuları ile ekoller arasındaki bazı farklara ışık tutmaya çalışılacaktır. Usûl eserlerinin genelinde kullanılan klasik yaklaşım esas alınmakla birlikte ihtilaf tespit edilen örnekler; delil, hüküm ve lafız konularına göre başlıklandırma yoluna gidilmiştir. Son olarak farklı konuları ilgilendirip bunlardan herhangi birisi öne çıkmayanlar ise diğer bahisler başlığında ele alınmıştır.

2.2.1.1 Delil Bahisleri

2.2.1.1.1 Haberin Taksimi

Hz. Peygamber'in (a.s.) söz, fiil ve takrirlerinden oluşan sünnet, sonraki kuşaklara nakil yolu ile ulaştığı için "haber" terimi ile de ifade edilmiştir. Söz, fiil ve takririn her biri aynı şekilde aktarılmadığından usûlcüler haberin taksimi hakkında farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Nitekim Hanefî usûlünü diğer mezheplerin usûlünden ayırtıran noktalardan birisi bu konu olmuştur.

⁶⁸⁵ Ebû Muhammed Celâlüddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-Habbâzî, *el-Muğnî fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Mazhar Bakâ, (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, 1403).

⁶⁸⁶ Muhammed Ferruh Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fî usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

Hanefî usûlcülere göre sünnet üçe ayrılır: Mütevâtir, meşhur ve âhâd haber.⁶⁸⁷ Usûlcülerin bu taksimle bağlantılı olarak ele aldıkları meselelerden birisi haberin inkârıdır. Ancak Hanefî usûlcüler her bir haber türünün inkârına aynı şekilde yaklaşmamıştır. Mütevâtir haberi inkâr eden kişinin dinden çıkacağına ittifak edilmişken meşhur haberin inkârı ihtilaf edildiği görülmektedir. Şöyle ki, bazı fakihler aynı mütevâtir haberde olduğu gibi meşhur haberi de inkâr edenin tekfirini gerekli görmektedir. İsâ b. Ebân'dan (ö. 221/836) gelen rivayette ise haberin bütün asırlarda tevâtür derecesine ulaşamamış olması inkâr edenin kafir oluşuna değil sapkınlığına hükmedilmesine neden olmuştur. Bu konuda İsâ b. Ebân'ın temsil ettiği mütekaddim Bağdat Hanefîlerinin görüşü tercih edilmiştir.⁶⁸⁸

2.2.1.1.2 Âhâd Haberinin Tahsisi

Hanefî usûlünde ihtilaf edilen bir diğer konu haber-i vâhid konusunda karşımıza çıkmaktadır. Irak Hanefîleri, Semerkant Hanefîlerinden Debûsî (ö. 430/1039) ve onu takip eden müteahhir usûlcülere göre Kur'an-ı Kerîm'in âmm ve zâhir lafızları tıpkı nass ve has lafızlar gibi yakînî bilgi ifade etmektedir. Dolayısıyla haber-i vâhide dayanılarak tahsise uğraması veya haber-i vâhid ile aralarında bir muârazadan söz edilmesi mümkün değildir. Çünkü haber-i vâhid zannî bilgi kaynağıdır ve kat'î bilgi karşısında yok hükmündedir. Ancak İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ve onu takip eden Semerkant Hanefîlerine göre ise âmm lafızlar zannî bilgi ifade ettiği için kendisi gibi zannî olan haber-i vâhid ile tahsise uğramasında bir engel bulunmamaktadır.⁶⁸⁹

⁶⁸⁷ Meşâyih sünnetin taksiminde haberin Hz. Peygamber'e (aleyhisselâm) ittisalini dikkate almıştır. Söz gelimi haber, ittisalinde hiçbir tereddüt bulunmadan nesiller arasında tam muttasıl bir şekilde aktarılmışsa buna *mütevâtir* denilmektedir. Tam ittisal ise ilk üç asırda yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün görülmeyen sayıdaki topluluklar arasında bir haberin aktarımıdır. İlk tabakada bu sayıya ulaşılmaması nedeniyle haberin ittisalinde sureten tereddüt bulunması halinde haber *meşhur* adını almaktadır. Meşhur haber kabulü telakki edildiği için sureten olmasa da mana bakımından muttasıl kabul edilmektedir. Tabakaların hiç birisinde bu özellikleri taşımaması durumunda ise haber, *âhâd* olarak adlandırılmaktadır. Bk. Şemseddin Muhammed b. Hamza Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâi'*, ed. Muhammed Hasan İsmâîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/238.

⁶⁸⁸ Kefevî, *Keîâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 1/507-508.

⁶⁸⁹ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, ed. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 3/8-9, 255.

2.2.1.1.3 Râvinin Rivâyetinin Hilafına Uygulaması

Mezhebin usûl konusunda farklı görüşlere ayrıldığı konulardan birisi râvinin rivayetine zıt tatbikatta bulunmasıdır. Hanefî âlimler bu konuda iki görüş ortaya koymuşlardır. Mezhebin Irak çizgisini ilk defa sistemleştiren isim olan Kerhî (ö. 340/952), söz konusu durumun rivayet açısından bir olumsuzluk doğurmayacağını kabul etmektedir. Diğer usûlcüler ise râvinin uygulamasının rivayetin sıhhatini bozduğunu ve hadisin nesih, tevil veya tahsise uğramış olması gerektiğini ileri sürmektedir.⁶⁹⁰

2.2.1.1.4 Kıyas, İlet ve Ta‘lil

Kıyas, sırf dil yoluyla anlaşılamayan ortak bir illete dayanarak asıldaki hükmün fer‘de işletilmesidir. Asıl, üzerine kıyas yapılan nassı; fer‘ ise hükmü nasslarda açıkça bulunmayan meseleyi temsil eder. Usûl eserlerinde “el-vasfü’l-münâsib”, “câmi” gibi terimlerle de ifade edilen illet, asıldaki hükmün konuluş gerekçesi ve kıyasın rüknüdür. Kıyastaki önemine binaen illetin tespiti meselesi öne çıkmaktadır. İlet, doğrudan ya da dolaylı olarak nassda zikredildiği gibi üzerinde icmâ bulunabilir veya icthadî faaliyet sonucunda tespit edilebilir. Nass veya icmâ ile sabit olan illete “mansûs illet”, icthad ile tespit edilene ise “müstenbat illet” denilir.

Öte yandan kıyasın meşruiyeti, temel olarak naslardaki bazı hükümlerin akıl yoluyla kavranabilir gerekçelerinin bulunduğu, dolayısıyla birtakım nassların ta‘lil edilebilir olduğunun kabulüne zorunlu olarak bağlıdır. Bununla birlikte nassın ta‘lil edilebilirliği ve nassdaki hükmün illetinin tespiti bu illetin doğrudan başka bir meseleye ta‘diesini gerektirmez. Yani bazı illetler asıldan fer‘e ta‘diyeye elverişli (=müte‘addî), bazıları ise asla mahsus (=kâsır) olabilir.

Usûl âlimleri illetin müte‘addîliğinin kıyasın sıhhat şartı oluşunda ve mansûs kâsır illetin sahihliğinde görüş birliği içerisindeyler. Ancak müstenbat kâsır illetin sıhhatinde ihtilaf etmişlerdir. Mezhebin mütekaddim neslinden Kerhî (ö. 340/952) ve Debûsî (ö. 430/1039) gibi müteahhir nesli müstenbat illet ile ta‘lili geçersiz kabul etmektedirler. Ancak mütekellim usûl âlimlerinin çoğunluğu ile Semerkant Hanefî

⁶⁹⁰ Semerkandî, *Mizânü’l-usûl fî netâ’ici’l-‘ukûl*, 444.

meşâyihü bu ta‘lilin sahih olduğunu ifade etmektedirler.⁶⁹¹ Semerkandî (ö. 539/1144) bu tercihin konu hakkındaki en doğru yaklaşım olduğunu belirttikten sonra İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) de bu yönde düşündüğünü aktarmaktadır.⁶⁹²

Bu ihtilafın tezâhürü eşyâ-i sitte hadisinde⁶⁹³ karşımıza çıkmaktadır. Nitekim söz konusu hadiste altı sınıf malın ribevî (=faize konu) olduğu açıkça zikredilmesine rağmen usûlcülerin cumhuru, hükmün illetini tespitte farklı içtihatla bulunmuşlardır. Örneğin altın ve gümüşün ribevî oluşunun illetinin “vezniyyet” olduğunu kabul eden usûlcülerin yanında “semeniyyet” olduğunu tercih edenler de bulunmaktadır. Buradaki illet asla mahsus olduğu için kâsır niteliği taşımasının yanında içtihat sonucunda tespit edildiği için müstenbat adını almaktadır.⁶⁹⁴

Hanefî usûlcülerin görüş ayrılığına düştükleri bir diğer konu ise illet olarak isimlendirilen vasfın, hükmün mahallinde bulunmasına dair değerlendirmeleridir. Irak Hanefîlerine göre bu şarttır. Mesela bir insanın hareket ettiğine hükmedebilmek o kimsenin hareket halinde bulunmasına bağlıdır. Şer‘î illetler de bu konuda akli illetlerden farklı değildir. Mâverâünnehirli usûl âlimleri ise vasfın, hükmün mahallindeki varlığını şart saymamaktadır. Onlara göre nikah, talak gibi muamelat örnekleri şer‘î hükmün mahallinde sabit olması için illet iken akdin her iki tarafında kaimdirler. Dolayısıyla vasfın hükmün mahallinin dışında var olması da mümkündür.⁶⁹⁵

Hanefî fukahânın ihtilaf ettiği bir diğer usûl konusu ise illet olan vasfa karşı aslın ve fer‘in konumudur. Irak ve Semerkant meşâyihinin ihtilafı ise kıyasın başlangıç noktası olarak görülebilecek olan aslın hükmünün ne ile sabit olduğuna dair yaklaşımlarıdır. Irak meşâyihine göre asıldaki hüküm nassa dayalı iken fer‘de ise illete dayalıdır. Semerkant meşâyihü ile usûl âlimlerinin çoğuna göre ise kıyasın tarafları olan asıl ve fer‘in her ikisinde de hüküm illete dayalıdır.⁶⁹⁶ Alâüddîn es-Semerkandî

⁶⁹¹ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 3/315.

⁶⁹² Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâ'ici'l-'ukûl*, 583–584.

⁶⁹³ Eşyâ-i sitte, Hz. Peygamber’in (a.s.) aynı cinsler arasında malların peşin ve eşit oranlarda satılması gerektiğini haber verdiği altın, gümüş, arpa, buğday, hurma ve tuzdur. İlgili rivayetler de eşyâ-i sitte hadisi olarak anılmaktadır. Örneğin bk. Müslim, “Müsâkât”, 82.

⁶⁹⁴ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 3/315.

⁶⁹⁵ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 3/350.

⁶⁹⁶ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 3/344-345; Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğni fî usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 518-519 (472-473).

(ö. 539/1144) de bu farka işaret ederek kıyasın rüknünü “şer‘î hükmün asılda sabit olmasını sağlayacak olan vasıf” şeklinde ifade etmektedir. Çünkü bu vasfın bir benzeri fer‘de bulunduğu takdirde kıyasın semeresi olan fer‘in hükmü tespit edilmiş olacaktır. Daha sonra Semerkandî, Irak meşâyihine göre fer‘de sabit olan hüküm illete dayandığı için kıyasın rüknünün hükmün sabit oluşuna alem olan vasfın kendisi olduğunu belirtmektedir.⁶⁹⁷

İlletin tahsisi, mezhep içerisinde görüş farklılığına neden olan usûl konularından birisidir. Irak Hanefîleri, ictihad ile tespit edilen illetin (müstenbat illet) tahsisinin mümkün olduğunu kabul etmektedir. Semerkant Hanefîleri ise tersi bir söylemi tercih etmişler ve illetin tahsise uğramayacağını ileri sürmüşlerdir. Müstenbat illetin tahsise uğramasını mümkün gören usûlcüler nass ile sabit olan illetin (mansûs illet) tahsisini de mümkün görmektedir. Ancak müstenbat illetin tahsisini kabul etmeyen usûlcüler arasında bu hususta iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Çoğunluk mansûs illetin tahsisini mümkün görmekte iken Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-1038) gibi bazı âlimler mansûs illetin de tahsise uğramayacağını düşünmektedir.⁶⁹⁸

2.2.1.2 Hüküm Bahisleri

2.2.1.2.1 Mukayyed Vâcip

Namaz geniş zamanlı mukayyed vâcibdir ve bir vakit içerisinde birden fazla namaz kılınabilir. Bu nedenle usûlcüler vaktin hangi kısmının, namazın vücûb sebebi olduğunda ihtilaf etmiştir. Hanefîler arasında da bu hususta iki farklı görüş bulunmaktadır. Irak Hanefîlerine göre namazın farziyeti vaktin sonuna bağlıdır. Orta Asya Hanefî ulemasına göre ise namazın farziyeti vaktin ilk cüzüne bağlıdır.⁶⁹⁹

⁶⁹⁷ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-ukûl*, 583–584.

⁶⁹⁸ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, ed. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 4/32; Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 540-541 (494-495).

⁶⁹⁹ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 1/219; Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 93-94 (47-48).

2.2.1.2.2 Misl-i Ma'kûl ile Kazâ

Şâri' tarafından zannî bir delil ile yerine getirilmesi istenen ve bunun için belirli bir vakit tayin edilmiş olan vâcibin edâsı da kazâsı da mümkündür. Vâcibin aynıyla yerine getirilmesi edâyı, misliyle ödenmesi ise kazâyı ifade etmektedir. Kazâ, ödenme şekline göre farklı kısımlara ayrılmaktadır. Vaktinde kılınmayan namazın yine kendi cinsinden başka bir namaz ile kazâsında olduğu gibi vâcib olan asıl ödevin benzeri ile yerine getirilmesi misl-i ma'kûl ile kazâ adını almaktadır. Farz olan orucu edâ etmeye güç yetiremeyen yaşlının tutamadığı her günün orucu yerine fidye vermesi örneğinde olduğu gibi vâcib olan fiilin kendi cinsinden olmayan başka bir fiil ile ödenmesi ise misl-i gayr-i ma'kûl ile kazâ adını almaktadır.

Kazâ konusu Hanefî mezhebinin Irak temsilcileri ile Buhara temsilcileri arasında ihtilaf görülen konulardan birisidir. Şöyle ki; vaktinde eda edilemeyen bir ibadetin misli ma'kûl ile kaza edilmesinin farziyeti geçen aynı nass ile mi yoksa daha sonra gelen yeni bir nass ile mi sabit olduğu konusuna Hanefî usûlcüler iki şekilde yaklaşmaktadır. Bağdat Hanefîleri bu konuda yeni bir nassı gerekli görürken Hanefî ulemanın cumhuri ise daha önceki nassın geçerli olduğunu kabul etmektedirler.⁷⁰⁰

2.2.1.2.3 Hüsün-Kubuh Meseleleri

Me'mûrun bihin güzel ve iyi olarak nitelendirilmesinde dikkate alınacak olan gerekçe konusunda usûl âlimleri dilsel nedenleri değil dinî gereklilikleri kabul etmektedirler. Örneğin zalim bir hükümdar meşru kılacak bir sebep olmamasına rağmen birinin öldürülmesini emrettiğinde durum "hükümdar emretti" şeklinde ifade edildiği gibi sultanın isteği yerine getirilmediğinde de "sultanın emrine karşı geldi" ifadesi kullanılmaktadır. Dolayısıyla emredilen ile onun iyi/kötü olması arasında dil açısından bir ilişki bulunmamaktadır. Usûl âlimleri bu konuda ortak bir düşünceye sahip olmalarına rağmen emredilen şeyin güzel oluşunun emrin gereği mi yoksa bizzat delalet ettiği bir mana mı olduğunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Hanefî usûlcüler emredilen işin güzel ya da çirkin oluşunun emrin delalet ettiği bir anlam olduğunu ileri

⁷⁰⁰ Oruç, *Habbâzi'nin el-Muğnî fî usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 110 (64).

sürerken Eş'arî usûlcüler ise emrin gereği olduğunu kabul etmektedirler. Bu görüş ayrılığının arkasında ise tarafların bu konuda akla biçtikleri rol yatmaktadır. Eş'arî usûlcüler ile ehl-i hadise göre bir işin güzel veya çirkin olduğu akıl yoluyla bilinemez. Din o şeyin yapılmasını emrederse güzel, yasaklarsa da çirkin olması gerekir. Dolayısıyla hüsün emrin, kubuh nehyin gereğidir. Hanefî usûlcülere göre ise aklın, bazı şeylerin güzel ya da çirkin olmasını dinin telkininden önce bilmesi mümkündür. Yani akıl, emredilen bir işin özündeki güzelliğin söz konusu emirden önce de mevcut olduğu, aynı şekilde yasaklanan bir fiildeki çirkinliğin yasaktan önce de mevcut olduğu sonucuna ulaştırabilir.⁷⁰¹ Sonuç olarak Irak Hanefîlerinin çoğu ile Mu'tezile usûlcüleri hüsün-kubuh konusunda akli öncelerken Eş'arî usûlcüler tam aksine nakli ön plana çıkarmaktadır. Mâverâünnehir bölgesi Hanefîleri ise bu konuda nakli tamamen devre dışı bırakmadan aklın rolünü kabul etmektedir. Ancak bunun da İlâhî hikmet gereği olduğunu belirterek Eş'arî yorumu ile Mu'tezile yorumu arasında bir ara form ortaya koymuşlardır.

Hüsün-kubuh konusu ile bağlantılı olan meselelerden bir diğeri, akıl-iman ilişkisidir. Nitekim aklın teklife etkisi konusunda usûl âlimleri farklı değerlendirme ve sonuçlara ulaşmışlardır. İmam Ebû Hanîfe'den (v. 150/767) aktarılan bir rivayete göre akıl yolu ile tevhide ulaşmak vâciptir. Çünkü kişinin kendisini ve etrafındaki onca varlığı müşahade ettikten sonra bunların bir yaratıcı olmadan var olamayacağını anlaması gerekir. Fakat şer'î hükümleri akılla kavrama hususunda mazur karşılanmaktadır. Çünkü bu hükümleri ancak kendisine bir tebliğci ulaştırabilir. Ancak yaratıcının varlığını aklen keşfetmesi konusu böyle değildir. Hiçbir peygamber gönderilmese bile insanın bir yaratıcısı olduğunu akılla bulması gerekmektedir. Irak Hanefîleri, İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Mu'tezilenin çoğunluğu bu görüştedir. Nitekim İmam Mâtürîdî, henüz büluğ çağına ulaşmamış bir çocuk da akli melekeleri açısından bunu kavrayabilecek bir dereceye ulaştı ise onun da iman etmesinin gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁰² Aklın iman ile ilişkisi konusu ise hüsün-kubuh tartışmasından ayrı incelenmemektedir. Çünkü usûl âlimleri aklın emredilenin

⁷⁰¹ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî Sem'ânî, *Kavâtî 'u'l-edille fi'l-usûl*, ed. Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 2/45-46; Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-ukûl*, 175-178; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 1/183.

⁷⁰² Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 4/234.

güzelliğini, nehyedilenin ise çirkinliğini anlama noktasında da genel olarak iki görüşü izlemektedirler. Eş‘arî usûlcüler ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) gibi bazı Hanefîler ve Buhara meşâyihına göre hüsün-kubuh aklî değil şer‘îdir. Diğer bir ifade ile bir fiilin güzel ya da çirkin oluşu ancak dinin tayini ile bilinebilir. Onlara göre herhangi bir dinî hüküm mükelleflere tebliğ edilmedikçe bu hükmün kulları bağlayıcılığından söz edilemez.⁷⁰³ Dolayısıyla Semerkant Hanefîleri ile Buhara Hanefîleri arasında hüsün-kubuh konusuna farklı yaklaşım benimsedikleri söylenebilir.

2.2.1.2.4 Nass Üzerine Ziyade

Usûl âlimlerinin ihtilafa düştüğü bir diğer konu ise nass üzerine ziyadedir. Nass üzerine gelen ziyade ilk durumun neshi olarak mı görülecektir, yoksa beyan olarak mı kabul edilecektir? Eğer ziyade olarak gelen müstakil bir ibadet ise bazı Irak Hanefîlerine göre bu durum nesih olarak değerlendirilmelidir. Örneğin günlük beş vakit namazın üzerine altıncı namazın daha eklenmesi düşünülecek olsa bu altıncı namaz âyette emredilen “orta namazı muhafaza etme” emrini⁷⁰⁴ ortadan kaldırmak anlamına gelecektir ki bu, nesihden başka bir şey değildir. Irak Hanefîlerinin çoğunluğu ile birlikte müteahhir Semerkant Hanefîleri bu konunun, aslında nesih olsa da zahiren beyan olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedirler.⁷⁰⁵ Mütekellim usûlcülerin cumhuru ise bu ziyadenin önceki durumun hükmünde bir değişikliğe neden olmadığı için nesih olarak görülemeyeceğini, mevcut durum devam ederken üzerine ziyade geldiğini dile getirmektedirler. Irak Hanefîlerinden Kerhî‘ye (ö. 340/952) göre söz konusu ziyade, üzerine geldiği hükmün gelecekteki durumunu değiştirmesi halinde nesih olarak kabul edilmelidir.⁷⁰⁶

⁷⁰³ Şemsüleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *Usûlü’l-fikh*, ed. Ebü’l-Vefâ Afgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi’l-Maârifî’n-Nu’mâniyye, 1993), 1/60, 80; Sem‘ânî, *Kavâtü ‘u’l-edille fi’l-usûl*, 2/45-46.

⁷⁰⁴ “Vaktinde kılmak şartıyla namazlara ve orta namaza devam edin, yalnızca Allâh’a itaat ederek namazda kıyamda durun”. el-Bakara 2/238.

⁷⁰⁵ Semerkandî, *Mizânü’l-usûl fi netâ‘ici’l-‘ukûl*, 301.

⁷⁰⁶ Buhârî, *Keşfü’l-esrâr fi şerhi Usûli’l-Pezdevî*, 3/190-191.

2.2.1.2.5 Vücûb Ehliyeti

Mezhebin iki önemli ekolünün temsilcilerinin farklı görüşe sahip oldukları bir diğer usûl konusu ise vücûb ehliyetidir. Irak Hanefîleri ile mütekellim usûlcülere göre kafirler İslâm'ın hak olduğuna inanmak zorunda oldukları gibi dinin gereğini yerine getirmekle de sorumludurlar. Mâverâünnehir ulemasına göre kafirler eda vücûbiyeti açısından düşmesi muhtemel olan ibadetlerden sorumlu değildirler.⁷⁰⁷

2.2.1.2.6 İkrâh

Usûl âlimleri arasında görüş ayrılığı olan konulardan bir diğeri ise ehliyet engellerinden ikrahtır. Hanefî usûlcüler ikrahın ihtiyara engel olabilmesini tam ikrah/mülci' olmasına bağlamışlardır. Şayet ikrah ölüme veya uzuv kaybına neden olacak bir tehdit içermiyorsa haram olan fiilerin yasağını ortadan kaldırmayacağı kabul edilmektedir. Ancak Belh Hanefîleri hapis örneğini kendi dönemleri ve bölgelerindeki hapis uygulamaları çerçevesinde ele almışlar ve İmam Muhammed kanalı ile gelen hapis halinde gerçekleşen ikrahla ilgili hükmün, imamın kendi dönemindeki uygulama ile sınırlı olduğunu belirtmişlerdir. Öte yandan ceza ve işkence amacıyla uygulandığı için hapsin bazı dini yasakların ortadan kalkmasına neden olduğunu belirtmektedirler. En azından şüphe konusu doğurduğu için had cezasının düştüğünü ifade etmektedirler.⁷⁰⁸

2.2.1.3 Lafız Bahisleri

2.2.1.3.1 Hâssın Hükmü

Usûlcülerin ifadesine göre hâss bir lafız vaz' olduğu mananın hepsine kat'î bir biçimde delâlet eder. Buradaki "kat'î" kelimesi iki anlamı ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. Anlamlarından ilki delaletindeki kat'îlikten başka bir ihtimalin

⁷⁰⁷ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 4/243; Ebû Muhammed Celâlüddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî Habbâzî, *el-Muğnî fî usûli'l-fikh*, ed. Muhammed Mazhar Bakâ (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, 1403), 363; Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fî usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 633 (587).

⁷⁰⁸ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 4/398-399.

bulunmaması, diğeri ise delile dayanan başka bir ihtimalin bulunmamasıdır ki, bu ikinci anlamı daha özel ve dar bir anlamdır.⁷⁰⁹ Debûsî (ö. 430/1039) ve kendisini takip eden Hanefî usûl âlimleri, aksine delil bulunmadıkça hâss lafzın medlûlünü kat'î olarak ifade ettiğini kabul etmektedirler.⁷¹⁰ Semerkant Hanefileri ise hâss lafzın medlûlünü kat'î olarak değil zahirî olarak kapsadığını iddia etmektedirler. Onlara göre her âmm lafız hususu ihtimale açıktır. Bu ihtimalin bulunması kat'îliğe engel teşkil etmektedir.⁷¹¹

2.2.1.3.2 Emir Sigası

Emir sigasının kullanıldığı anlamlardan hangisinin hakikat hangisinin mecaz yoluyla ifade edilecek olması, usûl âlimleri arasında tartışmaya mahal olan konulardan birisidir. İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) temsil ettiği Semerkant meşâyihına göre emir lafızları müşterek olarak vücûb, nedb veya ibâhaya beraberce delalet etmektedir. Onlara göre emir kalıpları asıl olarak mutlak talep anlamına tayin edilmiştir. Dolayısıyla Semerkant Hanefileri ve onlara tabi olanlara göre emrin vücûb ifade etmesi de nedb ifade etmesi de hakikat yoluyla gerçekleşmektedir. Yani emir sigası, vücûb, nedb ve ibâha anlamlarını müştereken ifade etmektedir. Bu sebeple hükmü de i'tikad yönünden değil amel yönünden vâcip olmasıdır. Daha açık bir ifade ile emir kalıbından vücûb, nedb, ibâha anlamlarından herhangi birisi tayin cihetiyle anlaşılmadığı için kişi emredilen şeyin vâcip, mendup ya da mubah olduğuna kesin olarak inanmak zorunda değildir. “Vâcip, mendub veya mubah olması muhtemel olan bu fiil, Allâh'ın muradına göre haktır” diye inanması yeterlidir. Ancak inanç noktasında bu icmâl yeterli görülürken amel konusunda bu işin yerine getirilmesinin gerekliliğinde şüphe yoktur.⁷¹²

Usûl âlimlerinin cumhuru ise emir lafızlarının vücûb, nedb veya ibâha manalarından birisini hakikî anlam olarak ifade ettiğini kabul etmektedir. Dolayısıyla emrin hakikî anlamı dışındakine delâleti mecâzî olmaktadır. Aynı anda birden fazla

⁷⁰⁹ Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 216 (170).

⁷¹⁰ Ebû Zeyd el-Kâdî Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, ed. Halîl Muhyüddîn el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 100.

⁷¹¹ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-'ukûl*, 300–301.

⁷¹² Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 1/108.

anlama hakikat yoluyla delâleti mümkün değildir. Öte yandan cumhur, emrin hakikî anlamının vücûb, nedb ya da ibâha anlamlarından hangisi olduğunda ihtilaf etmiştir. Fukahâ usûlcülerinin çoğunluğu ile bazı Mu‘tezile usûlcüleri emir sigasının hakikî olarak vücûba delalet ettiğini, diğerlerine delâletin ise mecazî olduğunu kabul etmektedir. Mu‘tezile usûlcülerinin cumhuru ve bazı fukahâ usûlcülere göre emir lafızları nedbi hakikat cihetiyle ifade etmektedir.⁷¹³

Emrin mutlak olarak vücûba delâleti ile ilgili görüş ayrılığına ek olarak usûl âlimlerinin genel kabulüne göre emrin öncesinde aynı hükümle ilgili bir yasak bulunması ile bulunmaması arasında bu hususta bir fark görülmemiştir. Ancak İmam Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) de aralarında bulunduğu bazı âlimler emrin öncesinde yasak söz konusu ise sonra gelen emrin ibâhaya işaret ettiğini aktarmaktadırlar.⁷¹⁴

Emrin mücebinin vâciplik olduğunu kabul eden usûlcüler emrin tekrara delaleti konusunda ise görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Hanefîlerin bazısı emir lafzının tekrara delâlet etmediğini, emredilen fiilin sadece bir defa yapılması ile emrin gereğinin yerine getirilmiş olacağını belirtmektedir. Bazı Hanefîlerin görüşüne göre ise emir, emredilen fiilin bir veya daha fazla yerine getirileceğine delâlet etmez. Ancak emir bir şarta bağlandı ise veya harici bir vasıfla kayıtlı ise tekrarı gerektirir. Beraber kullanıldığı şart veya vasıf tekrarladıkça emredilen fiilin de tekrarı gerekir.⁷¹⁵

2.2.1.3.3 Âmm Lafzın Tarifi

Irak Hanefîleri ile Mâverâünnehir Hanefîleri arasında görüş ayrılığı bulunan usûl konularından birisi de âmm lafzın tarifidir. Semerkant meşâyihî âmm lafzın tarifinde fertlerin, muhtevasına girdikleri tek bir anlamın altında toplanıyor olmasını (ictimâ‘) şart olarak kabul etmektedir. Buna göre âmm, “iki veya daha fazla şeye delalet eden lafızdır” şeklinde tarif edilebilir. Irak meşâyihî ve mütekellim usûlcülerinin çoğunun görüşüne göre ise tek bir tayin ile konulan anlamın sayısız fertlerin hepsini kendi kapsamına alıyor olması (istiğrâk) belirleyicidir. Onlara göre âmm, “tek bir tayin ile

⁷¹³ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 1/108, 120.

⁷¹⁴ Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fî usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 78 (32).

⁷¹⁵ Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fî usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 79 (33).

konulduğu anlama uygun düşen bütün fertleri kapsayan lafız” şeklinde tarif edilebilir.⁷¹⁶

2.2.1.3.4 Tahsisten Önce Âmm Lafız

Bir diğer usûl konusu ise tahsis öncesi âmm lafızların durumudur. Bu konuda usûlcüler genel olarak üç guruba ayrılmaktadır ve şu üç isimle anılmaktadırlar: Ashab-ı tevakkuf, ashab-ı umum ve ashab-ı husus.

Ashâb-ı umûm, kendi içerisinde iki alt gruba ayrılmaktadır. Bir grup, âmm lafzın mefhumuna dâhil fertlerde zannî bilgiyi gerektirdiğini ifade etmektedir. Bu özelliğine binaen de kıyas ve haber-i vâhid ile tahsise uğrayabileceğini kabul etmektedirler. Zira kıyas ve haber-i vâhid ile ulaşılan bilgi zan ifade eder. Hanefîlerin Semerkant ekolünün temsilcileri bu görüşe sahiptir. İkinci grup ise âmm lafzın zannî değil kat’î bilgi kaynağı olduğunu tercih etmektedir. Âmm lafız, muhtevasına dâhil olan her fert hakkında müstakil bir nass olarak kabul edilmektedir. Kerhî (ö. 340/952), Cessâs (ö. 370/981) gibi Irak Hanefîleri ile Debûsî (ö. 430/1039) gibi müteahhir Hanefî usûl âlimleri ve Mu‘tezilenin çoğunluğu bu görüşü savunmaktadır.

Ashâb-ı tevakkuf âmm lafzı, mefhumuna giren fertleri ifade etmede eşit kabul etmektedir. Bu sebeple murad olan mananın anlaşılması için beyan gereklidir. Beyan gelinceye kadar âmm lafzın gereğince amel ve itikad askıdadır. Örneğin çoğul lafızlar mana bakımından üç, dört, beş ve daha fazlasını ifade etmede bir farkı barındırmamaktadır. Bu manalardan birinin diğerlerinin arasından belirlenmesi ise şer’î beyanı gerekli kılmaktadır. Mürcie ve Eş‘ariyye fırkalarının çoğunluğu ile bazı fakihler bu görüşü kabul etmişlerdir.

Ashâb-ı hususa göre ise bütünüyle tevakkuf edilmesi, anlamlı bir lafızda mananın terkine kapı açmaktadır. Zira birçok manayı ifade edebilecek kapsama sahip olan âmm lafzın bu anlamlarından birine göre amel edilmesi mümkündür. Dolayısıyla âmm lafızların bu anlamlardan birisine hamledilmesi, gereğince amel edilmeden tevakkuf halinde bırakılmasından daha tercihe şayandır. Örneğin çoğul bir kelimenin en az üç ferdi şamil olması kesindir; üçten fazla ferdi ifade etmesi ise ihtimal dâhilindedir. Âmm lafzın kesin anlamı doğrultusunda amel etmek, ihtimale dayanarak

⁷¹⁶ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 1/33.

lafzı anlamsız bırakmaktan daha uygundur. Mu‘tezileden Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Hanefî âlimlerden Ebû Abdillâh el-Belhî (ö. 319/931) bu görüşü benimsemişlerdir.⁷¹⁷

2.2.1.3.5 Cem‘-i Münekker

Mâverâünnehir/Buhara ekolü temsilcileri nekra olarak kullanılan cemi’ lafızların umumluk ifade edeceğini düşünürken Irak temsilcileri ise müttekellim usûlcülere benzer şekilde nekra olan cemi’ lafızların umumluk ifade etmeyeceğini kabul etmektedirler.⁷¹⁸

2.2.1.3.6 Hakikat ve Mecaz

Üzerinde usûl âlimlerinin farklı düşündüğü konulardan bir diğeri ise hakikat-mecaz anlam arasında kurulan ilişkidir. Bir sözün hem hakiki hem de mecazi anlamı olduğu takdirde önceliğin hangi anlama tanındığını belirlemek için şu özelliklerine bakılır: Eğer kelimenin hakiki anlamı kullanılıyor, mecaz anlamı terk edilmiş ise veya her iki anlamı kullanıyor olsa da hakiki anlamın kullanım alanı daha fazla ise yahut kullanım alanları da eşit olsa öncelik kelimenin hakiki anlamındadır. Ancak mecazın kullanım alanının daha yaygın olması durumunda ilk imamlar görüş ayrılığına düşmüştür. İmam Ebû Hanîfe’ye göre bu durumda da dikkate alınacak olan anlam kelimenin hakiki anlamıdır. Fakat İmam Ebû Yûsuf ile (v. 182/798) İmam Muhammed’e (v. 189/804) göre ise kelimeye yüklenecek olan mana artık mecazî anlamdır. Bu noktada kelimenin örf halini kazanan mecazi anlamı hakkında Hanefî âlimler farklı görüşlere sahip olmuştur. Belh meşâyihî örfün uygulama ile ilgili olduğunu kabul ederken Irak ve Mâverâünnehir Hanefîleri ise kelimenin söylendiğinde akla gelen anlamı ile ilişkili olduğunu düşünmüşlerdir. Bir örnek vermek gerekirse; “et yemeyeceğine” dair yemin eden birisi daha sonra insan ya da domuz eti yiyecek olsa Irak ve Mâverâünnehir Hanefîlerine göre yemini bozulmuştur

⁷¹⁷ Buhârî, *Keşfü’l-esrâr fî şerhi Usûli’l-Pezdevî*, 1/299-304; Oruç, *Habbâzî’nin el-Muğnî fî usûli’l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 232-234 (186-188).

⁷¹⁸ Oruç, *Habbâzî’nin el-Muğnî fî usûli’l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 231 (185).

ve kefarete gerekir. Ancak Belh ulemasına göre yemini bozulmaz ve kefarete gerekmez. Çünkü Belh meşâyihî hakikat/mecaz ilişkisinde örfî uygulamayı dikkate almaktadır ve insan ya da domuz eti yenilmediği için onlara “et” denilmez. Irak ve Mâverâünnehir meşâyihîna göre ise hakikat/mecaz ayırımında akla ilk gelen anlam dikkate almaktadırlar. İnsan ve domuz eti her ne kadar yenilmese de onlara “et” denilebilir.⁷¹⁹

2.2.1.3.7 Zâhirin ve Nassın Hükümü

Zâhirin ve nassın hükümü konusu usûl âlimlerinin farklı tercihlere sahip olduğu konular arasındadır. Irak meşâyihîna göre zâhirin hükümü, ilgili lafzın âmm ya da hâss oluşuna bakılmaksızın düzenlediği mananın kesin olarak sabit olmasıdır. Nassın hükümü bu özellikte zâhir ile aynı kabul edilmektedir. Yani âmm veya hâss lafzın kendisi için sevk edildiği anlamın kesin olarak sabit olmasıdır. Buhara meşâyihîndan Debûsî (ö. 430/1039), Mu‘tezilenin çoğunluğu da bu konuda Irak Hanefîleri gibi düşünmektedir. Ancak Semerkant meşâyihîna göre zâhirin hükümü, lafzın kendisine vaz‘ edildiği anlamın gereğince amel etmenin ve Allah Teâlâ’nın bu lafızdan murad ettiği anlamın hak olduğuna şüphesiz inanmanın vacipliğidir. Ehl-i hadis usûlcüleri ile bazı Mu‘tezile âlimleri de bu konuda Semerkant Hanefîleri ile aynı düşünceyi paylaşmaktadır.⁷²⁰

2.2.1.3.8 Müteşâbihin Hükümü

Mezhebin iki büyük ekolünün temsilcilerinin farklı düşündüğü bir diğer usûl konusu müteşâbihin hükümü konusudur. Semerkant ve Buhara Hanefîleri müteşâbih lafızdan muradın ne olduğunu bilmenin mümkün olmadığını, söz konusu bilginin yalnızca Allah Teâlâ’ya mahsus olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla Orta Asya Hanefî yaklaşımına göre müteşâbihten muradın ne olduğu konusunda kişinin sorumluluğu, araştırmaksızın iman ederek teslim olmaktır. Irak Hanefîleri ise bu konuda Mu‘tezile görüşünü benimsemektedirler. Şöyle ki; müteşâbihten muradı ilimde belirli bir pâyeye ulaşanların bilmesi mümkündür. Aksi durum hikmet sahibi Allah Teâlâ’nın şanına uygun değildir. Sonuç olarak ferdin tefekkür ve araştırma

⁷¹⁹ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 2/93-94.

⁷²⁰ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 1/48, 2/34.

yapmadan iman etmesi genel halk tabakası için sorumluluktan kurtulmaya yardımcı olsa da ilim erbâbı için yeterli değildir.

Burada dikkat çekici olan nokta ise her iki ekolün müteşâbih ile ilgili görüşlerini aynı âyete dayandırmalarıdır. Şöyle ki Semerkant Hanefîleri, Âl-i İmrân suresinin yedinci âyetinde⁷²¹ geçen “ilimde derinleşenler” şeklinde tercüme edilen kelimeden önce vakıf yaparak buradan yeni bir cümleye başlamaktadırlar. Irak Hanefîleri ise bu kelimeden sonra vakıf yapmakta ve bu kelimeyi fâil konumunda olan “Allâh” lafzına atfetmektedirler.⁷²²

2.2.1.4 Diğer Bahisler

2.2.1.4.1 İstishâbü'l-hâl

Hanefî usûlcülerin farklı düşündükleri diğer bir konu da istishâbdır. Hanefîlerin cumhuru istishâbı şer'î deliller arasında değerlendirmemiştir. Şer'î bir hükmün iptali mümkün olmayan mutlak bir delile dayanması ve bir müctehidin de bu hükmü geçersiz kılacak başka bir delile ulaşamaması hâlinde usûlcüler iki gruba ayrılmışlardır.⁷²³ İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) içlerinde bulunduğu Semerkant Hanefîleri delile dayanan bu hükmü geçerli görmüşler, gereğince amel edilmesinin vâcip olduğunu ve delilin ise hasma karşı ileri sürülebileceğini ifade etmişlerdir.⁷²⁴ Müteahhir Hanefîlerin çoğunluğu ise böyle bir delilin yeni bir hükmün tespiti için uygun olmadığı gibi hasma karşı da kullanılamayacağını dile getirmişlerdir. Sadece bireysel olarak delil değeri olduğunu ve yalnızca o kişinin gereğini yapmakla sorumlu olduğunu kabul etmişlerdir.⁷²⁵

⁷²¹ “O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, ‘Ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır’ derler. (Bunu) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar”. Âl-i İmrân 3/7.

⁷²² Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 280 (234).

⁷²³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, 321; Ali Bardakoğlu, “İstishâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/377-378; Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 628-630 (582-584).

⁷²⁴ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-ukûl*, 659-660.

⁷²⁵ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 3/377-378.

Dinin yasaklaması ve serbest bırakması mümkün olan şeylerin hükmü dinin emri ile belirlenmeden önce, söz konusu hükmün yasaklama mı, serbest bırakma mı olduğu hususunda usûl âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Özellikle Irak Hanefilerinin de içerisinde bulunduğu mezhebin genel görüşüne göre hakkında şer‘î hüküm gelmemiş şeylerin serbestliği esastır. Onlara göre kendisine şeriatın ulaşmadığı bir kimsenin tüm yiyecekleri tüketmesi mubahtır. İmam Muhammed’den (v. 189/805) aktarılan “Öldürülme tehdidi altında leş yemeye veya şarap içmeye zorlanan birisinin, kendisinden istenileni yapmaması ve öldürülmesi hâlinde günahkâr sayılacağından endişe ederim” sözü bu hususa işaret etmektedir. Zira leş yeme ve şarap içme yasağı ancak bunu haber veren nehye bağlıdır.⁷²⁶ Yani bunların tüketilmesi başlangıçta helâl iken sonradan haramlığı gerektiren nehiy ile yasaklanmışlardır.

Fakat Hanefîlerin bazıları ile Bağdat Mu‘tezilesi, dinin hükmü açıklanmamış şeyler hakkında yasağın asıl oluşunu tercih etmişlerdir. Eş‘arî usûlcüler ile Ehl-i hadîs fukahası ise bunlar hakkında tevakkuf edilmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. İmam Mâtürîdî’nin de bu konuda tevakkuf görüşüne meylettiği aktarılmaktadır.⁷²⁷ Eş‘arî usûlcülerin tevakkuf anlayışını ise Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-1038) açıklamaktadır. Nitekim ona göre hakkında serbestlik ve yasaklık düşünülebilen, ancak hükmü açıklanmayan konularda şer‘î hüküm gelmeden önce bu fiili işleyen kişinin yaptığı fiile karşılık sevap ya da ceza hakkettiğini söylemek mümkün değildir. Zira Allah Teâlâ bu kişiyi dilerse adaleti gereği cezalandırır; dilerse lütfu gereği mükâfatlandırır.⁷²⁸

2.2.1.4.2 Nasslarda İsbât-Nefy Teâruzu

Mütekaddim Hanefî usûlcüler birisi yeni bir işi ispat eden, diğeri aynı işi nefyedip ilk hâle dönüşü gerektiren iki nass olması durumunda farklı görüşler ortaya koymuştur. İsbât b. Ebân (ö. 221/836) bu iki nass arasında teâruz bulunduğunu ve teâruzun giderilmesi için gereken adımların takip edilmesi gerektiğine işaret ederken;

⁷²⁶ el-Bakara 2/173; el-Mâide 4/90.

⁷²⁷ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 3/95.

⁷²⁸ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî el-İsferâyînî Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, ed. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 226–227.

Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) ise müsbî olan nassın tercih edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Hız. Âişe'nin (ö. 58/678) -r.a.- kölesi Berîre'yi (ö. 60/680 [?]) -r.a.- azat ettiği zaman Berîre'nin kocasının hür olduğunu ispat eden rivayetler⁷²⁹ ile hürriyetini nefyeden rivayetler⁷³⁰ arasındaki teâruz bu duruma örnek teşkil etmektedir. Hanefî usûlcüler bu konuda Kerhî'nin görüşünü kabul ederek müsbî olan nassı dikkate almışlardır.⁷³¹

2.2.1.4.3 İcmâ'ın Neshe Etkisi

Hanefî âlimlerin ihtilaf ettikleri bir diğer usûl konusu nesih bahislerinde karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak Hanefî usûlcüler icmâ delilini nesih gerekçesi olarak kabul etmemektedir. Ancak İsbâ b. Ebân'ın (ö. 221/836) aralarında bulunduğu Irak Hanefî meşâyihından bazıları ise icmâ ile neshin gerçekleşebileceğini kabul etmişlerdir. Onlara göre icmâ, nasslarda olduğu gibi, yakînî bilgi kaynağı olduğu için neshin dayanağı olmaya elverişlidir.⁷³²

2.2.1.4.4 Tâbiînin Sahâbeyi Taklidi

Usûl âlimlerinin ihtilaf ettiği bir diğer konu tâbiîn neslinden müctehidlerin taklidi hakkındadır. Eğer tâbiîn tabakasından olan âlim karşılaştığı sahâbîlerin zamanında fetva verecek ehliyete sahip kabul edilmedi ise taklidi caiz görülmemiştir. Ancak bu âlim, İbrâhîm en-Nehâî (ö. 96/714) ve Hasan el-Basrî (ö. 110/728) gibi sahâbe hocaları zamanında fetva makamına ulaşmış isimlerden ise bu konuda Hanefî meşâyihî görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bazıları bu âlimlerin taklid edilebileceğini söylerken bazıları ise taklid edilemeyeceğini söylemektedir.⁷³³

⁷²⁹ Buhârî, "İtk", 10; "Talak", 16; Müslim, "İtk", 10, 12.

⁷³⁰ Buhârî, "Talak", 15; Müslim, "İtk", 11, 13.

⁷³¹ Oruç, *Habbâzi'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 423-424 (377-378).

⁷³² Oruç, *Habbâzi'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 452 (406).

⁷³³ Oruç, *Habbâzi'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili*, 468.(422)

2.2.2 Fürû Alanındaki Görüşler

Hanefî mezhebinin tatbik edildiği alan geniş bir coğrafyadan, dolayısıyla muhatap olduğu kitle de farklı yaşayış ve kabulleri olan insanlardan oluşmaktadır. Mezhebin yaşanan hali olarak ifade edilebilecek ekollerin fürû alanında bazı farklı söylemlere sahip olması ise tabii bir sonuç olarak karşımızda durmaktadır. Mezhebin kaynakları incelendiğinde meşâyih döneminde mezhep içi ihtilafların büyük bir yekün oluşturduğu görülmektedir. Çalışmada mezhep içi görüş ayrılıklarının incelenmesi için yer yer diğer fürû eserlerine müracaat edilmekle birlikte iki eser ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bu iki eser ise Sadruşşerîa el-Asğar'ın (ö. 747/1346), dedesi Burhânüşşerîa'nın (v. VIII/XIV. yy.) *Vikâyetü'r-rivâye*'sini ihtisar ederek kaleme aldığı *en-Nukâye*'si üzerine Ali b. Sultan el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Fethu bâbi'l-inâye*⁷³⁴ başlığıyla telif ettiği şerhi ile Timurtaşî'nin (ö. 1004/1596) *Tenvîru'l-ebşâr* isimli eserine Haskefî'nin (ö. 1088/1677) *Dürri'l-muhtâr* başlıklı şerhine İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) tarafından *Reddü'l-muhtâr*⁷³⁵ adıyla yazdığı hâşiyesi olacaktır. Bu iki eser, mezhebin genel seyrini takip etme imkânı sunuyor olmaları ve ekollerin meselelerdeki farklı görüşlerine işaret etmeleri sebebiyle çalışmanın ana kaynağı olarak belirlenmiştir. Nitekim her iki eser de Irak, Horasan ve Mâverâünnehir Hanefîlerinin tercihlerini aktarmaktadır. Öte yandan *Fethu bâbi'l-inâye*, fürû konularındaki farklı görüşlere ulaşılırken hangi usûl konularından hareket edildiğine dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Tespit edilen görüş farklılıkları klasik fürû eserlerin bölümlendirme üslubuna göre sunulmaya çalışılmıştır. Elde edilen örnek meseleler mezhebin önemli merkezleri üzerinde yapılacak ileri çalışmalar için mukaddime olarak görülmelidir.

2.2.2.1 İbâdât Bahisleri

Fıkhın fürû konularının tasnifinin klasik yaklaşımı dikkate alınarak konular başlıklandırılmıştır. Buna göre ilk olarak kul ile Allah Teâlâ arasındaki irtibatı

⁷³⁴ Ebü'l-Hasen Nûriddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1997).

⁷³⁵ İbn Âbidîn Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımeşkî, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992).

ilgilendiren ibadet konularına yer verilmiş ve bunlar taharet, namaz, zekât sırasıyla sunulmuştur.

2.2.2.1.1 Taharet Bahisleri

2.2.2.1.1.1 Büyük Havuzlar

Taharet amacı ile kullanılacak olan suyun temiz ve temizleyici olması şarttır. İçerisine necasetin düşmesi, suyun temizleyicilik vasfını ortadan kaldırmaktadır. Bu da suyun akıcı ya da durgun olması ile ilişkilidir. Durgun ve çok suya Hanefî eserlerinde “büyük havuz” denilmektedir. Büyük havuzların bir tarafına necis madde düştüğü zaman suyun hükmü mezhepte tartışılmıştır. İmam Ebû Yûsuf’tan (v. 182/798) nakledilen bir rivayete göre büyük havuz hükmündeki yerlerde biriken su necaseti taşımaz. Dolayısıyla necis maddenin düştüğü tarafta necaset görülüyor ise burada bulunan su da temizdir. Uygulamada kolaylık sağlayacağı için İmam Ebû Yûsuf’un bu görüşü Buhara ve Belh meşâyihî tarafından tercih edilmiştir. Diğer Hanefî meşâyihî ise necasetin düştüğü taraf hariç olmak kaydı ile suyun temiz olduğunu kabul etmiştir.⁷³⁶

2.2.2.1.1.2 Müsta‘mel Su

Müsta‘mel su, ibadet maksadı ile veya abdestsizlik halinin ortadan kaldırılması için kullanıldıktan sonra vücuttan ayrılan suya denilir. Müsta‘mel suyun hükmü meşâyih arasında farklı tercihlere konu olan örneklerden biridir. Fetvaya kaynak olan zâhirü’r-rivâye olan görüşe göre müsta‘mel su temizdir, ancak temizleyici değildir. Irak meşâyihî bu konuda mezhebin kurucu imamlarından farklı rivayetlerin bulunmadığını aktarmaktadır. Mâverâünnehir meşâyihî ise müsta‘mel suyun temiz olduğu, temizleyici olmadığı şeklindeki zâhirü’r-rivâye olan görüşü kabul etmekle birlikte İmam Ebû Hanîfe’den nakledilen farklı rivayetler olduğunu ifade etmektedir. İmam Hasan b. Ziyâd’ın (ö. 204/819) İmam Ebû Hanîfe’den rivayetine göre müsta‘mel su ağır necistir. İmam Ebû Yûsuf’un (ö. 182/798) İmam Ebû Hanîfe’den rivayetine göre ise hafif necasettir. İmam Muhammed b. Hasan’ın (ö. 189/805) yine İmam Ebû

⁷³⁶ Ali el-Kâfî, *Fethu bâbi’l-inâye bi şerhi’n-Nükâye*, 1/84.

Hanîfe'den aktardığı zâhirü'r-rivâye olan görüşe göre ise müsta'mel su temizdir, temizleyici değildir.⁷³⁷

2.2.2.1.1.3 Şüpheli Su

Yolculuk halindeki birinin yanındaki suların tamamı veya çoğu temiz su ise temiz olan suyu kullanması mezhepte tercih edilen görüştür. Ancak beraberindeki temiz ve necis sular birbirine eşit miktarda ya da necis olan daha fazla ise abdest almak için bu suyu kullanmaz, teyemmüm alır. İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'in (v. 189/804) görüşüne göre teyemmüm almak için suyun bulunmaması, doğrusu kullanılamaması şart olduğunda teyemmümden önce suyu dökmesi ihtiyat olarak görülmektedir. Bununla birlikte suyu dökmeden teyemmüm alması da yeterlidir. Zira kullanacağı temiz suyun bulunmaması suyun yokluğu hükmündedir. Tahavî (ö. 321/933) temiz ve necis mevcut bütün suyu karıştırdıktan sonra teyemmüm alması taraftarıdır. Çünkü suyu döktüğü takdirde kullanabileceği diğer ihtimalleri yok etmiş olmasına rağmen dökmek yerine suları karıştırdığında ise zaruret halinde içebilme gibi ihtimalleri korumuş olmaktadır. Ancak Belh meşâyihinin müteahhirleri ise temiz ve necis iki su ile de abdest alması gerektiğini ifade etmektedir. Onlara göre bazı abdest azalarının necis su ile yıkanmış olması tamamen abdestsiz olmak halinden daha hafiftir.⁷³⁸

2.2.2.1.1.4 Abdestsizin Mushafa Dokunması

Gusül alması vâcip olan kişilerin, elbiselerinin bir tarafı ile mushafa dokunmaları mezhebin genel görüşü olarak mekruh görülmektedir. Çünkü kişinin üzerindeki elbisesi ona tabi kabul edildiğinden mushafa dokunması halinde bir engel olarak düşünülmemektedir. Tefsir, hadis ve fıkıh kitapları bu konuda Mushaf gibi kabul edilmektedir. Dolayısıyla gusülsüz iken bu kitaplara engelsiz dokunmak mekruhtur. Fakat elbisenin bir kenarı ile dokunulmasında bir sakınca görülmemiştir. Semerkant meşâyihine göre hiçbir sınıflama olmaksızın içerisinde âyet geçen bütün kitapların hükmü Mushaf gibidir. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) göre

⁷³⁷ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 1/89; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/200.

⁷³⁸ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 3/82.

gusülsüz olan kişilerin tam bir âyet olmasa bile Kur'ân'dan bir şey yazmaları da mekruh görülmektedir. Ancak Irak Hanefî fukahâsından Kudûrî'ye (ö. 428/1037) göre gusülsüz olan kişinin âyet yazdığı malzemeye temas etmeyecek şekilde yazması halinde bir beis bulunmamaktadır.⁷³⁹

2.2.2.1.1.5 Mest Üzerine Mesh

Hanefî âlimler üzerine mesh yapılacak mestin özelliklerinin ele alındığı bahislerde farklı düşünceler ortaya koymuşlardır. Çarık üzerine mesh yapılması da görüş ayrılığına konu olan meselelerdendir. Çarık ayağı tamamen örtüyor, ayak ve topuktan bir ya da iki parmak kadar yerden daha fazla açık kalmıyorsa üzerine mesh yapılabileceği görüşü kabul edilmektedir. Çarık dikilerek kendisine birleştirilmiş bir deri parçası ile ayağı örtüyorsa üzerine mesh yapılması caiz görülmektedir. Ancak dikilmek yerine ip gibi bir şeyle dışarıdan bağlanmış ise mesh yapılamayacağı kabul edilmektedir. Fakat çarık bu özellikleri taşııyorsa üzerine mesh yapılması konusunda Semerkant ve Buhara meşâyihî arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Çarık üzerindeki sargı ile birlikte ayağı örtüyorsa Semerkant Hanefileri bu çarığın üzerine mesh yapılacağını kabul ederken Buhara Hanefileri ise mesh yapılamayacağını ifade etmektedirler. Mezhebin görüşü ise Buhara meşâyihinin tercihi yönünde olmuştur.⁷⁴⁰

2.2.2.1.1.6 Kadınlara Mahsus Hâller

Hayız halinin başlangıcı için fukaha rahimden kan gelmesini kabul etmektedirler. Ancak bülüğ çağına ulaştıktan sonra ilk gördüğü kan ile hayız halinin derhal başlayıp başlamaması konusunda Hanefî mezhebi içerisinde iki farklı görüş vardır. İmam Ebû Hanîfe'den gelen bir rivayete göre ilk gelen kan hayızın asgari sınırı olan üç gün devam etmediği sürece hayızın başladığı söylenemez. Dolayısıyla bu ilk kanı gördükten sonra namaz terkedilmez, oruç bırakılmaz. Buhara meşâyihinin çoğunluğu ise kanın üç gün devam etmesi şartını aramamaktadır. Onların tercihine göre kan görüldükten sonra derhal namaz bırakılır, varsa başlanılmış olan oruç

⁷³⁹ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 1/142.

⁷⁴⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/262.

sonlandırılır. Çünkü görülen kanın istihâze olduğunun anlaşılabilmesi asıl olan hayız hali ortaya çıktıktan sonra mümkün olabilir.⁷⁴¹

Hanefî meşâyihın ihtilaf ettiği konulardan bir diğeri kadınların menopoz yaşları ile ilgili konular arasında karşımıza çıkmaktadır. Fetvada ve uygulamada kolaylık olması için bazı yaşlar adetten kesilme yaşı olarak kabul edilmiştir. Bu yaş, Anadolu bölgesinde yaşayan kadınlar için 55, diğer bölgelerde ise 60 olarak belirlenmiştir. Zeynüddîn İbn Nüceym (ö. 970/1563), bir kadının ancak menopoz yaşına kadar hayız görebileceğini belirttikten sonra Hanefî meşâyihın çoğuna göre bu yaştan 60, Buhara ve Hârizm meşâyihına göre ise 55 olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Buna rağmen kadının, âdetten kesilme yaşına ulaştıktan sonra tekrar önceki mutat adetine benzer kan gördüğü takdirde yine hayız görmeye başladığı kabul edilmektedir.⁷⁴² Bu da hayız ile ilgili konularda kan görmenin dikkate alınmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Boşanmadan sonra kadının bekleyeceği iddet konusu da hayızla bağlantılıdır. Âdet çağındaki bir kadın boşanmayı müteakip üç hayız süresi kadar iddet bekler. Âdet çağı dışındaki bir kadın ise üç aylık bir süreyi iddet olarak bekler. Öte yandan ay hesabı ile iddet bekleyen kadın, henüz iddetini beklerken tekrar hayız görmeye başlarsa bu iddet hesabını bozar ve hayızla tekrar iddet beklemeye başlar. Şayet ay hesabı ile beklediği iddeti tamamladıktan sonra tekrar hayız kanı görmeye başlarsa bu durum, tamamladığı iddetini ifsad etmez. İddetini tamamladıktan sonra tarafı olduğu nikahı da batıl kılmaz. Mezhebin tercih edilen görüşü de bu yöndedir.⁷⁴³

2.2.2.1.2 Namaz Bahisleri

2.2.2.1.2.1 Sabah Namazının Sünnetinin Kazası

Sabah namazının sünnetinin kazası konusunda mezhepte farklı görüşler bulunmaktadır. İmam Ebû Hanîfe (v. 150/767) ve İmam Ebû Yûsuf'tan (v. 182/798) gelen rivayete göre sabah namazının sünneti farzıyla beraber olmak kaydıyla zevalden önce kaza edilebilir. Çünkü sünnet namazlarında asıl olan kaza edilmemesidir. Bazı

⁷⁴¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/284.

⁷⁴² Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısri İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1/200-201; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/303-304.

⁷⁴³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/304.

Mâverâünnehir meşâyihî ise sabah namazının zeval vaktinden sonra da sünneti ile birlikte kaza edilebileceğini ileri sürmektedir. İmam Muhammed'e göre ise zevalden önce vaktin sünneti tek başına da kaza edilebilir. Zira Müslim'in (ö. 261/875) Ebû Hüreyre'den [r.a. (ö. 58/678)] tahrir ettiği hadiste Hz. Peygamber (a.s.) ashâbından bazıları ile birlikte bir düğüne katıldığı gece güneş doğuncaya kadar uyanamadılar. Daha sonra ise su istediler ve abdest aldılar. İki rekât namaz kıldıktan sonra ikâmet getirildi ve sabah namazını kaza ettiler.⁷⁴⁴ İmam Muhammed bu hadisten istinbatla sabah namazının sünnetinin tek başına kaza edilebileceğini tercih etmiştir. İmam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Yûsuf ise bu hadisin sabah namazının sünnetinin ancak farzı ile birlikte kaza edilebileceğine delalet ettiğini sünnet namazların kaza edilmemesi şeklindeki genel kabulün aksine delil olamayacağını ifade etmişlerdir.⁷⁴⁵

2.2.2.1.2.2 Namazda Hata

Hanefî fukahânın görüş ayrılığına düştüğü konulardan birisi de namaz meseleleri arasında bulunmaktadır. Namaz kılan bir kimse oturmayı unutarak ayağa kalktığı zaman ne yapması gerektiğine dair fûrû eserlerinde iki görüş aktarılmaktadır: Zâhirü'r-rivâye olan görüş, namaz kılan kişi tamamen kıyam haline gelmediği müddetçe geri dönüp oturması şeklindedir. İmam Ebû Yûsuf'tan (ö. 182/798) aktarılan diğer görüşe göre ise ka'de haline yakın olduğu süre içerisinde hatırlarsa geri döner ve oturur, teşehhüdünü tamamlar. Buhara meşâyihî, İmam Ebû Yûsuf'tan aktarılan bu rivayeti tercih etmektedir.⁷⁴⁶

2.2.2.1.2.3 Ezan Okuma Keyfiyeti

Ezan okuyan kişinin “حي على الصلاة” sözünde sağına, “حي على الفلاح” sözünde ise soluna dönmesi nesilden nesile aktarılan bir uygulamadır. Ancak Merv Hanefileri bu uygulamadan farklı bir şekli aktarmaktadırlar. Onlara göre müezzinin her iki cümlede

⁷⁴⁴ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi 'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), “Mesâcid”, 310 (680).

⁷⁴⁵ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 1/354-355.

⁷⁴⁶ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 1/367; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/84.

hem sağına hem de soluna dönmesi gerekmektedir. Fakat Merv meşâyihinin bu uygulaması seleften aktarılan fiile muhalif olduğu için kabul görmemiştir.⁷⁴⁷

2.2.2.1.2.4 Çocuğun İmameti

Mezhepte tercih edilen görüşe göre kılınacak namaz nafîle hatta cenaze namazı bile olsa bir adamın kadına, hünsaya ve gayr-i mümeyyiz çocuğa uyması sahih değildir. Fakat Belh Hanefileri teravih ve sünnet namazlarında böyle bir iktidânın caiz olduğunu ifade etmektedir. Mezhebin asıl kabul edilen görüşüne göre ise bu iktidâ sahih olmadığı gibi caiz de değildir.⁷⁴⁸

2.2.2.1.2.5 Cuma Namazı Mükellefinin Öğle Namazı

Hanefî meşâyihinin ihtilaf ettiği bir diğer namaz bahsi Cuma namazı ile ilgilidir. Cuma namazı kılınan bir şehirde özürsüz olarak Cuma namazı yerine öğle namazı kılmak tahrimen mekruhtur. Ancak mezhepler kılınan bu öğle namazının hükmü konusunda da farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Hanefilerin genel kabulüne göre öğle namazı tahrimen mekruh olmasına rağmen batıl değildir. Çünkü içerisinde bulunan vaktin asıl namazı öğle namazıdır, kılınan Cuma namazı ise vaktin namazına bedeldir. Hanefilerden İmam Züfer'e (ö. 158/775) göre ise kılınan öğle namazı batıldır. Çünkü cuma günü cemaatle kılınan Cuma namazı vaktin namazının bedeli değil, asıl emredilen ibadet halini kazanmıştır. Özürsüz olarak terki caiz olmadığı gibi, yerine başkası da ikame edilemez. İmam Ebû Hanîfe'den gelen bir rivayete göre ise kişi öğle namazını kıldıktan sonra ve imam henüz Cuma namazını kılıyorken camiye doğru yola çıksa bu fiili kıldığı öğle namazını batıl kılar. Belh Hanefileri bu rivayeti tercih etmişlerdir. Irak meşâyihî ise ancak imam Cuma namazını bitirmeden yetişir ve namaza uyarsa önce kıldığı öğle namazının batıl olacağını kabul etmektedir.⁷⁴⁹

⁷⁴⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/387.

⁷⁴⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/578.

⁷⁴⁹ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 1/409-410.

2.2.2.1.2.6 Zuhr-i âhir

Cuma namazının sıhhat şartlarından sayılan mısır/şehir şartı fukaha arasında görüş ayrılıkları meydana gelen konulardan olmuştur. Cuma namazı kılınan bölgenin şehir şartını taşımasında şüphe duyuluyorsa cumadan sonra dört rekât kılınmasının ihtiyat olduğu ifade edilmiştir. Hatta Merv şehrinde iki yerde Cuma namazı kılındığında Belh âlimleri cumanın iki rekatından sonra dört rekât kılınmasının vâcip olduğunu söylemişlerdir. Buhara meşâyihî da bu konuda aynı görüşe sahiptir. Zira farz olan Cuma namazının sıhhatinde bir şüphe meydana geldiğinde kişi uhdesinde sabit olan vaktin namaz burcunu bu şekilde ödemiş olacaktır.⁷⁵⁰ Sirâcüddîn İbnü Nüceym (ö. 1005/1596) de aynı şehirde birden fazla yerde Cuma namazının kılınması üzerindeki ihtilafa dikkati çekerek Cuma namazının akabinde dört rekât kılınmasının mendub olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵¹ Böylece mükellefin ihtilaf konusu olan durumdan kurtulmuş olacağına işaret etmektedir. Fukahanın ifadelerinden ortaya çıkan ise kişinin kıldığı Cuma namazının sıhhatinde tereddüt etmesi halinde cumanın akabinde dört rekât kılınmasının mendup, cumanın sıhhatinde tereddütten öte şüphe duyması halinde ise bu dört rekât namazın vâcip oluşudur.

Zuhr-i âhir konusuna fukahanın yaklaşımında bir diğer dikkat çekici nokta ise halk arasında bir fitne oluşmasına neden olacağına dair duyulan endişedir. Böyle bir durumda kişinin, cumanın arkasında dört rekât namazı alenen kılmaması gerektiğine işaret edilmektedir.⁷⁵² Kanaatimizce bu, fukahanın bireye karşı olduğu kadar topluma karşı da bazı görevleri ve hassasiyetleri olduğunu ortaya koyan güzel örnekler arasındadır.

2.2.2.1.2.7 Cenaze Namazının Tekbirleri

Cenaze namazının tekbirlerinde el kaldırma konusu mezhepler arasında ihtilafa neden olmuştur. Hanefî mezhebinin genel tercihinine göre sadece ilk tekbirde eller kaldırılır. Delili ise Tirmizî'nin (ö. 279/892) Ebû Hüreyre'den -r.a.- (ö. 58/678) tahrir ettiği Hz. Peygamber'in -a.s.- cenaze namazı kıldığı zaman sadece ilk tekbirde ellerini

⁷⁵⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/146.

⁷⁵¹ Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısri Sirâcüddîn İbn Nüceym, *en-Nehrü'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, ed. Ahmed 'İzzü 'Înâye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/355.

⁷⁵² İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/146.

kaldırdığını, diğer tekbirlerde ise sağ elini sol elinin üzerine koyduğunu beyan eden fiilî sünnettir.⁷⁵³ Hanefîlerin Belh meşâyihî ise bu konuda aynı sünneti esas alarak cenaze namazının dört tekbirinde de ellerin kaldırılacağını tercih etmişlerdir.⁷⁵⁴ Onların dayanağı ise Abdullah b. Ömer'den -r.a.- (ö. 73/693) aktarılan Hz. Peygamber'in -a.s.- cenaze namazının bütün tekbirlerinde ellerini kaldırdığı şeklindeki uygulamasıdır.⁷⁵⁵

2.2.2.1.2.8 Cenazenin Defni

Cenazenin defnedileceği kabrin nasıl düzenleneceği hakkında Hanefî fukaha arasında bazı farklı düşünceler bulunmaktadır. Cenaze kabre konulduktan sonra lahdin üzerine kerpiç, kamış gibi malzemelerin serilmesi müstehap sayılmıştır. Ölünün üzerine toprak gelmemesi için kerpiçlerin arasındaki boşluklar çamur, kamış gibi eşyalar kullanılarak kapatılır. Ancak bu işlem için kerpiç yerine tuğla kullanılması mekruh görülmüştür.⁷⁵⁶ Kâsânî (ö. 587/1191) tuğlanın kullanım amacının eşyayı güzelleştirmek olduğunu, ölünün ise artık böyle bir ihtiyacı kalmadığını belirtmektedir. Ayrıca tuğlanın pişirilerek imal edilmesine atfen kabirlerde tuğla kullanılmasının kerih oluşunu açıklamaktadır. Bununla birlikte Kâsânî, Buhara meşâyihînden Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî'nin (ö. 381/991) Buhara bölgesindeki toprağın gevşek olmasına binâen kabirlerde tuğla kullanılmasında hatta ölülerin demir tabutlarla defnedilmesinde bir sakınca görmediğini dile getirmektedir.⁷⁵⁷

2.2.2.1.2.9 Hatimden Sonra İhlâs Sûresi Okunması

Kefevî (ö. 990/1582), Kur'ân hatmi tamamlandıktan sonra üç İhlas suresi okunması hakkında Irak uleması ile Mâverâünnehir fukahası arasında görüş ayrılığı

⁷⁵³ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) Tirmizî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Cenâiz", 75 (1077).

⁷⁵⁴ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 1/443.

⁷⁵⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, ed. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed Debbâsî (Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2006), 13/21 (No: 2908). Ayrıca Dârekutnî (v. 385/995) bu rivayetin mevkufluk olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Mevkufluk rivayet ise sahâbeden aktarılan kendi söz ve fiillerine denilmektedir. Bk. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, ed. Nûreddin İtr (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2012), 46.

⁷⁵⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/236.

⁷⁵⁷ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'*, 1/318.

olduğunu dile getirmektedir. Mâverâünnehir Hanefîlerinin ileri gelenlerinden Sadrüşşehîd (ö. 536/1141) kendi bölgelerinde bulunan Hanefîlerin bunu güzel karşılamadığını belirttiikten sonra Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) konu hakkında şu görüşü tercih ettiğini ifade etmektedir. Kıraatın tamamlanmasından sonra üç İhlas suresi okunması Irak Hanefîlerince muteber kabul edilmiştir. Dolayısıyla okunmasında herhangi bir sakınca yoktur. Zira Müslümanların güzel gördüğü bir iş Allah Teâlâ'nın katında da güzeldir.⁷⁵⁸ Ancak kıraat hatmi namaz içerisinde gerçekleşecek olursa İhlas suresi sadece bir kez okunmalıdır.⁷⁵⁹ Her ne kadar Irak ve Mâverâünnehir Hanefîleri arasında farklı düşünceler olsa da daha sonra Irak fukahasının görüşünün mezhebin kabulü haline geldiği anlaşılmaktadır.

2.2.2.1.3 Zekât Bahisleri

2.2.2.1.3.1 Zekâtın Farziyet Şartları

Hanefî fukaha zekâtın edasının farz olması için bazı şartlar belirlemişlerdir. Ticaret mallarında sarahaten veya delaleten ticarete niyet edilmiş olması, bu şartlar arasında geçmektedir. Ticaret için hazır olan malların bedelleri ticaret için ayrılmıştır. Dolayısıyla niyet şartı yoktur. Ancak bu malların menfaatlerinin karşılığı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayete göre malın bedeli ticaret için olduğu gibi menfaatinin bedeli de ticaret içindir. Ayrıca ticaret niyeti şart değildir. Diğer rivayete göre ise ticaret malının menfaatinin hasıl olan bedel için ayrıca ticaret niyeti şarttır. Zira ticaret için ayrılmış bir hayvanın masraflarını karşılaması için kiraya verilmesi örneğinde olduğu gibi bazen menfaatin bedeli ile menfaat birbirinden ayrılabilir. Belh Hanefîleri de bu ikinci görüşü tercihe şayan bulmuşlardır.⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ Kefevî'nin Ebü'l-Leys es-Semerkindî'den aktardığı bu söz, İbn Mes'ûd'un (r.a.) mevkuftur. Bk. Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, ed. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 6/84 (No. 3600).

⁷⁵⁹ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, 2/448.

⁷⁶⁰ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'*, 2/12; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/267-268.

2.2.2.1.3.2 Zekâtı Verilecek Malın Helâkı

Hanefî fukahânın farklı görüşe sahip oldukları bir diğer husus zekât konusunda bulunmaktadır. Şöyle ki; zengin bir kimse, üzerine zekâtın edası farz olduktan sonra görevli memur talep ettiği halde ödemesi, bir müddet sonra zekât için ayırdığı mal elinde telef olsa, bu durumda ne yapması gerektiği hakkında Hanefî meşâyih farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Irak meşâyihine göre kişi görevli memur kendisinden talep ettiği zaman zekâtını ödemediğinde vaktini kaçırmış olur ve mal elinde helak olursa tazminle yükümlüdür. Çünkü bu helak değil istihlak olarak değerlendirilmelidir. Görevli memurun talebine rağmen zekâtı ödememek istihlakı doğuran bir çeşit haksız fiildir. Mâverâünnehir meşâyihine göre ise bu duruma düşen bir kimse tazminle sorumlu değildir. Zira zekât mükellefi olan zengin zekâtını ödeyeceği sınıflar arasında tercih etme hakkı vardır. Örneğin bir kişi herhangi bir sınıf maldan zekât nisabı kadar mala malik olduktan sonra bir fakir gelip ondan zekâtını talep ettiğinde bu kimseye ödeyip ödememe hakkında tercih yetkisine sahiptir. Çünkü başka bir kişiye ödeme imkânı devam etmektedir.⁷⁶¹

2.2.2.1.3.3 Mâl-ı Dımâr

Mâl-ı dımârın zekâta karşı durumu mezhepler arasında tartışılan konulardandır. Hanefîler genel ilke olarak bu mallara zekât düşmediğini kabul etmektedir. Çünkü dımâr, var olduğu bilirse bile bulunup ondan faydalanması ümidi olmayan mala verilen isimdir.⁷⁶² Denize düşen, toprağa gömülen mallar dımâr denilen mala birer örnektir. Bulunduğu yerin kazılarak elde edilmesi mümkün olduğu için herhangi birisinin evine gömülen malın dımâr sayılmayacağı kabul edilmiştir. Fakat birisinin arazisine ya da bağına gömülen mal hakkında Buhara meşâyihî görüş ayrılığına düşmüştür. Bazıları arazinin tamamının kazılabileceğini ileri sürerek bu malın dımâr olmadığını, dolayısıyla zekâta tabi olduğunu ifade etmektedir. Diğerleri ise bütün

⁷⁶¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/175; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi 'l-inâye bi şerhi 'n-Nükâye*, 1/505.

⁷⁶² Ebü'l-Feth Burhânüddin Nâsır b. Abdiseyyid b. Alî el-Hârizmî Mutarrizî, *el-Mugrib fî tertibi 'l-Mu'rib*, ed. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr (Halep: Mektebetü 'Ûsâme b. Zeyd, 1979), 285; Cürçânî, *et-Ta 'rifât*, 2018, 212–213; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 103.

arazinin kazılmasında gerekli olmayan bir meşakkat sorumluluğu yüklendiği için gömülü bu malın dımâr olduğunu ve zekâta tabi olmadığını tercih etmektedir.⁷⁶³

2.2.2.1.3.4 Devletin Zekât Toplama Yetkisi

Zekât konuları arasında Hanefî fukahanın ihtilaf ettiği bir diğer mesele, meşru devlet idaresine başkaldıran asilerin ya da zalim hükümdarın memurlarının topladığı zekât, öşür gibi mâlî yönü bulunan ibâdetlerin durumudur. Mezhebin genel olarak kabul edilen görüşüne göre devlete başkaldıran asilere verilen zekât ve öşür gibi ibadetlerin iadesi gerekmektedir. Çünkü asiler, devlete tanınan zekât mallarını toplama yetkisine dayanarak değil, el koyma suretiyle bu malları toplamıştır. Ancak zalim devlet başkanına verilen zekât ve öşür gibi mâlî ibadetlerin iadesi gerekmemektedir. Zira devlet başkanı zalim de olsa kendisine verilen yetki çerçevesinde hareket etmektedir. Fakat Belh meşâyihî bu konuda devlete başkaldıran asiler ile zalim devlet başkanı arasında bir fark olmadığını ileri sürerek zalim devlet başkanının memurlarına teslim edilen zekâtın da iadesinin gerektiğini söylemişlerdir.⁷⁶⁴

2.2.2.2 Münâkehât ve Müfârakât Bahisleri

İslam dininde aileye ve onun kuruluşunu ifade eden nikaha büyük önem atfedilmiştir. Evlilik ile ilgili temel düzenlemeler belirlenmiştir. Fakihler de evliliğe yüklenen bu öneme uygun olarak nikah ile ilgili konuları diğer muâmelât konularından ayırmışlar ve ibadetlerin peşinde ele almışlardır. Çalışmamızda da aynı uygulamaya göre evlilik ve boşanma ile ilgili mezhep içi görüş ayrılıkları bu başlık altında analiz edilmiştir.

2.2.2.2.1 Gayr-i Müslimlerin Nikâhı

Fukahanın ihtilaf ettikleri nikah konularından bir diğeri İslam topraklarında yaşayan gayr-i müslimler arasındaki nikahlardır. Hanefî âlimler gayr-i müslimler arasında kıyılan nikahları üç ana başlık altında toplamışlardır:

⁷⁶³ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 1/479-480.

⁷⁶⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/289.

1. Müslümanlar arasında gerçekleşmiş olsa geçerli olacak her türlü nikah gayr-i müslimler arasında da geçerli hüviyetine sahiptir. Hz. Peygamber'in -aleyhisselam- yengesinden bahseden âyet⁷⁶⁵ ve yine Hz. Peygamber'in -aleyhisselam- nikahla kurulan bir evlilikten dünyaya geldiğini haber verdiği rivayetler⁷⁶⁶ bunu desteklemektedir.
2. Şartlarındaki eksikliğe binaen Müslümanlar arasında geçersiz olan evlilikler şayet onların şeriatına aykırı değilse aralarındaki bu nikah geçerlidir. Böyle bir nikahla evli olan eşler Müslüman oldukları takdirde bu evliliklerinin devamı tercih edilmiştir.
3. Mahremiyet gibi bir nedenle aralarında İslâm şeriatına göre evlenme engeli bulunan gayr-i müslim çiftin nikahı konusuna Hanefî fukaha farklı yaklaşmıştır. Irak meşâyihî bu evliliğin fâsid olduğunu ifade etmektedir. Ancak mezhebin tercih edilen görüşüne göre gayr-i müslimler arasında kurulan bu evlilik geçerlidir.⁷⁶⁷

2.2.2.2 Eşlerden Birinin İrtidâdı

Eşlerden birinin dinden çıkması durumunda mevcut evliliklerinin hükmü fukaha arasında tartışmaya konu olmuştur. Genel olarak irtidad sonrasında dinden dönen kişinin nikah bağının sona erdiği kabul edilmektedir. Kadın dinden döndükten sonra ölüm cezası verilmez, 75 günlük hapis cezasına çarptırılır. Bu süre içerisinde tövbe edip İslam dinine geri dönmeye ve nikahını yenilemeye zorlanır. Ancak Hanefîlerin Belh meşâyihî kadının irtidadını daha farklı olarak ele almaktadır. Onlara göre kadının irtidadı eşlerin arasının ayrılmasını gerektirmez. Dolayısıyla nikah yenilemeye de zorlanmaz. Zeynüddîn İbn Nuceym'in (ö. 970/1563) öğrencisi Hatîb et-Timurtâşî'nin (ö. 1006/1598) Belh Hanefîlerinin bu görüşünü aktardıktan sonra bu görüşün küfrü

⁷⁶⁵ “Boynunda hurma liflerinden bir ip olduğu halde karısı da (cehenneme varacak)”. Tebbet 111/4. Nitekim bu âyette her ikisi de kafir olan Ümmü Cemil ve Ebû Leheb birbirlerinin eşi olarak anlatılmaktadır. Aralarında evlenme engeli bulunmadığı için bu nikah, İslâm'dan sonra da geçerli olarak kurulacak evliliklere bir örnek teşkil etmektedir.

⁷⁶⁶ Örnek olarak bk. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, ed. Hamdî b. Abdülmecîd Selefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 10/329 (No. 10812); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/307 (No. 14076).

⁷⁶⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/184-185.

gerektirecek sözler sarf ettikten sonra bu sözleri söylediğini kabul etmeyen zamanının kadınlarına daha uygun düşeceğini ifade etmektedir.⁷⁶⁸

2.2.2.2.3 Nikahta Kefâet

Kefâet, nikâhlanacak çiftten erkeğin bazı hususlarda kadına denk olması ya da ondan aşağıda bulunmamasıdır. Bu hususlar genel olarak din, dindarlık, nesep, hürriyet, mal ve meslektir. Nesep bakımından denklik konusuna Hanefî fukaha farklı açılardan yaklaşmaktadır. Zâhiru'r-rivâye görüşe göre kefâet, nikahın lâzım bir akid olarak kurulması için aranan şartlardandır. Fakat İmam Hasan b. Ziyâd'dan (ö. 204/819) gelen ve aynı zamanda fetva için tercih edilen görüşe göre eşler arasında nesep bakımından bir denkliğin bulunması nikahın sıhhat şartlarındandır. Kerhî (ö. 340/952), Cessâs (ö. 370/981) ve onlardan sonra gelen Irak meşâyihî ise denkliği dikkate almamışlardır. Bununla birlikte Hanefî meşâyihînin çoğunluğu evlenecek eşler arasında bir denkliğin olmasını önemli görmüşlerdir.⁷⁶⁹

Aynı şekilde eşler arasında dini yaşantı bakımından da bir denkliğin gözetilmesi konusu bazı Hanefî meşâyihî tarafından farklı incelenmiştir. Bazı Hanefî âlimler evlenecek eşler arasında ahlaki açıdan denkliğe bakarken sadece kadının salih olmasını şart koşmakta, bazıları ise sadece kızın babasında salih olma özelliği aramaktadırlar. Bazı Hanefiler de hem evlenecek kadında hem de onun babasında salih olma özelliğini dikkate almaktadır. Ancak salih bir babanın kızı ile evlenecek olan erkek fasık olmasına rağmen insanların hürmet gösterdiği saygın birisi olursa evlenecek eşlerin arasında denkliğin var olduğu kabul edilmektedir. Belh Hanefileri ise erkeğin fiskını alenen yayıp yaymamasına bakmaksızın evlenecek eşlerin birbirine denk olmadığını tercih etmektedir. Mezhebin zâhir görüşü de buna göre şekillenmiştir.⁷⁷⁰

2.2.2.2.4 Mehirde Fazlalık

Bazı mehir bahisleri Hanefî fukahânın ihtilaf ettiği konular arasında bulunmaktadır. Örneğin bir adam evleneceği kadına daha önce evlenmemiş olduğunu

⁷⁶⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/194, 4/21.

⁷⁶⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/86.

⁷⁷⁰ İbn Nüceym, *en-Nehrü'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, 2/221-222; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/89.

düşünerek muaccel mehrinden daha fazla mal verdikten sonra kadının dul olduğu ortaya çıksa bu durumda adam muaccel mehirden fazla olan kısmı talep edebilir. Aynı şekilde büyük meblağ çeyiz hazırlaması için kadına muaccel olarak çokça mal verdikten sonara kadın çeyiz getirmediğinde adam kadının emsallerine verilen muaccel mehirden fazla olan kısmı geri isteyebilir. Buhara ve Hârizm Hanefileri söz konusu örneklerde kocaya rücû' hakkı tanımışlardır. Bunun yanında kocanın her iki örnekte de rücû' hakkı olmadığına dair rivayetler bulunmaktadır.⁷⁷¹

2.2.2.2.5 Nafaka Yükümlülüğü

Evlenen kadının nafkasını karşılama sorumluluğu erkeğe yöneltmiştir. Erkeğin karşılamak zorunda olduğu nafakanın içerisine nelerin dâhil olduğunu fukaha tartışmıştır. Örneğin çirkin kokuyu önleyecek güzel kokuyu temin etmek kocanın ödeyeceği nafakaya dâhil edilirken kadının tedavi için gideceği doktorun ve alacağı ilacın ücreti nafakaya dâhil edilmemiştir. Kadının gusül almak için kullanacağı suyu temin etme yükümlülüğü Hanefî ulema arasında ihtilafa konu olmuştur. Karısının gusül için kullanacağı suyu satın alma sorumluluğunun erkeğe ait olmadığı ifade edilmekte; suyu temin etmesi için karısına izin vermesinin yeterli olduğu belirtilmektedir. Ancak Belh Hanefileri kadının hem abdest hem de gusül için kullanacağı suyu temin etmenin erkeğin nafaka yükümlülüğüne dâhil olduğunu tercih etmektedirler.⁷⁷² Dolayısıyla genel yaklaşımın arkasında menfaatin kime ait olduğu ilke olarak aranmıştır. Doğrudan kadının yararına olanlar erkeğin karşılamakla sorumlu tutulduğu nafakadan sayılmamıştır. Ancak evliliği ilgilendirenler ve bu evlilikten dünyaya gelen çocuğun yararına olanlar ise kocanın nafaka ödevinden sayılmıştır.

Mezhep içerisinde ihtilafa konu olan bir diğer mesele kocanın nafaka sorumluluğunu yerine getirememesi ile ilgilidir. Fıkhî hüküm olarak kadının nafkasını karşılayamama hali koca kayıp olmayıp nafaka yükümlülüğünü yerine getiremediği durumda ortaya çıkmaktadır. Şayet koca hayatta olduğuna dair ümit bulunmayacak şekilde ortada yok ve arkasında kadının nafkasını karşılamak için bir

⁷⁷¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/126.

⁷⁷² İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/580.

mal varlığı bırakmadıysa kadın bu durumu hâkime götürme hakkına sahiptir. Semerkant meşâyihı buna benzer bir olay hâkimin önüne geldiği takdirde hâkimin eşlerin arasını kazaen ayırabileceğini ifade etmektedir. Çünkü bu şekilde içtihadı konu iki mesele hükme kavuşturulmaktadır. Birincisi kadının nafakasının ödenmemesine binaen eşlerin arasının ayrılması, diğeri ise ğâib olan kocanın durumu hakkında karar verilmesi. Buna rağmen Buhara Hanefilerinden Burhânüddîn el-Buhârî'ye (ö. 616/1219) göre hâkimin nafakayı karşılayamama haline dayanarak verdiği hüküm geçersizdir. Çünkü ortada olmayan birinin nafakayı karşılayacak mali imkândan yoksun olduğu bilinemez.⁷⁷³

2.2.2.2.6 Sarih ve Kinayeli Lafız

Talak, sarih ve kinayeli olmak üzere iki tür ifade ile gerçekleşmektedir. Sarih, gerçekten boşamanın kastedildiği ve söylendiğinde bunun açıkça anlaşıldığı lafızla yapılan boşama şeklidir. Mezhepler genel olarak “boş ol” gibi talak lafızlarının boşama için sarih olarak kullanıldığını belirtmekle birlikte örfte de itibar etmişlerdir. Kinayeli lafızlar ise boşama anlamı için kullanılabildiği gibi boşamadan başka anlamlar için de kullanılabilen lafızlardır. Kelimenin bu iki anlamı ifade edebilme özelliği ile birlikte konuşanın maksadı örtülü kaldığı için kinayeli lafızlar ile boşamanın gerçekleşebilmesi için ayrıca boşamaya niyet edilmiş olması şarttır. Sarih lafızlar hakkındaki genel kabule göre bu lafızların boşamaya açıkça delalet ediyor olmasına binaen ayrıca boşamaya niyet edilmesi şart değildir. Ancak kazâ-diyânî hüküm ayırımı ile birlikte bazı örnekler üzerinden sarih lafızların kullanıldığı ve hukuki olarak talak gerçekleşse de diyaneten boşamanın gerçekleşmediği vurgulanmaktadır. Örneğin kadın kocasına ne anlama geldiğini bilmediği sarih lafızla talak kelimelerini tekrar ettirse sadece hukuken boşamanın gerçekleştiği belirtilmektedir. Özkent meşâyihının ise bu gibi örneklerde talakın meydana gelmediğine dair fetva verdiği ifade edilmektedir.⁷⁷⁴

⁷⁷³ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/196.

⁷⁷⁴ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*, 3/109-111; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, 3/278; İbn Nüceym, *en-Nehrü'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, 2/324; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/250-251.

2.2.2.3 Muâmelât Bahisleri

Ameli hayatın büyük bölümü karşılıklı ilişki temelli uygulamalara dayanmaktadır. Fıkıh ilminde bu konular *muâmelât* şeklinde isimlendirilmektedir. Mezhebin, tespit edilebilen, ihtilafli muâmelât konuları alış-veriş, kiralama ve ödünç, vekalet, yemin, müzaraa, vakıf ve hibe başlıkları altında incelenmiştir.

2.2.2.3.1 Büyû‘ Bahisleri

2.2.2.3.1.1 Akidlerde Örf İtibar

Hanefî mezhebindeki genel kabule göre yeminlerin, akitlerin ve vakıfların kuruluşlarında genel örf dikkate alınmaktadır. Ancak genel örf tanınan takyîd etmek vasfı özel örf verilmemiştir. Belh meşâyihî ise bu konuda Hanefilerin genelinden farklı olarak *istihsan* ilkesini işletip özel örf de itibar edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Kabir kazılması için yapılan sözleşmede beldedeki örfün belirleyici olması, istisnâ akdinde yine belde örfünün tüccarları bağlayıcı kabul edilmesi⁷⁷⁵ gibi örneklerde, bölgesel olarak fikhın işletilmesi açısından, özel örfün önemli bir işlevi yerine getirdiği görülmektedir.⁷⁷⁶ Bununla birlikte mezhep içerisinde bir istinbat metodu olarak kabul edilmemiştir.⁷⁷⁷ Belh meşâyihinin dışındaki Hanefî fukaha tek bir beldeye ve zaman dilimine mahsus olan teâmülün delil olamayacağını belirtmiştir. Ancak ilk dönemlerden itibaren uygulanarak sonraki nesillere taşınan ve icmâ hüviyeti kazanan örfün şer‘î hükme delil olarak sunulacağını kabul etmişlerdir.⁷⁷⁸

2.2.2.3.1.2 Vadenin Belirsizliği

Vadesi belirli olmayan satışların hükmü konusunda fukahanın farklı görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin müşteri, “hasat zamanına kadar” şeklinde konuşularak tayin edilmemiş vadeyi iptal edecek olursa satış tekrar sahih hale dönmüş

⁷⁷⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 15/89-90, 16/48-49.

⁷⁷⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/58-59; Oruç - Dirik, “Hanefilerde Örf-Maslahat-İstihsan İlişkisi (Serahsî Örneği)”, 1109-1110.

⁷⁷⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/518-519.

⁷⁷⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 178; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/518-519.

sayılmaktadır. Ancak İmam Züfer (ö. 158/775), fâsid olarak kurulmuş bir akdin yeniden geçerlilik kazanmasının mümkün olmadığını tercih etmektedir. Hanefilerin çoğunluğu ise akdi ifsad eden durumun akdin aslı ile ilgili olmadığını belirterek bu durumun ortadan kaldırılması ile akdin geçerli hale geldiğini belirtmektedir. Bu aynı zamanda Irak meşâyihinin görüşüdür. Mezhep içerisindeki sahih görüş olarak kabul edilen diğer Hanefî meşâyihinin görüşünde ise akdin en başında mevkuף olarak kurulduğu, bu durumu ortaya çıkaran vadedeki belirsizliğin ortadan kaldırılması ile akdin tekrar geçerli hale geldiği ifade edilmektedir. Sonuç olarak onlar da akdi ifsat eden durumun ortadan kaldırılması halinde akdin tekrar sıhhat vasfını kazandığını kabul etmektedirler.⁷⁷⁹

2.2.2.3.1.3 Ma'dûmun Satışı

Muâmelât bahislerinin tipik örneği ve modeli kabul edilen satım akdi konularından meşâyihın farklı görüşleri aktarılan bahislerinden bir diğeri, malın tesliminin mümkün olması ile ilgilidir. Mezhepler teslimi mümkün olmayan ve akid esnasında bulunmayan malın sözleşmeye zarar vereceğini kabul etmekle birlikte değişen durumlara göre farklı hükümler ortaya koymuşlardır. Örneğin satılan malın tesliminin imkansızlığı Hanefî meşâyih tarafından bu şekilde ele alınmıştır. Meselenin kaynaklarda geçen meşhur örnekleri ise denizdeki balığın ve havadaki kuşun satışlarıdır. Bu satış özelinde şu farka işaret edilmektedir: Kişi henüz avlamadığı havadaki kuşu satacak olsa bu satışın hükmü batıl olmaktır. Çünkü satımın konusu olan kuş satıcının mülküne geçmemiştir. Ancak bu kişi kuşu yakaladıktan sonra sals ve kuşu geri dönmeden satsa bu durumda satış fâsid olur. Zira kuş, yakalaması nedeniyle mülkiyetine girmiştir. Fakat kuşu havaya saldıkdan sonra satması, teslimi mümkün olmayan bir malın satışını gerçekleştirmektir. Fâsid olarak kurulan bu satım akdinin tekrar sıhhat vasfı kazanması hakkında ise Hanefî âlimler ihtilaf etmiştir. Satıcı akdi tamamladıktan sonra kuşu teslim edecek olursa Tahâvî (ö. 321/933) ve Kerhî (ö. 340/952) akdin tekrar sahih bir satım haline geleceğini kabul ederken Belh Hanefileri ise akid tamamlandıktan sonra satıcının kuşu teslim etmesinin akde sıhhat vasfı kazandırmayacağını tercih etmişlerdir. Bununla birlikte satıcının havaya bıraktığı kuş,

⁷⁷⁹ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/343-344.

güvercin gibi tekrar geri gelme özelliğine sahip ise bu satışın, kuş geri gelmeden önce de sahih olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Ancak zâhirü'r-rivâye görüşe göre kuşun geri dönüp dönmemesi arasında fark edilmeksizin sahih değildir.⁷⁸⁰

2.2.2.3.1.4 Şart Muhayyerliği

Muhayyerlik, akid için taraflara tanınan seçim ve tercih hakkını ifade etmektedir. Fıkıh eserlerinde sınıflandırmalarla birlikte pek çok muhayyerlik türü sayılmaktadır. Şart muhayyerliği ise bunlar içerisinde hemen hemen mezheplerin tamamının olumlu yaklaştığı muhayyerlikler arasındadır. Şart muhayyerliği, satım ve icâre gibi akidlerde taraflardan birinin veya her ikisinin belirli bir süre yapılan akdi geçerli kılma ya da feshetme hakkını ifade etmektedir. Tanınan bu muhayyerliğin süresi hakkında değişik eğilimler olmakla birlikte çoğunluk üç güne kadarlık bir zamanı geçerli kabul etmektedir. Bununla birlikte Hanefî âlimler en başından şart muhayyerliği ile kurulan akidler hakkında görüş ayrılığı içerisine girmişlerdir. Irak meşâyihî bu akdin fâsid olması gerektiğini, şayet taraflar anlaşarak akdi ifsad eden bu şartı kaldırırlarsa da akdin tekrar sıhhat vasfı kazanacağını belirtmektedir. Horasan ve Mâverâünnehir meşâyihî ise şart ile kurulan akdin mevkufl olacağını, tarafların anlaşmasından sonraki dördüncü güne dönmeden önce bu şarttan vazgeçilecek olursa da akdin yeniden sahih olacağını tercih etmektedir. Ancak anlaşmanın sonrasında dördüncü güne girildiğinde ise akid fâsid olur. İki görüş arasındaki en temel fark ise akidlerden sonra gerçekleşen kabz ile ortaya çıkmaktadır. Şayet fasit satım akdinden sonra kabz gerçekleşti ise mülkiyet yetkileri de devreder. Ancak mevkufl akidden sonra kabzın gerçekleşmesine değil hak sahibinin izin vermesine bakılır.⁷⁸¹

⁷⁸⁰ Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, 3/44; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/410; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/61.

⁷⁸¹ Radıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed Haddâd, *el-Cevheratü'n-neyyire* (Mısır: Matbaatü'l-Hayriyye, 1322), 1/190-191; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, 6/3; Sirâcüddîn İbn Nuceym, *en-Nehrü'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, 3/363-368; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/569.

2.2.2.3.1.5 İrtifak Hakları

Hanefî fukaha arasında farklı tercihlerin görüldüğü bahislerden bir diğeri taşınmaz ile birlikte sahip olunan irtifak hakları üzerindeki tasarruftur. Kişinin kendi akarına kaynağından suyu taşıma hakkını ifade eden mesîl hakkının, taşınmazını sulamak için başkasının arazisindeki su kaynağından su almasını ifade eden ve akar komşuluğundan doğan şîrb hakkının akardan ayırarak tek başına satışı caiz görülmemiştir. Fakat mezhebin görüşüne göre şîrb hakkının vasiyet ve miras gibi yollarla başkasına intikali ise sahih kabul edilmektedir.

Belh meşâyihinin ise satım akdi konusunda kıyasa uygun olan mezhebin genel görüşünü teamüle binaen terk ettiklerine ve şîrb hakkının tek başına bir, iki gün gibi kısıtlı zaman için satışını caiz gördüklerine dair bir rivayet aktarılmaktadır. Bölgedeki su kaynaklarının azlığına binaen Belh Hanefîlerinin bu konuda istihsan ilkesini işlettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Belh meşâyihinin bu fetvalarının bölge şartlarına dayandığını açıkça söylemektedir.⁷⁸² Bu ise Hanefî usûl geleneğinde örfe delil olarak müstakil bir yer verilme de mezhep içerisinde etkin bir şekilde işletildiğini gösteren örneklerden birisidir.

2.2.2.3.1.6 Bey‘ bi'l-vefâ

Bey‘ bi'l-vefâ, tarafların ücret iade edildiği zaman malın da iadesi şartı üzerinde anlaşarak gerçekleştikleri bir satım türüdür.⁷⁸³ Şartlı yapılan bu satımın hükmü konusunda Hanefî âlimler tarafından farklı görüşler ortaya koyulmuştur. Örneğin aslen Hârizmli olan Bezzâzî (ö. 827/1424), Hâcegân meşâyihından ve Buhara Hanefîlerinden olan Ali er-Râmitenî'nin (ö. 721/1321) bu akdin câiz olduğuna ve tarafların verdikleri sözü tutmakla yükümlü olduklarına dair tercihini aktarmaktadır.⁷⁸⁴ Yine Buhara Hanefîlerinden bazıları bu akdi rehin akdi olarak kabul ederken, bazıları ise mükrehin tasarrufları kapsamında ele almaktadır. Semerkant meşâyihinin bir kısmı ise istisnâ‘ akdinde olduğu gibi insanların ihtiyaçları ve uygulamaları dikkate alınarak

⁷⁸² Molla Hüsrev, *Dürrerü'l-hukkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*, 2/173; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/564; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/78, 6/447.

⁷⁸³ Cevdet Paşa vd., *Mecelletü'l-ahkâmi'l-adliyye*, 35 (Madde 118).

⁷⁸⁴ Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/405.

bey' bi'l-vefâyı geçerli akidler arasında incelemektedir. Bazıları ise şaka halinde gerçekleştirilen tasarruflara benzeterek bâtil olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸⁵

2.2.2.3.1.7 Karz Akdi

Hanefî âlimler arasında görüş ayrılığı görülen konulardan bir diğeri ise karz akidleridir. Fukahanın bu konuda dikkate aldığı “Akdiin aslına dâhil olmayan bir menfaati celbeden her türlü karz akdi haramdır” ilkesi⁷⁸⁶ genel kurallar arasında bulunmaktadır. Meşâyih, satım ve karz akidlerinin beraber yapıldığı durumlarda farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Taraflar arasında karz anlaşması yapıldıktan sonra ayrıca bir satım sözleşmesi gerçekleştirilirse bunun kerahetle birlikte geçerli bir işlem olduğu kabul edilmektedir. Hanefî fukaha tarafların satım akdi gerçekleştirdikten sonra ayrıca karz akdi yapmaları durumunda farklı değerlendirmeler ortaya koymuştur. Örneğin ödünç veren, ödünç isteyen taraftan kıymeti 20 dinar olan bir elbiseyi 40 dinara satın aldıktan sonra ödünç isteyen tarafa ayrıca 60 dinarı karz olarak verdiği düşünülecek olsa sonuçta akdiin taraflarından birisi 100 dinar vermiş diğeri ise buna karşılık olarak 80 dinar ödemektedir. İşte Hanefî meşâyih aradaki bu 20 dinarlık fayda hakkında ihtilaf etmektedir. Irak meşâyihından Hassâf (ö. 261/875) ve Belh meşâyihından Muhammed b. Seleme (ö. 278/891) bu işlemin caiz olduğunu belirtmektedir. Belh Hanefîlerinin cumhuru ise bu işlemin taraflardan birisine akdiin aslını ilgilendirmeyen bir faydayı barındıran karz örneği olduğunu ifade ederek bu işlemin mekruh olduğunu aktarmaktadırlar. Onlara göre akdiin içerisinde taraflardan birisi için böyle bir fayda olmasaydı ödünç isteyen işlemin satım kısmındaki yüksek fiyatı kabul etmezdi. Bazı meşâyih ise bu işlemin mekruhluğunun, karz ve satım akidlerinin tek bir mecliste yapılması halinde düşünülebileceğini dile getirmektedir. Onlara göre tarafların aynı mecliste konuşarak akdi ifsat eden bu şartı belirlemiş olmaları düşünülebilir. Mâverâünnehir Hanefî meşâyihından Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060 [?]) ise söz konusu işlemin menfaat celb eden karz değil, menfaat

⁷⁸⁵ Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* (Bulak-Kahire: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1313), 5/183-184; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/350-351; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-epsâr*, 5/280.

⁷⁸⁶ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Absî el-Kûfî İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, ed. Kemâl Yûsuf Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 4/327-328 (No. 20689-20691, 20693); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/573 (No. 10933).

celb eden bey' olduğunu belirterek Kerhî (v. 340/952) ve Muhammed b. Seleme'nin görüşünün daha doğru olduğunu benimsemektedir.⁷⁸⁷

2.2.2.3.1.8 Sarf Akdi

Hanefî fukahanın ihtilaf ettiği konulardan birisi de altın ve gümüş karışımı kıymetli madenin satışının fikhî durumudur. Zira altın ve gümüş paraların aynı ya da farklı cinslerinin birbiri ile karşılıklı değişimi sarf akdini ilgilendirmektedir. Ancak altın veya gümüşün başka bir maden ile karışımı durumunda oran önemlidir. Örneğin gümüş ile bakır karıştırıldığında gümüş bakırdan saflaştırılıp ayrılamayacak kadar az olduğunda bu para olarak değil ticaret malı olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla satıma konu olduğunda da sarf akdinin şartları aranmamaktadır. Diğer bir ifade ile kendi cinsiyle birisi diğerinden fazla olacak şekilde satımı caiz görülmektedir. Buna rağmen Buhara ve Semerkant meşâyihî, içerisindeki gümüş oranı çok düşük olan gıtrîfi dirheminin⁷⁸⁸ bu şekilde satımını caiz görmemişlerdir. Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197) bu satışa fetva verilmesi halinde faiz kapısının aralanmış olacağını belirtmektedir. İnsanların kıymetli madenleri böyle alıp satmayı alışkanlık haline getireceklerine, sonunda kıyasla halis altın ve gümüşü de aynı cinsleri birisi diğerinden fazla olarak alıp satmaya başlayacaklarına işaret etmektedir.⁷⁸⁹

2.2.2.3.2 İcâre ve İ'âre Bahisleri

2.2.2.3.2.1 İcârenin Sıhhat Şartı

İcâre sözleşmelerinde akid mahallinde gerçekleştirilecek iş türünün belirtilmesi ile icâre akdi belirsizlikten kurtulmuş olmaktadır. Yapılacak iş türünün belirtilmesi

⁷⁸⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/167.

⁷⁸⁸ İlk defa Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd'in (ö. 193/809) Horasan valisi olan Gıtrîf b. Atâ el-Kindî (ö. II/VIII yy) döneminde basılan ve sadece Mâverâünnehir bölgesinde kullanılan dirhem ismidir. İçerisinde gümüş ile birlikte altın, demir, bakır, kurşun ve pirinç gibi kıymetli madenler bulunan bir tür karışım paradır. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/57-58; Mutarrizî, *el-Mugrib fî tertîbi'l-Mu'rib*, 341-342; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî Bâbertî, *el-'Înâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.), 6/263, 7/153; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 8/18, 411.

⁷⁸⁹ Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, 3/84; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/266.

icâre akdine fayda sağladığı gibi kira müddetinin belirlenmesi ile de icâre ile amaçlanan menfaat daha belirgin hale getirilmektedir. Mezhebin muhtar görüşüne göre icâre akdi ile elde edilen menfaat cinsinde derecelenme söz konusu değil ise uzun süreli kiralamalar da geçerli sayılmaktadır. Ancak kiranın mahalli olan taşınmazın ayrıca vakfa konu olması da mümkündür. Taşınmazı vakfeden kişinin belirli bir süre tayin etmediği durumlarda Belh meşâyihî uzun süreli kiralamaları geçersiz kabul etmektedir. Diğer Hanefî fakihler ise ilke olarak vakıf taşınmazlarının uzun süreli kiralanmasını geçerli saymakta, vakıf yöneticisine bu durumu yargıya taşıma yolunu açık bırakmaktadırlar. Alî el-Kârî (ö. 1014/1605), Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) de bu görüşü kabul ettiğini belirtmektedir.⁷⁹⁰

2.2.2.3.2.2 Fâsid İcâre

Kafîzü't-tahhân hadisi,⁷⁹¹ fâsid satım akidlerin delili olarak kullanılan hadis metinleri arasında bulunmaktadır. Bu hadiste Hz. Peygamber (a.s.), ücreti karşılığı çalıştırılan bir kişiye hak ettiği ücretin çalıştığı iş cinsinden ödenmesini yasaklamaktadır. Fukaha da bu şartla kurulan bir akdin fâsid olduğunu, işçinin de konuşulan miktarı aşmamak kaydıyla ecr-i misli hak ettiğini belirtmektedirler. Bununla birlikte Hanefî âlimler, değirmen sahibine ücretini öğüteceği unun bir kısımandan alması koşulu ile verilen iş akdinin geçerliliği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Belh meşâyihî hadisle yasaklanan bu akid türünü istihsan ilkesi çerçevesinde değerlendirerek fetva vermektedir. Diğer Hanefî âlimler ise Belh meşâyihî'nin tercihini kabul etmemektedir.⁷⁹² Özel örf konusunda yapılan eleştiriler doğrultusunda bir beldeye özel uygulamanın tek başına yeterli olmadığını, ancak bütün beldelerde görülmesi ile birlikte kabul edilebileceğini ifade etmektedirler. Ancak Buhara, Belh ve Hârizm meşâyihî, örfü gerekçe göstererek, eğrilmiş ipin dokumacıya mahsulün yarısı karşılığında teslimine dayanan icâre akdini geçerli görmektedir. “Örf, muhakkemdir”, kaidesi işletilerek geçerli görülen bu tür akidlerde mezhebin kıyasa

⁷⁹⁰ Alî el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/422; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/400-401.

⁷⁹¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/554 (No. 10854); Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *es-Sünen*, ed. Şuayb Arnâut vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 3/468 (No. 2985).

⁷⁹² Serahsî, *el-Mebsût*, 15/89; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 86, 88-89; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/280, 6/56-59; Oruç - Dirik, “Hanefilerde Örf-Maslahat-İstihsan İlişkisi (Serahsî Örneği)”, 1109-1110.

uygun olan görüşü ise fâsid olmalarıdır. Çünkü kafzû't-tahhân hadisine göre değil de örfe göre hareket edilmesi nassın iptali anlamına gelmektedir.⁷⁹³

2.2.2.3.2.3 İâre Akdi

İcâre gibi menfaat üzerinde yapılan bir akid türü olan iâre hükümlerinde de Hanefî fakihlerin ihtilafı bulunmaktadır. Mezhebin sahih görüşüne göre âriyet alan kişi, aldığı âriyeti bir başkasına emanet etme yetkisine sahiptir. Aynı zamanda bu görüş Irak meşâyihinin tercihidir. Buna göre bir kimse elinde bulunan bir âriyeti kendi kölesi, işçisi, âriye sahibinin kendi kölesi veya yabancı biri eliyle sahibine gönderdiğinde sahibi âriyeti henüz kabz etmeden helak olsa âriyet alan kişi yükümlülüğünden kurtulmuş olur. Kerhî'nin (ö. 340/952) de aralarında olduğu bazı Hanefî âlimlerden ise âriyet alan kişinin başkasına emanet etme hakkı olmadığına dair görüşleri aktarılmaktadır. Buna göre âriyeti bir başkası ile sahibine gönderen kişi âriyet sahibine ulaşmadan helak olduğunda tazmin ile yükümlü olacaktır. Çünkü hakkı olmayan bir tasarrufta bulunarak âriyetin helak olmasına sebep olmaktadır. Ancak müteahhir Hanefî âlimler meşâyih'in bu işi görüşünü tevil ederek bu ihtilafı meseleyi cem yoluna gitmişlerdir. Irak meşâyihinin tercihinin süresi henüz dolmayan âriyet hakkında kabul ederken diğer Hanefî meşâyih'in görüşünü ise süresi dolmuş ve müsteîrin elinde emanet hükümlerine tabi olan âriyet hakkında değerlendirmişlerdir.⁷⁹⁴

2.2.2.3.3 Vekâlet Bahisleri

2.2.2.3.3.1 Kabza Vekâlet

Tarafların anlaşmazlığının çözümü için vekil kılınan kişiye kabz hakkı da tanınmış olmaktadır. Çünkü anlaşmazlık mal ya da alacak üzerinde de olsa sonuç aşamasında kabz gerekmektedir. Böylece bu davalarda vekil kılınan kişiye kabz için de vekalet verildiği anlamını doğurmaktadır. Hanefî mezhebinin görüşü bu yöndedir. Ancak Belh meşâyihinin çoğu ve Sadrüşşehîd (ö. 536/1141) gibi bazı Buhara meşâyih'i ise anlaşmazlığın çözümü için verilen vekaletin dava sonundaki muhtemel kabz için

⁷⁹³ Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebâr*, 5/280.

⁷⁹⁴ Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, 5/90; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/452-453; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/683.

vekalet anlamına gelmediğini aktarmaktadır. Bu rivayetin İmam Züfer'in (ö. 158/775) görüşü olduğu ifade edilmektedir. Sadrüşşerîa es-Sânî'nin (ö. 747/1346) insanlarda güvenilmezlik çoğaldığı için bu görüşü fetvaya daha uygun bulması dikkat çekmektedir.⁷⁹⁵

2.2.2.3.3.2 Vekalette Örfe İtibar

Fukahanın meseleleri çözümlerken örfü dikkate aldıklarını ve meşâyih arasında farklı görüşlerin oluşmasına örfün yaptığı etkiyi gösteren örneklerden birisi de “taâm/yemek” ifadesidir. Bir kimse ikinci bir şahsı yemek alması için vekil tayin ettiği zaman “yemek” ile neyin alınacağı örfü göre belirlenmiştir. Genel olarak Hanefî âlimler “taâm” kelimesi ile buğday ve unun kastedildiğini kabul etmektedir. Ancak Mâverâünnehir Hanefîleri beldelerinin örfüne göre taâm ile pişmiş et gibi katıksız yenilebilen şeylerin ifade edildiğini tercih etmektedirler. Bununla birlikte örfün yanında kişilerin durumunu dikkate alan bir Hanefî yaklaşımı da bulunmaktadır. Taâm alma vekaletini veren kişi üç dirhem kadar az bir para verdi ise ekmeğe, üç dirhem ile on dirhem arasında bir meblağ verdi ise una, on dirhem veya daha fazlasını verdi ise buğdaya, düğün sahibi ise verdiği paranın azlığına ya da çokluğuna bakılmaksızın ekmeğe yorulmaktadır.⁷⁹⁶ Konu hakkında bir diğer örnek ise Zeynüddin İbn Nüceym'de (ö. 970/1563) görülmektedir. İbn Nüceym bu örfü aktardıktan sonra Kahire örfünde durumun biraz daha farklı olarak et ve et suyu ile birlikte pişirilen şeyleri ifade edecek şekilde kullanıldığını belirtmektedir.⁷⁹⁷

2.2.2.3.4 Yemin Bahisleri

Yemin lafızları ve neyin üzerine yemin edileceği hakkında Hanefî âlimlerin arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Mâverâünnehir meşâyihinin tercihi beldenin ve zamanın örfünü dikkate almak şeklindedir. Mezhebin sahih görüşünün de bu doğrultuda olduğu belirtilmektedir. Yemin ile ilgili örneklerde örfü itibar etmeyen Irak Hanefîlerin görüşü ise şu şekilde özetlenebilir: Kudret, izzet ve kibriyâ gibi zâtî sıfatlar

⁷⁹⁵ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/522.

⁷⁹⁶ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/519-520; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/516.

⁷⁹⁷ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, 7/154-155.

kullanılarak yemin edilebilir. Ancak rahmet, gazap ve rıza gibi fiilî sıfatlar üzerine yemin edilmez. Bunun dışında Hanefî meşâyihın ilim sıfatı ile yemin edilemeyeceği üzerine ittifak ettiği aktarılmaktadır.⁷⁹⁸

Hanefî âlimlerin ihtilaf ettikleri yemin konularından birisi de yeminde tekrardır. Mezhebin zâhirü’r-rivâye görüşüne göre bir kimse “Vallâhi ve’r-Rahmâni” şeklinde yemin ettiğinde bu iki yemin olarak kabul edilmektedir. Ancak yemin eden kişi ikinci kelime ile ilkinin tekrarını ve tekidini kast etmiş ise tek yemin olarak değerlendirilmektedir. Hanefîlerin cumhuru da bu görüşü tercih etmektedir. Ancak İmam Hasan b. Ziyâd’dan (ö. 204/819) gelen bir rivayette ise yemini kullanan kişinin maksadına bakılmaksızın bu söz tek yemindir. Semerkant Hanefîleri de bu rivayeti esas almışlardır.⁷⁹⁹

Yemin konusunda meşâyih arasında görüş ayrılığı oluşmasına neden olan konulardan bir diğeri amelî örfе tanınan etki olmuştur. Çünkü Şâfiî fakihlerin aksine Hanefî âlimler amelî örfü tahsis gerekçesi olarak kabul etmişlerdir. Yemini kullanan kişinin ve yeminin kullanıldığı beldenin örfünü dikkate almışlardır. Bunun örneklerinden birisi “lahm/et” ifadesinin geçtiği yeminlerdir. Kişi et yemeyeceğine dair yemin ettikten sonra ciğer, kalp gibi iç organlardan yiyecek olsa Kûfe meşâyihına göre yemini bozulmuş olurken Mâverâünnehir Hanefîlerine göre yemini bozulmuş olmaz. Aynı şekilde et yemeyeceğine dair yemin eden bir kimse balık yediğinde Hârizm meşâyihına göre yemini bozulmuş olurken diğer Hanefî âlimlerin çoğuna göre yemini bozulmuş olmaz.⁸⁰⁰ Çünkü verilen örneklerde Kûfe örfüne göre iç organlar et olarak anılırken diğer beldelerin örfünde ise et olarak görülmemektedir. Yine Hârizm örfüne göre balık et olarak görülürken diğer beldelerin örfünde ise balık etten ayrı kabul edilmektedir. Bu örnekler, farklı beldelerde görülen birbirinden farklı amelî örflerin yemin konularında farklı fetvalar verilmesine etki ettiğini ortaya çıkarmaktadır.

Hanefî fukahanın ihtilaf ettiği konulardan bir diğeri davalasma ilgili meseleler arasında görülmektedir. Bu konuda genel ilke, “Delil getirmek müddeiye yemin ise bu

⁷⁹⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 8/132-133; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi’l-inâye bi şerhi’n-Nükâye*, 2/250-251; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr*, 3/711, 715.

⁷⁹⁹ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi’l-inâye bi şerhi’n-Nükâye*, 2/254.

⁸⁰⁰ İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr*, 3/772-773.

iddiayı inkâr eden davalıya gerekir”⁸⁰¹ şeklindedir. Bu ilkenin işletilmesinin mümkün olmadığı durumlarda ise tarafların karşılıklı yeminleşmesi gerekli görülmüştür. İmam Ebû Hanîfe, malın tamamı mevcut ve müşteri tarafından kabzedilmiş olmasını karşılıklı yeminleşmenin şartı olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla müşterinin kabzettiği malın bir kısmı kendisinin tasarrufu altında iken helak olduktan sonra satıcı ve müşteri ücret hakkında ihtilaf ettiklerinde aralarında yeminleşme uygulanamaz, müşteriye yemin teklif edilir. Çünkü İmam Ebû Hanîfe’nin yeminleşme için aradığı malın kabzedilmiş ve tamamıyla mevcut olması şartı bozulmuştur. Ancak satıcı malın helak olan kısmının ücretinden vazgeçerse ücretin geri kalan kısmında devam eden anlaşmazlığı çözmek için karşılıklı yeminleşirler. Belh meşâyihî ise Hanefilerin çoğunluğunun tercihi olan bu meselede farklı bir tahrir ortaya koymuştur. Buna göre satıcı ücretten vazgeçtiği hisse karşılığında sulhü kabul etmiş sayılacağından müşterinin yemin etmesine gerek kalmamıştır.⁸⁰²

2.2.2.3.5 Müzâraa, Müsâkât ve Benzeri Bahisler

Müzâraa akdi, elde edilecek mahsulün belirli bir kısmına karşılık arazi sahibi ile emektar arasında kurulan bir tür ortaklıktır. İmam Ebû Hanîfe, müzâraa akdini *kafizü’-t-tahhân* hadisi ile yasaklanan akidlere benzetmiş ve müzâraa hakkında sahâbe ve tâbiîn neslinden gelen farklı rivayetleri dikkate alarak geçersiz kabul etmiştir. Ancak İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ile İmam Muhammed (v. 189/804), halkın ihtiyacını ve örfü dikkate alarak müzâraa akdini geçerli kabul etmişlerdir. Mezhebin görüşü de buna göre şekillenmiştir. Bununla birlikte akdin kuruluşu hakkında bazı örnekleri Hanefî fukaha farklı değerlendirmiştir. Mesela mezhebin genel kabulüne göre akdin tarafları mahsulün yarı yarıya paylaşılması, samanın tohum sahibine bırakılması şartıyla anlaşsalar veya saman hiç konu edilmese müzâraa akdi sahihtir. Belh meşâyihî ise tarafların saman hakkında bir şart belirlememeleri halinde samanın da akdin tarafları arasında yarı yarıya olması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü muâmelât konularında tarafların konuşup belirlemedikleri yerlerde cari olan örfe göre

⁸⁰¹ “Delil getirmek müddeiye yemin ise bu iddiayı inkâr eden davalıya gerekir” ilkesinin kaynağı hadistir. İlgili hadis için bk. Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/427 (No. 21201); Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed Zeylaî, *Nasbü’r-râye li-tahrîci ehâdisi’l-Hidâye*, ed. Muhammed Avvâme (Beyrut-Cidde: Müessesetü’r-Rayyân-Dâru’l-Kible, 1997), 4/95-101.

⁸⁰² İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr*, 5/561.

hareket edilir. Ayrıca saman taneden ayrı olamayacağı için akdin aslı olan taneye göre hükmü belirlenmelidir. Dolayısıyla taraflar tanenin aralarında yarı yarıya olmasına anlaştıkları zaman saman da aynı şartta bağlı kabul edilmelidir.⁸⁰³

Müzâraa akdi konularında Hanefî âlimlerin ihtilaf ettikleri bir diğer konu akid süresinde katlanılan sulama gibi giderlerin kim tarafından karşılanacağıdır. Genel görüşe göre giderler hisseleri oranına göre akdin taraflarınca karşılanır. Aynı şekilde sözleşme süresi sona erdikten sonra yapılan hasat ve öğütme masrafı gibi harcamalar da yine hisselerine göre akdin taraflarınca karşılanır. Çünkü müzâraa ortaklığı, ekin döneminde yapılması zorunlu olan işlerin sorumluluğunu emek sahibine yüklemektedir. Hasat ve buğdayı samandan ayırma gibi işlemler ise ekin dönemi bitiminde yerine getirilecek işlemler olduğu için bunlar için katlanılan masraflar da hisseleri oranına göre ortaklar arasında karşılanır. Mezhebin zâhirü'r-rivâye görüşü bu yöndedir. Ancak İmam Ebû Yûsuf'tan (ö. 182/798) aktarılan bir rivayete göre hasat ve benzeri masrafların emek sahibi ortağın sorumluluğunda olması şartı geçerli görülmektedir. Belh meşâyihî da beldelerindeki örfü uygun olduğu için bu rivayeti tercih etmişlerdir. Hatta bölge örfünün bu şekilde yerleşmiş olmasına binaen bunun ayrıca şart koşulmasının dahi gerekli olmadığı ifade edilmiştir. Bu örfü aykırı bir şart koşulmasının ise akdi ifsad edeceği aktarılmıştır.⁸⁰⁴

2.2.2.3.6 Vakıf Bahisleri

2.2.2.3.6.1 Müşâ' Hisseli Malın Vakfı

Hanefî mezhebinin kurucu imamlarından İmam Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) göre şâyi' hisseli müşterek malların vakfı sahihtir. İmam Muhammed'e (ö. 189/805) göre ise sahih değildir. Çünkü İmam Ebû Yûsuf'a göre vakfın sıhhati açısından kabz şart değil iken İmam Muhammed kabzı şart olarak kabul etmektedir. Ancak imamların arasındaki bu görüş ayrılığı taksime kabil olan mallarda geçerlidir. Şâyi' hisseli olsa da taksim edilme ihtimali olmayan malların vakfı ise caiz görülmüştür. Belirtilen

⁸⁰³ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/550; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/277.

⁸⁰⁴ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/552-553.

ihtilafta Belh meşâyihî İmam Ebû Yûsuf'un görüşü ile amel ederken Buhara meşâyihî ise İmam Muhammed'in görüşü ile amel etmeyi tercih etmişlerdir.⁸⁰⁵

2.2.2.3.6.2 Vakıf Gelirleri

Vakfın gelirinin tamamının veya bir kısmının vakfeden kişiye ait kılınmasına Hanefî imamlar farklı yaklaşmaktadırlar. İmam Ebû Yûsuf bu uygulamanın caiz olduğunu belirtirken İmam Muhammed'den bu konuda iki rivayet aktarılmaktadır. Rivayetlerden birisi, İmam Ebû Yûsuf'un görüşü ile aynı doğrultuda iken diğer rivayette İmam Muhammed, vakfeden kişinin vakfın gelirini kendisi için tahsis etmesini caiz görmemektedir. Ancak bu konuda fetvaya esas teşkil eden rivayet İmam Ebû Yûsuf'un görüşü kabul edilmiş ve özellikle Belh meşâyihî bu rivayete tutunmuşlardır. Çünkü fetvaya konu olan bu görüş ile vakıftan amaçlanan ana gaye olan ibadet hasıl olmuştur ve insanların bu hayır kapısına teşviki gerçekleşmiştir.⁸⁰⁶

Vakıf meseleleri arasında Hanefî fukahanın ihtilaf ettiği konulardan birisi de vakfedenin koştuğu şartlardır. Taşınmazını vakfeden bir kişi burasının bir seneden daha uzun sürmemek kaydıyla kiraya verilmesini şart koştuğunda, ihtiyaç sahipleri için daha yararlı olacağı düşünülse bile, vakıf yöneticisinin bu süreyi geçme hakkı yoktur. Çünkü vakıf konusundaki genel ilke “vakfeden kişinin vakf için koştuğu şart Şâri'in getirdiği nass gibidir” şeklinde kaideleştirilmiştir. Ancak mezhep içerisinde vâkıfın bu şartına rağmen bazı sınırlandırmalara izin verilmiştir. Vakıf yöneticisine iskana uygun olan evleri bir sene, ekime uygun olan küçük arazileri ise üç sene ile kiraya verme yetkisi tanınmıştır. Sürenin çok uzun tutulmamasının gerekçesi olarak zaman uzadıkça kiracıların malın sahibi gibi davranmaya başlamaları gösterilmiştir. Bununla birlikte belirtilen bu sürelerden daha fazlası ile kiralanması konusunda ise Hanefî âlimler farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Belh meşâyihî bu kiralamanın geçersiz olduğunu belirtmiştir. Diğer Hanefî meşâyihî ise kiralamanın geçerli olmasına rağmen konunun kadıya taşınmasının daha uygun olacağını belirtmişlerdir.

⁸⁰⁵ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/567.

⁸⁰⁶ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/567-568; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/384.

İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) bu konuda meşâyihîtan aktarılan sekiz rivayet olduğunu aktarmaktadır.⁸⁰⁷

Eski vakıflarla ilgili davalarda beyanın yeterli olup olmaması mezhep içerisinde tartışılan konulardan birisi olmuştur. İmam Ebû Hanîfe'ye göre menfaati tasadduk edilmesi ile birlikte vakfedilen aynın asıl mülkiyeti vakfeden kişide kalmaktadır. Bu sebeple söz konusu vakıf davalarında vakfin kabul edilebilmesi için vakfeden kişinin beyanı esas kabul edilmektedir. İmam Ebû Yûsuf'tan gelen diğer bir rivayete göre ise vakfedenin beyanı şartı aranmamaktadır. Çünkü ona göre vakıf, vakfedilen aynın mülkiyeti Allah Teâlâ'nın olmak üzere temlik ve temellüğe konu olmaktan hapsidir. Dolayısıyla davalarda vakıf olduğu bilinmesi yeterli görülmüş, ayrıca vakfedenin beyanı aranmamıştır. Mezhebin Belh meşâyihî da İmam Ebû Yûsuf'tan gelen bu rivayeti tercih etmişlerdir.⁸⁰⁸ İmam Ebû Yûsuf'un bu görüşü daha sonra mezhebin görüşü haline gelmiştir.

2.2.2.3.7 Hibe Bahisleri

Hanefî fukahanın görüş ayrılığına düştükleri bir diğer konu ise hibe ile ilgilidir. Bir çocuğa hibe edilen yiyecekte çocuğun anne-babasının yemesi hakkında Hanefî âlimler farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İmam Muhammed'den (ö. 189/805) gelen bir rivayete göre anne-babanın çocuklarına hibe edilen yiyecekte yemesi mubah görülmüştür. Buhara meşâyihînin çoğuna göre ise anne-babanın bu hibeden yemesi mubah değildir. Semerkant meşâyihîna göre ise çocuğa yapılan hibeden anne-baba da düşünülürse yemeleri mubah kabul edilmiştir.⁸⁰⁹

2.2.2.4 Ukûbât ve Muhâkeme Bahisleri

İslam hukukundaki tasnifle ceza hukuku konuları ukûbât şeklinde isimlendirilmiştir. Aralarındaki ilişki dikkate alınarak ceza hukuku konuları ve yargılama konuları çalışmanın bu başlığında ele alınmıştır.

⁸⁰⁷ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 2/422; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/400-401.

⁸⁰⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/411.

⁸⁰⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/696.

2.2.2.4.1 Ukûbât Bahisleri

Bir kimse hırsızlık suçundan sonra eli kesilse ve çaldığı malı sahibine iade ettikten sonra aynı malda farklılaşmasını gerektirecek herhangi bir değişiklik olmaksızın ikinci defa çalsa bu kişiye tekrar el kesme cezası uygulanmaz. İmam Ebû Yûsuf'tan (ö. 182/798) rivayet edilen bu hüküm, kıyas yolu ile belirlenmiştir. Ancak çalınan mal sahibine iade edildikten sonra değişime uğramış ve yeni bir isim kazanmış ise hırsıza ikinci defa el kesme cezası uygulanır. Örneğin mal ilk defa çalındığında ip olsa hırsız yakalandıktan sonra eli kesilse ve ipi sahibine iade ettikten sonra ip dokunup kumaş haline getirilse ve bundan sonra hırsız bu kumaşı çalacak olsa ikinci defa el kesme cezası uygulanır. Irak Hanefileri ise hırsıza ikinci defa el kesme cezasının uygulanmayacağını benimsemişlerdir.⁸¹⁰

2.2.2.4.2 Muhâkeme Bahisleri

2.2.2.4.2.1 Sükûtun Rızaya Delâleti

Hanefî fakihler, bazı meselelerde hak sahibinin, kendisinden açıklama beklendiği yerlerde susmasını konuşması gibi değerlendirmişlerdir.⁸¹¹ Zeynüddîn İbn Nüceym (ö. 970/1563), bu meselelerin sayısını otuz yediye kadar çıkarmaktadır. Bunlardan birisi ise adamın sahibi olduğu bir taşınmazı karısı ya da başka bir yakını tarafından satıldığını haber aldığı zaman sukut etmesidir. Bu durumda adamın susmasını Semerkant meşâyihî rızası olarak kabul ederken Buhara Hanefileri ise tersini kabul ederek adamın susmasını rıza olarak değerlendirmemektedir.⁸¹²

2.2.2.4.2.2 Mülkte Tasarruf Yetkisi

Kişinin salt kendi mülkünde yaptığı tasarruflarının, başkasına zarar veriyor bile olsa engellenememesi, kıyasla tespit edilen bir hüküm olarak değerlendirilmektedir.

⁸¹⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/95-96.

⁸¹¹ Konu hakkında ayrıntılı bir liste için bk. Saffet Köse, "Hanefî Fakîhi Seriyüddîn İbnü'ş-Şihne'nin (851-921/1448-1515) Nazmü'l-mesâilî'l-leti's-sükût fihâ rızâ Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 321-324.

⁸¹² İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 129-131; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 4/482.

Serahsî (ö. 483/1090 [?]), konuyu kişinin mülkünde hamam, tandır ve demirci dükkânı yapması gibi uç örneklerle ifade ettikten sonra komşu zarar görüyor bile olsa mülk sahibine müdahale edilmesi hakkının bulunmadığını dile getirmektedir. Daha sonra konuya vicdani boyutuyla yaklaşmakta ve Hz. Peygamber'den (a.s.) gelen “Cebrâil komşuluk hakkında o kadar tavsiyede bulundu ki neredeyse komşuyu komşuya mirasçı kılacak sandım”⁸¹³ mealindeki hadisi delil getirerek yine de komşuya zarar verecek uygulamalardan uzak durmanın daha isabetli olacağını söylemektedir.⁸¹⁴

Burada kazâî hüküm açısından bir engel bulunmadığı vurgulanırken diyânî olarak komşuluk hakkına dikkat edilmesine dair tavsiye dikkat çekmektedir. Ancak Serahsî'den iki asır sonra yaşayan Burhâneddîn el-Buhârî'ye (ö. 616/1219) geldiğinde kişinin kendi mülkünde sınırsız tasarruf edilmesi hakkındaki kıyasla bilinen bu hüküm terk edilmiş ve kişinin salt kendi mülkünde yapıyor bile olsa kendinden başkasına zarar verme ihtimali olan bu tasarrufların engelleneceği kabul edilmiştir.⁸¹⁵ Kefevî (ö. 990/1582) söz konusu bu hüküm değişikliğini Saymerî'ye (ö. 436/1045) dayandırmaktadır. Saymerî kendisine sorulan benzer içerikli bir soruya daha önce fetva verirken sonraları uygun olmadığını belirtmektedir. Nedenini ise şu sözleriyle açıklamaktadır:

“...Kişinin mülkünde yaptığı tasarrufları başkalarına açık bir şekilde ve fahiş zararlar verince bu kıyas hükmü terk edildi ve başkasında zarar veren uygulamanın engelleneceğine hükmedildi. Hanefî meşâyih'in çoğu bu görüşe tutunmuştur ve fetva da bu görüş üzerinedir.”⁸¹⁶

Fakat son dönem Hanefî fakihlerinden İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), konuya meşhur haşiyesinin muhtelif sayfalarında yer vermesine rağmen kıyasın ne zaman terk edildiği ya da bu hükmün kime dayandığına dair bir nakilde bulunmaz.⁸¹⁷ Ayrıca Serahsî'nin kıyasın terkedilip istihšana müracaat edildiği bir konuda hala kıyas hükmünü açıklıyor olması, söz konusu rivayetin Saymerî'ye aidiyetinde birtakım

⁸¹³ Buhârî, “Edeb”, 28; Müslim, “Bir ve Sıla”, 141.

⁸¹⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 15/21.

⁸¹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 15/21; Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Merginânî Burhânüddîn el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, ed. Abdülkerim Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 7/388; Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 91–93, 195–198.

⁸¹⁶ Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, 2/158.

⁸¹⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 5/237, 448; 6/747.

soruların oluşmasına neden olmaktadır. İbn Âbidîn ise konuyu genellikle Şeyh Bedreddîn es-Simâvî'nin (ö. 823/1420) *Câmi' u'l-fusûleyn*⁸¹⁸ adlı eserine yaptığı göndermelerle aktarmaktadır.

2.2.2.4.2.3 Hâkimin Fâsık Olması

Adil olan bir kadı rüşvet almak, zina etmek gibi kusurlarla sonradan adalet vasfını kaybettiği takdirde sultan tarafından derhal görevden alınır. Buhara ve Semerkant Hanefileri tarafından kabul edilen bu görüş mezhebin tercihi halini almıştır. Ancak Kerhî (ö. 340/952) gibi bazı Irak Hanefilerine göre böyle bir kadının sultan tarafından görevden alması beklenmez, kadı adalet vasfını kaybetmesi ile birlikte şahitlik ehliyetini kaybetmiş ve kendiliğinden kadılıktan da düşmüş olur. Kadılık görevine devam etmiş olsa bile vermiş olduğu hükümler geçersizdir.⁸¹⁹

⁸¹⁸ Öncülük ettiği siyasi ayaklanmanın yanında fıkıh ve tasavvuf alanında yaptığı çalışmalarla tanınan Şeyh Bedreddîn ve eseri *Câmi' u'l-fusûleyn* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Dindar, “Bedreddin Simâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 331-334; Ali Bardakoğlu, “Câmi' u'l-fusûleyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 108-109.

⁸¹⁹ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*, 3/106.

SONUÇ

Bağdat, bütün kaynaklarda “şehirlerin anası” ve “Dünya’nın anası/merkezi” gibi sıfatlarla önemine vurgu yapılan eski bir yerleşim yeridir. Halîfe Ebû Ca’fer el-Me’mûn’un (ö. 218/833) Bağdat’ta başlattığı tercüme faaliyetleri, şehre duyulan ilginin ve buraya gelen öğrencilerin sayısının artmasına yardımcı olduğu gibi dini ilimlerin yanında felsefe, tıp gibi daha pek çok alanda ileri seviyelere ulaşılmasına da olanak sağlamıştır. Bu gelişmeler sonunda Bağdat, İslam medeniyetinin merkezi hâline gelmiştir.

Abbâsî halifelerinin mezhebe yakın tutumları ve Hanefî fakihleri resmi görevlere getirmeleri, şehrin mezhep açısından da merkezi bir noktaya yükselmesine neden olmuştur. Mezhebin mütekaddim nesli ile birlikte meşâyih döneminin başladığı ilk devre olan Bağdat medresesi bunun göstergesidir. Mezhebin ilk önemli simaları da çoğunlukla Bağdat ve civarında bulunmuşlardır. Irak, mezhebe yön veren ilk isimlerin ve onların telif ettiği metinlerinin ortaya çıktığı merkez olmuştur. Dâmegânî el-Kebîr (ö. 478/1085) mezhebin Irak’tan Mâverâünnehir’e taşınmasında bir sınır olarak kabul edilmiş ve kendisinden önceki dönemde Irak meşâyihî mezhebin müessir gücü olarak görülmüştür. Dâmegânî sonrası dönemde ise önce Horasan daha sonra Mâverâünnehir Hanefîleri, mezhebin riyâset ve temsil gücünü elde etmişlerdir. Bağdat Hanefîleri mezhebin *usûlü* olarak isimlendirilen zâhirü’r-rivâye meselelerinin temelini atmalarının yanında metodolojik anlamda mezhebin usûl düşüncesinin ilk örneklerini ortaya koymaları ile mezhep açısından önemli konuma sahip olmuşlardır. Kerhî (ö. 340/952) ve öğrencisi Cessâs (ö. 370/981) Hanefî usûlünün ilk örneklerini ortaya koyarken Kudûrî (ö. 428/1037) ise *Muhtasar*’ı ile mezhebin kurucu imamlarından aktarılan görüşleri bir araya getiren metni hazırlamıştır. Bağdat Hanefîlerinin mezhep açısından sahip oldukları önemi ortaya koymak için sadece bu örnekler yeterlidir. Hanefî usûl anlayışı açısından bazı âlimlerin ismi diğerlerine nazaran daha fazla ön plana çıkmıştır. Gerek mezhebin usûl alanına gerek kurucusu kabul edildiği *hilâf* alanına yaptığı katkılar ile Debûsî (ö. 430/1039) bu isimlerin arasında yer almıştır. Irak

ve Mâverâünnehir medreselerinin birikimlerini mezceden Ebû Ca'fer el-Üsrûşenî'den (ö. 404/1013) eğitim alması bu özelliğinde son derece etkili olmuştur. Çünkü Üsrûşenî, Buhara Hanefîlerinden Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî (ö. 381/991) ile Bağdat Hanefîlerinden Cessâs'dan fıkıh tahsili görmüştür. Bu ise Debûsî'nin mezhebin usulüne katkılarının arkasındaki Irak etkisini göstermektedir.

Mezhebin farklı okullarda gelişim göstermiş olması, okullar arasında bağlantının bulunmadığını göstermez. Nitekim İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) mezhebin zâhirü'r-rivâye eserlerinin başında gelen *el-Mebsût*'unun en meşhur râvisi Horasanlı Ebû Süleymân el-Cûzcânî'dir (ö. 200/816 sonrası). Nâdirü'r-rivâye eserlerini ise İmam Muhammed'in öğrencilerinden Mâverâünnehir Hanefîlerinden Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 216/831) aktarmıştır. Aynı şekilde İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) mezhebin kelâmî görüşlerini ortaya koyan *el-Fıkhu'l-ekber* başlıklı risalesinin râvisi Horasan Hanefîsi Ebû Mutî' el-Belhî'dir (ö. 199/814). Bununla birlikte Mâverâünnehir bölgesindeki Hanefîler açısından son derece önemli bir sima olan İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) fikhî eğitimini Horasan Hanefî fukahasından Ebû Bekir el-Cûzcânî'den (ö. III/IX yy) almıştır. Aynı şekilde İmam Muhammed'in telif ettiği *usûl* onun aracılığı ile Horasan bölgesine ulaşmıştır. Öte yandan Horasanlı Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin fıkıh silsilesi, İyâzî (ö. III/IX yy) ve Mâtürîdî (ö. 333/944) gibi öğrencileri vasıtası ile Mâverâünnehir bölgesinin silsilesinde devam etmiştir. Horasan Hanefî fıkıh silsileleri Hinduvânî (ö. 362/973) kanalında toplandıktan sonra Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) ve Ebû İshâk en-Nevkadî (ö. 434/1042) gibi öğrencileri aracılığı ile Mâverâünnehir bölgesinde devam etmiştir. Hinduvânî'den sonra Mâverâünnehir bölgesinde devam eden silsile el-Müstağfirî en-Nesefî'den (ö. 432/1041) eğitim alan Ebû Mansûr es-Sem'ânî (ö. 450/1058) ile birlikte Merv üzerinden tekrar Horasan'a dönmüştür.

Yine hicrî dördüncü asrın ikinci yarısında Irak bölgesinde yetişen Cessâs (ö. 370/981) ile Horasan bölgesinde yetişen Hinduvânî de bu durumu ortaya koyan örnek simalar arasındadır. Zira her iki ismin yetiştirdiği öğrenciler arasında Mâverâünnehir bölgesinden gelen isimler dikkat çekmektedir. Söz gelimi *en-Nevâdir* adlı eseri ile alanın ilklerinden olan meşhur Hanefî âlimlerden Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) Horasan fukahasından olan hocası Hinduvânî'den aldığı eğitim ile bu birikimi Mâverâünnehir'e taşımıştır. Horasan'a Belh kanalı ile ulaşan Hanefî fıkıh

silsilesinde ilk kesişme noktası Nusayr b. Yahyâ el-Belhî'dir. Hem Ebû Mutî' el-Belhî kanalı ile hem de Ebû Süleymân el-Cûzcânî kanalı ile gelen fıkıh silsilesi kendisinde bir araya toplanmıştır. Horasan'a Belh kanalı ile giren Hanefî mezhebi, Mâverâünnehir silsilesini takip ederek Merv kanalı ile tekrar geri dönmüştür. Bu örnekler üç okulun da mezhep açısından önemli olduğunu göstermektedir. Horasan bölgesinden gelen ilk Hanefiler aradan çıkarıldığı takdirde mezhebi sonraki nesillere taşıyan köprü ortadan kalkmaktadır.

Tüm bunlar Hanefî mezhebinin kuruluş aşamasından, genişleme dönemine geçiş sürecinin batıdan doğuya doğru gerçekleştiğini ortaya çıkarmaktadır. Kûfe ve Bağdat, mezhebin temellerinin atılıp geliştiği zamanın merkezi olmuştur. Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinden Hanefî fikhını öğrenmek isteyenler Irak medresesine akın etmiştir. İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin tanınmış talebeleri içerisinde bu bölgeden gelen pek çok isim yer almaktadır. Genişleme döneminde ise Irak Hanefîlerinden tahsil gören Horasan Hanefîleri bayrağı taşımış ve Belh medresesinin ismi daha sık duyulmaya başlamıştır. Ancak mezhebin usûl ve fûrû olarak sistemleştiği istikrar döneminde ise Mâverâünnehir bölgesi mezhebin temsil gücünü elinde bulundurmıştır. Bazısı mescitlerde bazısı hocanın evinde bazısı da medreselerde olacak şekilde çeşitli ilim halkaları kurulmuştur. Hicrî beşinci asırdan itibaren mezhebe yön veren eserler Mâverâünnehir Hanefîleri tarafından telif edilmiştir. Irak Hanefîlerinden Mecdüddîn el-Mevsîlî (ö. 683/1284) ve Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) eğitim hayatları incelendiğinde Buhara'dan batıya göç eden âlimlerden Cemâlüddîn el-Hasîrî'nin (ö. 636/1238) Mevsîlî'yi Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) ise İbnü's-Sââtî'yi etkilediği görülmektedir. Bu da o dönem için Mâverâünnehir Hanefîlerinin mezhep içerisindeki etkinliğini göstermektedir. Aynı şekilde Mâverâünnehir silsilesinin Kâsânî (ö. 587/1191) ile Şam bölgesine intikal etmiş olması bu durumun örneklerindedir. Mâverâünnehir âlimlerinden ilim tahsil etmek için garptan şarka İslam coğrafyasının farklı yerlerinden insanlar gelmiştir. Örneğin Ebû Hârûn el-Mağribî, Mâverâünnehir medresesine gelerek el-Burhân Abdülazîz b. Ömer'den (ö. 518/1124) ilim tahsil etmiştir. Dolayısıyla mezhebin her bölgede varlığını belirli ölçülerde devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Irak'tan Horasan, Mısır ve Endülüs'e; Horasan'dan Mâverâünnehir'e; oradan Bilâd-ı Şam, Anadolu, Mısır ve Hindistan'a ulaşmaktadır. Buna rağmen değişimin kesin bir çizgi

gibi diğeri yok ettiğini söylemek tutarlı olmayacaktır. Söz gelimi mezhep için eksenin Bağdat'tan Orta Asya'ya kaymasına ve Moğolların Bağdat'ı işgaline rağmen Hanefilerin Irak'taki varlıklarının devam ettiği bilinmektedir.

İster fikhî ister i'tikâdî olsun bir topluluğun siyasi iradeye rağmen ayakta kalabilmesi çok kolay değildir. İbn Hazm (456/1064) bir mezhep görüşünün yayılması için siyasi desteğin önemine vurgu yaparak doğuda Hanefî mezhebinin batıda ise Mâlikî mezhebinin siyasi destek sayesinde yayıldığını belirtmektedir. Örneğin; Mu'tezile mezhebi Abbâsî hilafeti zamanında sahip olduğu siyasi desteği kaybettikten sonra varlığını koruyamamış, diğer mezheplerin söylemlerinin içerisinde varlığını devam ettirebilmiştir. Hanefî mezhebi söz konusu olduğunda Bağdat medresesinin etkin olduğu dönemde Abbâsî devletinin desteği mezhebin arkasında olmuştur. Devletin hukuki düzenlemeleri Hanefî mezhebine göre yapılmış, görev yapacak kadılar Hanefî başkadı İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) tarafından belirlenmiştir. İstikrar döneminde ise Sâmânî ve Karahanlı idarecilerinin sunduğu siyasî destekle birlikte bölge ilim ve kültür açısından zirve dönemlerini yaşamış ve önemli âlimlerin yetişmesine beşiklik etmiştir. Mâverâünnehirli Mâze oğullarının varlıklı olmalarının yanında siyasi olarak etkili bir ailenin bireyleri oluşu da mezhebin gelişimi ve ekolleşmesi konusunda devlet desteğinin etkili olduğunu göstermektedir.

Siyasi düzenin bozulduğu, düşmanların saldırdığı bir ortamda aklî ilimlerin gerilediği aktarılmaktadır. Çünkü bu ortamda insanlar kendilerini daha iyiye nasıl taşıyacaklarını değil, nasıl hayatta kalacaklarını hesaplamaktadır. Hanefî mezhebinin gelişimi dikkatle incelendiğinde medeniyetin zaafa uğradığı, insanların önceliklerinin değiştiği dönemlerde mezhep içerisindeki etkinliğin merkezi de değişmektedir. Bağdat şehri Abbâsî hilafetinin merkezi iken ilim adamları buraya gelmiş ve ilmî atılımlar burada görülmüştür. Çünkü fikri üretim huzur ve refahın hâkim olduğu ortamda mümkün olabilir. Aynı şekilde Mâverâünnehir ve Horasan şehirlerinin ilim adamlarını barındırdığı dönemler incelendiğinde devlet desteği ve refaha sahip ortamların buralara kaydığı görülmektedir.

Hanefî mezhebi ulaştığı her bölgede o beldenin ilmî birikimi ve örfü gibi dinamiklere uyum göstererek varlığını korumuştur. Örneğin Mısır Hanefiliğinde gelişen anlayışın genel karakteristiğinin hadisi daha fazla ön plana çıkaran bir anlayış olması bunun örneğidir. Bu anlayışın temsilcileri arasında Tahâvî (ö. 321/933),

Bedreddin Aynî (ö. 855/1451) ve öğrencisi İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) akla gelen isimlerdir. Aynı şekilde Endülüs bölgesine re'y fikhını ulaştıran İbn Ferrûh (ö. 176/792) da hadisçi kimliği ile öne çıkmaktadır. Bu ise mezhebin ulaştığı bölgenin dinamiklerini yok saymadan onunla birlikte kendisine yaşam alanı açtığını göstermektedir. Aksi takdirde burada ilmi hayatlarını devam ettirme imkânı bulmaları düşünülemez.

Mezheplerin oluşumunu tek bir sebebe bağlamak doğru olmayacaktır. Toplumsal değişimleri doğuran olaylar bir bütün olarak görülmelidir. Daha genel bir ifadeyle içerisinde insan faktörünün bulunduğu oluşumların arkasında birden fazla etken bulunmaktadır. Örneğin İbn Haldûn (ö. 808/1406) coğrafi yapının, iklim koşullarının ve doğal kaynakların, insanların anlayışı ve ahlakı üzerinde etkili olduğunu; insanların düşünce yapılarını, âdetlerini şekillendirdiğini ifade etmektedir. İnsanın içinde yaşadığı fiziki çevre ile içerisine doğduğu kültürü ve ananeyi ifade eden dış çevrenin özellikleri son derece önemlidir. Bölgelerindeki su kaynaklarının azlığına binaen Belh meşâyihinin şirb hakkının satışını geçerli kabul etmesi, toprak yapısının yumuşak ve gevşek olmasından hareketle Buhara meşâyihinin ölülerin demir tabutlarla defnini câiz görmeleri, coğrafi etkenlerin mezhep içerisindeki değişikliklere etkisini gösteren örneklerdir. Zaman içerisinde bazı uygulamaların değişmesinin mezhep içerisinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına kaynaklık ettiğine dair yeterli miktarda örnek bulunmaktadır. Örneğin; önceleri kişinin özel mülkünde dilediği şekilde tasarrufta bulunma hakkı olduğu kabul edilirken zamanla bunun başkasının haklarını kısıtladığı ortaya çıktıktan sonra bu hüküm terk edilmiştir. Bu ise zamanın değişmesi, insanların tutumunun farklılaşması gibi hâllerin mezhep tercihlerini de etkilediğini göstermektedir.

Mezhep mensuplarının yaşadığı bölgelerin farklı yapılarla sahip olması, aynı mezhebe mensup olsalar da bireylerin farklı kabullere sahip olmaları, i'tikad alanında farklı sistemleri taklit etmeleri, siyasi iradeye karşı sergiledikleri farklı duruşları hep bu etkenler arasında sayılabilir. Dini pratik alanının canlı örnekleri olan mezheplerin de karşı karşıya olduğu örf ve gelenekleri dikkate almaları realitenin gereğidir. Diğer bir ifade ile bu değişimi tetikleyen ana dinamik kültür ile doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte bazı etkenlerin daha baskın olması diğerlerinin önemsiz olduğu anlamını taşımamaktadır.

Demografik şartlar da bölgesel etkenler arasında incelenmesi gereken etkenlerdendir. Harezmi, Horasan ve Mâverâünnehir gibi bölümlere ayrılan Orta Asya bölgesinde yaşayan Müslümanlar bu açıdan incelenmelidir. Çoğunluğu Hanefî mezhebine mensup olmalarına rağmen Harezmi bölgesindeki insanların tamamının Mu'tezilî, Horasan bölgesinde ise insanların tümünün taassup derecesinde Sünnî olduğu anlatılmaktadır. Örneğin; ilim, fazilet sahibi fertleri ile Horasan bölgesinde saygı gören Sem'anî ailesinden Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'anî (ö. 489/1096), Şâfiî mezhebini taklit etmeye başladığında Merv şehrindeki Hanefîler ile Şâfiîler arasında büyük sürtüşmeler meydana gelmiştir. Bu olaylardan sonra beldeyi Merv'i terk etmek zorunda kalmış, olayların yatışmasından sonra geri dönebilmiştir. Nakşibendîlik gibi ortak bir damardan beslenen Hâlidîyye ve Müceddîyye kollarının Hanefîlik ve Şâfiîlik gibi iki büyük Sünnî mezhebi kabul etmiş halk kesimi ile birlikte yaşama alanı bulması, sosyal oluşumların ancak bireyle, onun ihtiyaç ve kabulleriyle birlikte var olabileceğini gösteren örneklerdendir.

Bölgesel nedenlerin belirleyiciliği Fâtımîler döneminde de karşımıza çıkmaktadır. Abbâsîlerin Sünnî İslam anlayışını temsil ettiği bir dönemde onlar kâdîlkudat olarak İsmâilî fakihleri görevlendirmişlerdir. Böylece Şîi/İsmâilî anlayış devletin resmi mezhebi olarak büyük bir kuvvet kazanmıştır. Hanefîlik dışarıda bırakılarak diğer Sünnî mezheplere mensup olan bölge halkı ibadetlerini mezheplerine göre yerine getirmeleri konusunda serbest bırakılmışlardır. İsmâilî ve İmâmî fakihlerle birlikte halkın belirli bir kısmını temsil eden Sünnî fakihler de kadı olarak tayin edilmişlerdir. Böylece ikisi Şîi ikisi de Sünnî olmak üzere dört kadı aynı anda göreve getirilmiştir. Şîi mezheplerin siyasi desteğe sahip olmalarının yanında Sünnî mezheplerin görmezden gelinmeyişi bu mezheplerin belirli bir halk kitlesine sahip olmaları ile açıklanabilir. Nitekim Fâtımîlerin Hanefî mezhebine cephe almaları, bu mezhebin siyasi rakipleri Abbâsî devletinin resmî mezhebi olması ile ilgilidir.

Bireyin hayatını devam ettirmesi için bünyesi sağlıklı olmalıdır. Aynı şekilde medeniyetin devamını sağlayan olgulardan birisi de siyasi otoritenin sağlıklı bir yapıya sahip olmasıdır. İktidar kuvvetli olduğunda medeniyet halkın tabakalarına kolayca yayılmaktadır. Devlet yönetim gücünü kaybettiğinde hem bireyler hem de medeniyet başka bölgelere hicret etmektedir. Örneğin Bağdat önceleri ilim diyarı iken Moğol istilasından sonra camisi, ezanı, cemaati kalmamış; nehirleri, bahçeleri kurumuş bir

yer olarak tasvir edilmektedir. Siyasi etkenin ne derece etkili olduğunu gösteren bir diğer örneği Selçuklu veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin (ö. 456/1064) Eş'arîlere karşı takındığı tavırda görmek mümkündür. Kündürî, Sultan Alparslan'dan (ö. 465/1072) Horasan'da Râfîzîlerin lanetlenmesi için izin aldıktan sonra Râfîzîler ile birlikte Şâfiîleri de lanete dâhil ettirmiştir. O dönem Horasan şehirlerinde yaşayan Eş'arî-Şâfiîler bu duruma tepki olarak Horasan'ı terk etmişlerdir. Cüveynî (ö. 478/1085) de bu olaydan sonra Horasan'dan ayrılmış ve Kündürî ölene kadar Mekke'de ikamet etmiştir. İmâmü'l-Harameyn lakabı Mekke'de geçirdiği bu süreye istinaden verilmiştir. Bu örnek ilim adamlarının siyasi olaylardan etkilendiklerini görüşünü desteklemektedir.

Kefevî (ö. 990/1852), Hanefî mezhebinin farklı coğrafyalara yayılmasının arkasında Moğol istilasını ve geride bıraktığı enkazı göstermektedir. Celâleddîn el-Habbâzî (ö. 691/1292) ve ders arkadaşı Kıvâmüddîn el-Kâkî (ö. 749/1348) söz konusu edilen siyasi karmaşa ortamını terk eden âlimler için iki örnektir. Her iki âlim aslen Mâverâünnehir beldelerinden Hücend asıllıdır. Mâverâünnehir medreselerinde fıkıh eğitimi almışlardır. Ancak dönemin siyasi sıkıntılarında ve Moğol baskısından kurtulmak için kendi beldelerini terk etmiş ve istikrar ortamının hâkim olduğu beldelere göç etmişlerdir. Habbâzî önce Bağdat'a sonra Dımaşk bölgesine, Kâkî ise önce Kırım'a oradan da Kahire'ye göç etmiştir. Her iki fakihin göçleri incelendiğinde siyasi düzeni bozulan Mâverâünnehir'den ayrıldıkları ve aradıkları refahı Memlük topraklarında yakaladıkları dikkat çekmektedir.

Bu durumun bir diğer örneği, Mısır ve civarında hüküm süren Eyyûbî saltanatının âlimleri himaye etmesinde görülmektedir. Çoğu Şâfiî mezhebi mensubu olan hanedan içerisinde Hanefî mezhebi açısından bir isim öne çıkmaktadır. Bu isim, Dımaşk emiri el-Melikü'l-Muazzam Şerefüddîn İsa b. el-Melikü'l-Âdil Seyfüddîn'dir (ö. 624/1227). Melik İsa, Cemâlüddîn el-Hasîrî'den (ö. 636/1238) eğitim almış ve İmam Ebû Hanîfe'yi tenkid eden rivayetler için reddiye kaleme alacak kadar birikim sahibi olmuştur. İlmî çalışmalar yapan ve ilmi teşvik Melik İsa, ilmin gelişimi ve ulemanın çalışmaları açısından siyasi desteğin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Melik, *el-Câmi*'i ezberleyeni iki yüz dinar, *el-Mufasssal*'ı ezberleyeni yüz dinar ve *el-Îzâh*'ı ezberleyeni ise otuz dinar ile ödüllendirerek halkı ilme teşvik etmiştir.

Ekolleşmenin arka planında sayılan etkenlere ilaveten ilmî nedenler de bulunmaktadır. Bu nedenler arasında dini metinlerin dilinin Arapça oluşu, bu dili sonradan öğrenenlerin anlayışlarının farklılığı, İslam coğrafyasının çok geniş bir alana yayılması ve bu bölgelere ulaşan bilgi kaynaklarının değişiklik göstermesi ile farklı ilim geleneklerinin oluşması sayılabilir. Fıkıh ilminin kelâm ve tasavvuf ile ilişkisi de mezhep içerisinde farklı medreselerin oluşmasına etki eden sebepler arasındadır. Nitekim Kelâm ilminde ele alınan *tekvîn* konusunda Orta Asya Hanefîleri ile tasavvuf ehlinin benzer görüşlere sahip olmaları aralarındaki irtibatı açıklayan bir örnektir. Hâce Muhammed Pârsâ'nın (ö. 822/1420) müridlerinden Mollazâde (ö. IX/XV yy), büyük fakihler yetiştiren Burhân ailesi mensubu Şemsüddin Muhammed b. Ömer'in (ö. 566/1170) de aralarında bulunduğu büyük toplulukların Abdulhâlık el-Gucdüvânî'yi (ö. 575/1179 [?]) Buhara'da ziyaret ettiklerini belirtmektedir. Sözü edilen bu isimler Mâverâünnehir bölgesinde Hanefî fakihlerin tasavvufa duyduğu ilgiyi ve Nakşibendiyye tarikatının öncüsü olan Hâcegân temsilcilerinin bölgede mezhebin yayılmasına nasıl yardım ettiklerini ortaya koymaktadır. Zira Burhân ailesinin sahip olduğu imkânlar ile oluşturduğu etki bunu desteklemektedir. *Nefehâtü'l-iüns* tercümesinde Hâcegân meşâyihün özellikle de Bahâeddîn Nakşibend (ö. 791/1389) ve onun haleflerinin yolunun iki ana esas üzerine oturduğu ifade edilmektedir. Bunlar, itikadî meselelerde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat yolunu takip etmek ile amel konusunda Hz. Peygamber'in (a.s.) sünnetine tam anlamıyla tabi olmaktır. Bu tespit İslâmî ilimlerin zahiri ile irtibatını koparmamış, şeriat ile tarikat arasında sağlıklı bir bağ kurmuş olan âlimlerin izlerinin takip edilmesinin, Müslüman nesiller açısından son derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Hanefî mezhebini temsil eden ekollerin arasında fıkıh ilminin gerek usûl gerek fûrû konularında görüş ayrılıklarının bulunması doğaldır. Çalışmamızın son bölümünde sunulan mezhep içi ihtilaflar bu alanda yapılacak çalışmalara mukaddime hüviyetindedir. Esasında her birisi müstakil çalışma konusu olan bu başlıklar birer yönlendirme olarak görülmeli ve daha geniş çalışmalara giriş adımı olarak kabul edilmelidir. Son söz olarak mezhebin tarihi gelişimini ve ekolleşmesini daha anlaşılır açıklamalar eşliğinde sunacağından hususi konuların zaman içerisindeki değişimini, kavramların farklılaşmasını ele alacak çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmek isteriz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. ed. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Akalın, Şükrü Haluk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 11. Basım, 2011.
- Algar, Hamid. “Hâlid el-Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 283–285. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Algar, Hamid. “Muhammed Pârsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 563–565. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâ'i'l-Hanefiyye*. ed. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed. Bağdat: Dîvânü'l-Vakfî's-Senî, 2009.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nükâye*. ed. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1. Basım, 1997.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*. ed. Mervân Muhammed Şa'âr. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 4. Basım, 2019.
- Alibekiroğlu Eren, Fatmanur vd. “Ebû Nasr Muhammed b. Sehl (ö.388/998) ve Horasan'da Hanefilik-Mu'tezile Etkileşiminin İlk Tezahürleri”. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (16 Aralık 2019), 224–231. <https://doi.org/10.21733/ibad.631875>
- Apaydın, Hacı Yunus. “Kerhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 285–287. Ankara: Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Arabacı, Fazlı. “Hanefiliğin Oluşumunda Coğrafî Etkenler -Sosyolojik Açıdan Bir

Değerlendirme-". *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 440–452. Mudanya, Bursa: KURAV Yayınları, 2003.

Arıkan, Adem. "es-Sevâdu'l-Azam'ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine". *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih. Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*. ed. Süleyman Gezer. 23–36. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2019.

Avcı, Casim. "Kûfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 339–342. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Avcı, Casim. "Târîhu Bağdâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 88–89. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Ayaz, Fatih Yahya - Alibekiroğlu Eren, Fatmanur. "Memlük Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefiliğe İlgisi". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (16 Aralık 2019), 284–296. <https://doi.org/10.21733/ibad.632748>

Aydın, Ahmet. "Olağanüstü Koşullarda Fıkıh Usulüne Dair Farklı Yaklaşımların Ortaya Çıkışı". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 9 (Aralık 2019), 71–86. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mizan/issue/51643/633451>

Aydınlı, Osman. *Semerkant Tarihi -Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar-*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2018.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısrî. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî el-İsferâyînî. *el-Fark beyne'l-firak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye minhüm*. ed. Muhammed Zâhid b. Hasan Kevserî. Kahire: Mektebü Neşri's-Sakâfeti'l-İslâmiyye, 1948.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî el-

İsferâyîni. *Usûlü 'd-dîn*. ed. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.

Bağdatlı İsmail Paşa, Babanzâde İsmâîl b. Mehmed Emîn b. Selîm. *Hediyyetü 'l- 'ârifîn esmâ 'ü 'l-mü 'ellifîn ve âsârü 'l-musannifîn*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, ts.

Bardakoğlu, Ali. “Hanefî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1–21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Bardakoğlu, Ali. “İstishâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 376–381. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Başoğlu, Tuncay. “Saymerî'nin Usûlü ve Usûl Görüşleri Hakkında Bazı Tesbitler”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 273–277. http://isamveri.org/pdfdrq/D02533/2003_2/2003_1_BASOGLUT2.pdf

Bedir, Murteza. *Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2019.

Bedir, Murteza. *Ebu Hanife Entelektüel Biyografî*. Ankara: Ay Yayınları, 2. Basım, 2018.

Bedir, Murteza. “Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması”. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. ed. İsmail Safa Üstün. 621–632. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

Bedir, Murteza. “Nesefî, Ebü'l-Berekât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 567–568. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Bedir, Murteza. “Tâcüşşerîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 360–362. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Bedir, Murteza. “Üsrûşenî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 392–393. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Bedir, Murteza. “Züfer b. Hüzeyl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 527–530. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bekdaş, Sâid. *Tekvînü'l-mezhebi'l-hanefî maa teemmülâtin fî davâbiti'l-müftâ bih*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2019.
- Beksaç, Engin. “Nüreddin Zengî Külliyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 263. TDV Yayınları, 2007.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. ed. Abdullâh Enîs Tabbâ' - Ömer Enîs Tabbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987.
- Bereketî, Muhammed 'Amîmü'l-ihsân. *et-Ta'rîfâtü'l-fikhiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- Bezzâzî, Hâfîzüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*. ed. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2. Basım, 2017.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*. ed. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-sahîh*. Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1311.
- Burhânüddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Merginânî. *el-Muhîtü'l-Burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*. ed. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

- Bursalı Mehmed Tâhir, Mehmed Tâhir b. Rifat. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Mehmet Ali Yekta Saraç. Ankara: TÜBA Yayınları, 2016.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Siyasal Akli*. ed. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 2001.
- Calmard, J. vd. “Sadr”. *The Encyclopedia of Islam -EI New Edition-*. 748–751. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- Çeker, Huzeyfe. “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe’den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 163–201.
- Çeker, Orhan - Bozbaş, Fatıha. “Fıkıh Havzalarına İlişkin Bir Deneme”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34/ (2019), 1–50.
- Çelebî, Ahmed. *İslâmda Eğitim Öğretim Târîhi*. ed. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.
- Çelebi, İlyas. “Mu’tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 391–401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutezile>
- Çetin, İsmail. *Enâmilü mesâili’t-tevhîd*. Isparta: Dilara Yayınları, ts.
- Çetin, İsmail. *İttibâ’ Ehl-i Sünnete’dir*. Isparta: Dilara Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Çetin, Osman. “Horasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 234–241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Cevdet Paşa, Ahmet vd. *Mecelletü’l-ahkâmi’l-adliyye*. Beyrut: el-Matbaatü’l-Edebiyye, 1302.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh fi’l-luga*. ed. Ahmed Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Çilingir, Hamdi - Eser, M. Salih. *Türkiye’de İslâm Hukuku Çalışmaları Literatürü (1928-2012)*. İstanbul: İSAR Yayınları, 2014.
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *et-Ta’rifât*. ed. Muhammed Sıddîk Mişâvî. Kahire: Dâru’l-Fadîla, ts.

- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *et-Ta'rifât*. ed. Muhammed Abdurrahmân Maraşlî. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 4. Basım, 2018.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. ed. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed Debbâsî. Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2006.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. ed. Şuayb Arnâut vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. ed. Şuayb Arnâut vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Debûsî, Ebû Zeyd el-Kâdî Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ. *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*. ed. Halîl Muhyüddîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Demir, Hilmi. "Hoca Ahmed Yesevi'yi Hanefi Matüridi Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkandi". *I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu*. ed. Ahmet KARTAL. 637–647. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2016.
- Dûrî, Abdülazîz. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 425–433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Düzdağ, Mehmed Ertuğrul. *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar - 3*. İstanbul: MED Kitap, 22. Basım, 2021.
- Ebü'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî. *el-Külliyât*. ed. Adnan Dervîş - Muhammed Mısrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *Takvîmü'l-büldân*. ed. Joseph Toussaint Reinaud - William McGuckin de Slane. Paris: Dâru't-Tıbbâ's-Sultâniyye, 1840.
- Ebü Habîb, Sa'dî. *el-Kâmûsü'l-fikhî*. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 2. Basım, 1988.

- Ebû Zehre, Muhammed. *Ebû Hanîfe -hayâtuhû ve asruhû ârâuhû ve fikhuhû-*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, 1960.
- Ençakar, Orhan. "Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasarü'l-Kerhî". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 37 (2017), 7–32. http://isad.isam.org.tr/vdata/sayi37/isad037_encakar.pdf
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh İlmine Giriş*. İstanbul: DEM Yayınları, 2009.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2013.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfî'l-musallîn*. ed. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Fevvâz, Zeyneb. *ed-Dürrü'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr*. Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2015.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî. *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 8. Basım, 2005.
- Furat, Ahmet Hamdi. *Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü (Sosyal Yapının Hukuka Etkisi)*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2. Basım, 2009.
- Gönç Savran, Temmuz vd. *Sosyolojiye Giriş*. ed. Nadir SUĞUR. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Günay, H. Mehmet. "Semerkandî, Alâeddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 470–471. TDV Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-alaeddin>
- Habbâzî, Ebû Muhammed Celâlüddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî. *el-Mugnî fî*

usûli'l-fikh. ed. Muhammed Mazhar Bakâ. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1403.

Haddâd, Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed. *el-Cevheratü'n-neyyire.* Mısır: Matbaatü'l-Hayriyye, 1322.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân.* Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.

Hânî, Abdülmecîd b. Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh ed-Dımaşkî. *el-Kevâkibü'd-dürriyye ale'l-Hadâ'iki'l-verdiyye fî hakâ'iki ecillâ'i'n-Nakşibendiyye.* ed. Muhammed Hâlid Harsa. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1997.

Harman, Ömer Faruk. “Şehristânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 467–468. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî. *ed-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-epsâr.* Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1992.

Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd.* ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.

Hocaoğlu, Durmuş. “Türk Müslümanlığı Üzerine Bazı Notlar”. *Köprü* 66 (1999), 8–23.

İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh. *Merâsîdü'l-ittilâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'.* ed. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımeşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr.* Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1992.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımeşkî. *Şerhu 'Ukûdi resmi'l-müftî.* ed. Hâmid Alî Alîmî. Karaçi: Dâru'n-Nûr li't-Tahkîk ve't-Tasnîf, 2015.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr.* ed. Kemâl Yûsuf Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd,

1989.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-Mizân*. ed. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî. *el-Hayrâtü'l-hisân fi menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. ed. Abdülkerîm Mûsâ El-Muhaymid. Dımaşk: Dâru'l-Hudâ ve'r-Reşâd, 2007.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. ed. Halil Kendir. Ankara: Yeni Şafak, 2004.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*. ed. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Resâilü İbn Hazm el-Endelûsî*. ed. İhsan Abbas. Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2. Basım, 1987.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. ed. Servet Ukâşe. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1992.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî. *Tâcü't-terâcim*. Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1962.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî. *Tâcü't-terâcim*. ed. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1992.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.

İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu*

- Kenzi'd-dekâ'ik*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. ed. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Râfi', Ebü'l-Meâlî Takıyyüddîn Muhammed b. Râfi' b. Hicris es-Sellâmî. *Târîhu 'ulemâ'i Bağdâd*. ed. Abbâs Azâvî. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2. Basım, 2000.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Bugyetü't-taleb fi târîhi Haleb*. ed. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Menâkibu Bağdâd*. ed. Muhammed Behcet Eserî. Bağdat: Matbaatü Dâri's-Selâm, 1432.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Lübâb fi tehzîbi'l-Ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1980.
- İbnü'l-Fakîh, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. ed. Yûsuf Hâdî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *Tabakâtü'l-evliyâ'*. ed. Nûreddîn Şerîbe. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1994.

- İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. ed. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: Dâru'l-Müntezar, 2. Basım, 1988.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. ed. Nûreddin İtr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2012.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ' ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim*. ed. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- İltaş, Davut. "Tahâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 385–388. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şâhfür b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî. *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. ed. Muhammed Zâhid b. Hasan Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. ed. Fuâd Seyyid. Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Ulûm, 2017.
- Kalaycı, Mehmet. "18. Yüzyıl Osmanlı Dinî Düşüncesinde Mâtürîdîlik Vurgusu: Hanefîlikten Mâtürîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*. ed. Ahmet Hamdi Furat vd. 47–95. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Kalaycı, Mehmet. "Hanefî Geleneği Mâtürîdî Üzerinden Okumanın İmkânı -Buhara ve Semerkant Farklılaşması Bağlamında Bir Değerlendirme-". *İmam Mâtürîdî'nin İzdüşümü*. ed. Sıddık Korkmaz. 293–335. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Kalaycı, Mehmet. "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarîlik-Mâtürîdîlik İhtilafına İlişkin Risalesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/11

(2012), 99–134.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Mâtürîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2019.

Kal'acî, Muhammed Ravvâs. *Mu'cemu lugati'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, 2010.

Kandemir, M. Yaşar. "Hatîb el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 452–460. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Karadağ, Bekir. *Mısır Hanefiliği Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi*. Ankara: Astana Yayınları, 2020.

Karaman, Hayreddin. *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 5. Basım, 2007.

Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'i' u's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.

Kâtîb Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. ed. Mehmet Şerefettin Yaltkaya - Ahmed Rifat Bilge. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Kavakcı, Yusuf Ziya. *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1976.

Kaya, Eyyüp Said. "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 188–189. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kefevî, Mahmud b. Süleyman. *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. ed. Saffet Köse vd. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübî'l-'Arabîyye*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Kevserî, Muhammed Zâhid b. Hasan. *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*. ed. Abdülfettâh

- Ebû Gudde. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1. Basım, 2002.
- Kevserî, Muhammed Zâhid b. Hasan. *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*. Kahire: y.y., 5. Basım, 1990.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Mısrî. *Kitâbü'l-vülât ve Kitâbü'l-kudât*. ed. Muhammed Hasan İsmail - Ahmed Ferid El-Mezidi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Köse, Saffet. "Hanefî Fakîhi Seriyüddîn İbnü's-Şihne'nin (851-921/1448-1515) Nazmü'l-mesâili'l-leti's-sükût fihâ rızâ Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 319–329.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 11. Basım, 2018.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Köse, Saffet. *İslam Mezhepleri II Fikhî Mezhepler*. İstanbul: Yazıgen Yayıncılık, 2016.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısrî. *el-Cevâhirul'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. ed. Abdülfettâh Muhammed Hulv. Gize: Hicr li't-Tıbbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l-İlân, 2. Basım, 1993.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *er-Risâle*. ed. Ma'rûf Mustafa Zürayk. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2001.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41–45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Lâmiî Çelebi, Mahmûd b. Osman. *Tercüme-i Nefahâtü'l-üns -Evliyâ Menkabeleri-*. ed. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 1998.

- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Kahire: Dâru's-Saâde, 1324.
- Madelung, Wilferd. "The Westward Migration of Hanafi Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (01 Ağustos 2002), 41–55. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000115
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. ed. Şâkir Lu'aybî. Abudabi: Dâru's-Süveydî, 2003.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*. ed. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Mukaffa'l-kebîr*. ed. Muhammed Ya'lâvî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1991.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed. *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Kitâbü't-Tevhîd*. ed. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. İstanbul: İSAM Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Ma'rûf, Nâcî. *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansırıyye*. Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1959.
- Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*. ed. Tallâl Yusuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Mer'â, Alî. "el-Mezâhibü'l-fikhiyye". *el-Mevsû'atü'l-İslâmiyye'l-'âmme*. ed. Mahmûd Hamdî Zakzûk. 1274–1276. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şûûni'l-İslâmiyye, 2003.

- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâi'*. ed. Muhammed Hasan İsmâîl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Molla Hüsrev, Muhyiddîn Mehmed b. Ferâmurz b. Ali. *Dürerü'l-hukkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Müderriş, Muhammed Mahrûs Abdüllatif. "Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve me'nferadû bihî mine'l-mesâili'l-fikhiyye". Câmi'atü'l-Ezher, 1977.
- Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dımaşkî. *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî'aşer*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Muînülfukarâ. *Târih-i Mollazâde der zıkr-i mezârât-ı Buhârâ*. ed. Ahmed Gülçin Meânî. Tahran: Merkez-i Mutâlaâti İrânî, 1370.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991.
- Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Hârizmî. *el-Mugrib fî tertibi'l-Mu'rib*. ed. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr. Halep: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1979.
- Nebhânî, Kâdî Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. İsmâîl b. Yûsuf eş-Şâfiî. *Câmi'u kerâmâti'l-evliyâ'*. ed. Abdülvâris Muhammed Alî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2002.
- Nerşahî, Ebü Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekerıyyâ b. el-Hattâb b. Şureyh. *Târîhu Buhârâ*. ed. Emîn Abdülmecîd Bedevî - Nasrullah Mübeşşir Tırâzî. Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Basım, 1993.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Menâri'l-envâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebşiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. ed. Claude Salame. Dimeşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyi'l-Fransî, 1990.
- Nesefî, Ebü Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî. *el-Kand*

fi zikri 'ulemâ'î Semerkand. ed. Yûsuf Hâdî. Tahran: Mirâtü't-Türâs, 1999.

Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer ed-Dimeşkî eş-Şâfiî. *ed-Dâris fi târihi'l-medâris.* Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1990.

Okuyucu, Nail. *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci.* İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2015.

Oruç, Muhammed Ferruh. “Habbâzî'nin el-Muğnî fi usûli'l-fıkh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili”. Erciyes Üniversitesi, 2015.

Oruç, Muhammed Ferruh. “Orta Asya İlim Geleneğinde Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf İlişkisi”. *Orta Asya'dan Anadolu'ya İslamî İlimler: Şehirler-Âlimler-Eserler-Meseleler.* Karabük, 2021.

Oruç, Muhammed Ferruh - Dirik, Mehmet. “Hanefilerde Örf-Maslahat-İstihsan İlişkisi (Serahsî Örneği)”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (26 Kasım 2020), 1092–1119. <https://doi.org/10.17859/pauifd.768008>

Öz, Mustafa. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri.* İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2018.

Özaydın, Abdülkerim. “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 437–441. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özbayraktar, Aykut. “Mahmud Târâbî İsyanı (1238)”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi* 84 (2017), 211–227.

Özdirek, Recep. “Gânim el-Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 350–351. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları.* Ankara: TDV Yayınları, 5. Basım, 2017.

Özen, Şükrü. “IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 49–85.

http://isamveri.org/pdfdrgr/D01712/2003_9/2003_9_SUKRUO.pdf

Özen, Şükrü. “Sadruşşeria”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 427–431. TDV Yayınları, 2008. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadrusseria>

Özen, Şükrü. “Zâhidî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 81–85. TDV Yayınları, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zahidi>

Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 177–180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Paçacı, İbrahim. “Mezhep”. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. ed. İsmail Karagöz. 441–443. Ankara: DİB Yayınları, 6. Basım, 2015.

Pezdevî, Ebû'l-Hasan Ebü'l-Usr Fahrülislâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim b. İsa. *Kenzu'l-vusûl ilâ ilmi'l-Usûl*. Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphane, ts.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *İ'tikâdâtü firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. ed. Ali Sâmî Neşşâr. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1938.

Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. ed. Ahmed Arnaût - Mustafa Türkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.

Şâfîî, Muhammed b. İdris. *Dîvânü'ş-Şâfîî*. ed. Muhammed b. Abdilmün'im Hafâcî. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 2. Basım, 1985.

Sakkâr, Sâmî - Bozkurt, Nebi. “Müstansırıyye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 121–123. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Sâlimî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdisseyyid b. Şuayb el-Leysî. *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*. ed. Ömür Türkmen. Ankara: TDV Yayınları, 2017.

Samur, Sebahattin. “İslam Coğrafyacılara Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”. *Bilimname* 2005/3 (2005), 89–104.

- Sargın, İzzet. “Ebû Hanîfe ve Türk Müslümanlığı”. *İmâm-ı A‘zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 421–430. Bursa: KURAV Yayınları, 2005.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 2. Basım, 1985.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dav’ü’l-lâmi‘ li-ehli’l-karni’t-tâsi‘*. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, ts.
- Şehristânî, Ebü’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve’n-nihal*. ed. Muhammed Abdülazîz Vekîl. Kahire: Müessesetü’l-Halebî, 1968.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mizânü’l-usûl fi netâ’ici’l-‘ukûl*. ed. Muhammed Zeki Abdülber. Doha: Metâbi’u Doha, 1984.
- Şemseddin Sâmi. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.
- Sem‘ânî, Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Kavâti‘u’l-edille fi’l-usûl*. ed. Muhammed Hasan İsmâîl. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999.
- Sem‘ânî, Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. ed. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. Haydarâbâd: Meclisü Dâireti’l-Meârifî’l-Osmâniyye, 1962.
- Serahsî, Şemsüleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1993.
- Serahsî, Şemsüleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü’l-fikh*. ed. Ebü’l-Vefâ Afgânî. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi’l-Maârifî’n-Nu’mâniyye, 1993.
- Şimşek, Murat. “Bir Hanefî Klasığı: Mergînânî’nin el-Hidâye’si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 279–321. <https://doi.org/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/757522>
- Şimşek, Murat. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2019.

- Şimşek, Murat - Kütük, Şaban. “Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (2018), 67–167. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3475063>
- Sipâhîzâde, Muhammed b. Alî el-Bursavî. *Evdahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*. ed. Mehdî İd er-Ravâdıyye. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2006.
- Sirâcüddîn İbn Nüceym, Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *en-Nehrü'l-fâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. ed. Ahmed 'İzzü 'Înâye. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *Tabakâtü'l-fukahâ'*. ed. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. ed. Mahmûd Muhammed Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed Hulv. Beyrut: Hicr li't-Tıbbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l-İlân, 2. Basım, 1413.
- Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed. *Tabakâtü's-sûfiyye*. ed. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. ed. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1964.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Lübbü'l-Lübâb fî tahrîri'l-Ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. ed. Hamdî b. Abdülmecîd Selefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Mevzûâtü'l-Ulûm*. ed. Kemâleddîn Mehmed Efendi. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313.
- Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî. *et-Tabâkâtü's-seniyye*

- fi terâcimi'l-Hanefiyye*. ed. Abdülfettâh Muhammed Hulv. Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1983.
- Teymur Paşa, Ahmed b. İsmâîl b. Muhammed Kâşif. *Nazra Târîhiyye fi husûli'l-mezâhibi'l-erba'a*. Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1. Basım, 1990.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-sahîh*. ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Uludağ, Süleyman. “Abdülkâdir-i Geylânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 234–239. TDV Yayınları, 1988.
- Üzüm, İlyas. “Mezhep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 526–532. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî. *Ahbârü'l-kudât*. ed. Abdülazîz Mustafa Merâğî. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1947.
- Yazıcı, İshak. “Semerkandî, Ebü'l-Leys”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 473–475. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yazıcı, Tahsin. “Belh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 410–411. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *el-Büldân*. ed. Muhammed Emîn Dinnâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. ed. Abdülalîm Tahavî. Kuveyt: Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, 2. Basım, 1987.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *el-Müştebih fi'r-ricâl: Esmâ'ihim ve ensâbihim*. ed. Ali Muhammed Bicâvî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1962.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. ed. Şu'ayb Arnâût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Zernûcî, Burhânüddîn. *Ta'lîmü'l-müte'allim tarîka't-te'allüm*. ed. Mervân Kabbânî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbü'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye*. ed. Muhammed Avvâme. Beyrut-Cidde: Müessesetü'r-Rayyân-Dâru'l-Kible, 1997.

Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî. *Tebyînü'l-hakâ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. Bulak-Kahire: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1313.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

DİA, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. "Kerhî". Erişim 20.04.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerhi>

Dar al-Mandumah. "الحنفي المذهب". Erişim 30.06.2021. <http://search.mandumah.com/Search/Results?lookfor=%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B0%D9%87%D8%A8+%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%86%D9%81%D9%8A&type=Title&submit=%D8%A7%D8%A8%D8%AD%D8%A>